

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र.

७७८५

नुभाव पद्य

वर्ष १९६९

संपादक

डॉ. शं. गो. तुळपुळे,

एम. ए., पीएच्. डी.

REFBK-0017544

REFBK-0017544

विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे

सं० १२६६

१६१

७०६१०

सं० २१०१६९
१७१५

गाढा प्रम सभ्रहालय. ठाण. स्वयंभू

पं०... १७०५१० वि: ...

सं०... १७१५ नों वि: ...

आवृत्ती पहिली
जून १९६९

—*—

सर्वाधिकार सुरक्षित

—*—

मूल्य : रु. पाच

—*—

प्रकाशक : अ. ज. प्रभु
विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी
१३३४ शुक्रवार पेठ, पुणे २.

—*—

मुद्रक : सौ. उषा ज. नागपूरकर
'श्री मुद्रण मंदिर'
९१४ सदाशिव पेठ, पुणे २.

अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठ
	निवेदन ५
	प्रस्तावना : (महानुभाव पंथ व त्याचे वाङ्मय)....	९-२९
१.	महदंवा : धवळे १
२.	केशिराज : मूर्तिप्रकाशाचे प्रकाशन ११
३.	केशिराज : नागार्जुनाचे गुरुविरहदुःख १६
४.	नरेंद्र : रुक्मिणीची विरहावस्था	... २०
५.	नरेंद्र : रुक्मिणीची मनोव्यथा २३
६.	भास्कर : ' शिशुपाळवधी कथे 'ची प्रस्तावना २८
७.	भास्कर : मातावळा वसंतऋतु ३१
८.	भास्कर : सगुण भक्तीचे स्वरूप ३४
९.	भास्कर : श्रीचक्रधरांची नित्यदिनी ३७
१०.	दामोदरपंडित : श्रीकृष्णाचे वनभोजन ४२
११.	नारायण बहाळिये : ऋद्धिपूर-दर्शन	... ४७
१२.	विश्वनाथ बाळापूरकर : ज्ञानलक्षणे ५३
१३.	खळो बास : श्रीचक्रधरांची वेधबोधशक्ती ६०
	अर्थस्पर्शीकरणात्मक टीपा ६३
	कविपरिचय ९८
	शब्दकोश १०८

निवेदन

आतापर्यंत महानुभाव पंथाचे बहुतेक सर्व ठळक ग्रंथ उजेडात आले असून या वाङ्मयाची समृद्धता व थोरवी सर्वांना पटली आहे. तसेच काही किरकोळ मतभेद व गैरसमज वगळल्यास या पंथाने केलेली मराठी भाषेची व साहित्याची सेवा ही इतर पंथीयांच्या सेवेपेक्षा कमी तर नाहीच, उलट काही बाबतीत सरसच आहे, ही गोष्टही आता सर्वमान्य झाली आहे. कै. हरिभाऊ नेने व डॉ. कोलते यांच्यासारख्या श्रेष्ठ संशोधकांच्या परिश्रमामुळे सांकेतिक लिपीचे धुके दूर होऊन परवापरवापर्यंत सर्वसाधारण अभ्यासकांना अज्ञात असलेले हे प्राचीन मराठीचे दालन सर्वांना खुले होऊन त्यातील वाग्धनाची झळाळी सर्वांच्या अनुभवाला येत चालली आहे. अशा या सुबद्ध, सुसंघटित व समृद्ध साहित्याची तोंडओळख नवीन पिढीला व्हावी या हेतूने त्यातील गद्य व पद्य वेचे दोन स्वतंत्र संग्रहांच्या रूपाने काढावे या विचारातून हे पुस्तक प्रकाशित होत आहे.

प्रस्तुत संग्रहात घेतलेल्या उतान्यांवरून धावती नजर टाकल्यास ते मुख्यतः महानुभावांच्या 'साती (काव्य) ग्रंथां'तील व स्थूलमानाने यादवकालातील आहेत असे दिसून येईल. 'साती ग्रंथां' बाहेरील असे तीनच उतारे असून त्यांपैकी एक महदंबेच्या 'धवळ्यां'तून व दोन केशिराज बासांच्या 'मूर्तिप्रकाशा'तून निवडलेले आहेत. महदंबा ही आद्य मराठी कवयित्री म्हणून व केशिराजांचा 'मूर्तिप्रकाश' हा 'साती ग्रंथां'च्याही पूर्वीचा म्हणून त्यांतून निवड करणे अवश्यच होते. तसेच यादवकालाबाहेरील अशा तीन काव्यग्रंथांतून उतारे निवडणेही भाग पडले. हे तीन ग्रंथ म्हणजे (१) नारायण बहाळियेकृत 'ऋद्धिपुरवर्णन' (२) विश्वनाथ बाळापूरकरकृत 'ज्ञानप्रबोध' व (३) रवळोबासकृत 'सह्याद्रिवर्णन' हे होत. त्यांतून उतारे निवडण्याचे मुख्य कारण म्हणजे ते महानुभावांच्या 'साती ग्रंथां'पैकी असून शिवाय ते यादवकालाला अगदी लागून आहेत. म्हणजे त्यांची रचना यादवांचे राज्य गेल्यानंतर पाचपंचवीस वर्षांत

झालेली आहे. साहजिकच त्यांतून उतारे निवडणे अटळ होते. शिवाय या तीन यादवोत्तर ग्रथांपैकी ' ऋद्धिपूरवर्णन ' तर उत्कृष्टच असून इतर दोन्ही बऱ्यापैकी आहेत. याप्रमाणे यादवांच्या राजवटीची कालमर्यादा व महानुभावांना मान्य असलेली त्यांच्या ' साती ग्रंथा 'ची कल्पना अशा दुहेरी पायावर प्रस्तुत काव्यसंग्रहाची उभारणी केली आहे. उताऱ्यांच्या निवडी-संबंधी आणखी एक गोष्ट म्हणजे केशिराजांचा ' मूर्तिप्रकाश ', नरेंद्राचे ' रुक्मिणी-स्वयंवर ' व भास्कराचा ' शिशुपाल-वध ' या तीन ग्रंथांतून प्रत्येकी दोन उतारे घेतले आहेत. याचे कारण उघड आहे. ते असे, की ही तीन्ही काव्ये साहित्यदृष्ट्या तर श्रेष्ठ आहेतच; पण ती प्रदीर्घही असल्यामुळे त्यांतून प्रत्येकी एकच उतारा निवडला तर तो त्यांचा प्रातिनिधिक होण्याची शक्यता तितकी आणखी कमी होते व त्यामुळे मूळ काव्यावर थोडा अन्याय होतो. या कारणाने प्रत्येक काव्यातून एक उतारा निवडण्याच्या सर्वसाधारण धोरणाला वरील तीन काव्यांबाबत थोडा अपवाद करणे भाग पडले. तसेच भास्कराच्या नावावर म्हणून दिलेला ओवीबद्ध ' पूजावसर ' हा त्या कवीश्वर भास्कराचाच असेल असे निश्चयाने म्हणता येत नसले तरी हे काव्य त्यातील भाषेवरून व शब्दरूपांवरून निःसंशय प्राचीन व त्याचे समकालीन वाटल्यामुळे त्यातूनही एक उतारा निवडला आहे. कारण तसे करण्यात मूळ धोरणाला बाध न येता उलट विषयवैचित्र्यात भरच पडली आहे.

हे विषयवैचित्र्य म्हणजे महानुभाव वाङ्मयाचे एक वैशिष्ट्य आहे हे प्रस्तुत वेच्यांच्या संग्रहावरूनही स्पष्ट होईल. त्यातील महदंबा, नरेंद्र, भास्कर व दामोदर या चार कवींचे उतारे आख्यानक स्वरूपाचे असून कृष्णकथा हे त्यांचे समान असे अधिष्ठान आहे. त्यातही महदंबेची रचना इतरांच्याहून थोडी निराळीच वाटते. केशिराज बासांचा ' मूर्तिप्रकाश ' व्यक्तिवर्णनपर असून नारायण बहाळिये यांचे ' ऋद्धिपूरवर्णन ' उघडच स्थलवर्णनपर आहे. रवळोबासांचे ' सद्याद्रिवर्णन ' त्यांच्या नावावरून स्थलवर्णनपर वाटते; पण ते तसे नसून श्रीदत्तात्रेयांच्या अवतारातील लीळा सांगणारे, म्हणजे चरित्रपर आहे. विश्वनाथ बाळापूरकरांचा ' ज्ञानप्रबोध ' गीताटीकापर, तर

महानुभाव पंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतंत्र

पुस्तक क्र. १०६२०. दि. १०/१२/२०१५

१०/१२/२०१५ वी. दि. १०/१२/२०१५

भास्कराचा किंवा त्याच्या नावावर मोडणारा ओवीबद्ध 'पूजावसर' हा एखाद्या दैनंदिनीच्या स्वरूपाचा आहे. सारांश, एकूण आठ कवींच्या काव्यांतून निवडलेल्या या तेरा उताऱ्यांत सहा-सात प्रकारची रचना आढळून येते हीच एक गोष्ट महानुभाव साहित्यातील वैचित्र्याची कल्पना आणून देण्यास पुरेशी आहे.

महानुभाव पंथाने वाङ्मयीन कार्य यादवांच्या राजवटीबरोबर किंवा त्यानंतर लौकरच संपुष्टात आले असे मुळीच नाही. ते चालूच होते, व स्थलवर्णनपर, चरित्रवर्णनपर, आख्यानक आणि तात्त्विक अशा प्रकारची ग्रंथरचना होतच होती. त्यापैकी काही काव्ये (उदा., नागराजाचे 'प्रतिष्ठान-वर्णन', कृष्णमुनि डिंभ याचे 'ऋद्धिपूर-माहात्म्य', एल्हणकृत 'अष्टनायिका-विवाह', गोपाळदासाचे 'शुकदेव-चरित्र') अर्लाकडे प्रसिद्धही झाली आहेत. परंतु एक तर ती 'सार्ता ग्रंथां'च्या तुलनेने सामान्य प्रतीची वाटतात; आणि मुख्य म्हणजे प्रस्तुत संग्रहासाठी आखलेल्या चौकटीमध्ये ती सहज बसण्यासारखी नव्हती. म्हणूनच केवळ त्यांतील वेचे येथे घेता आले नाहीत.

जे वेचे निवडले आहेत त्यांच्या संबंधात एक खुलासा करणे अवश्य आहे. तो असा, की हे वेचे त्या त्या काव्याच्या हस्तलिखित पोथ्यांमधून घेतले असल्याने त्यांतील पाठ त्यांच्या मुद्रित व म्हणून रूढ प्रतींतील पाठांहून काही ठिकाणी व काही किरकोळ बाबतीत थोडे निराळे वाटतील. परंतु त्यामुळे अर्थदृष्ट्या अडचण निर्माण होणार नाही. तसेच उतारे निवडताना अवश्य तेथे मुळात थोडी काटछाटही केली आहे. कवि-चरित्रे शेवटी स्वतंत्रपणे दिली आहेत. तसेच 'सार्ता ग्रंथां'वरील उपलब्ध टीप-ग्रंथांतूनही शक्य तेथे टीपा उद्धृत करून उताऱ्यांच्या अर्थ-स्पष्टीकरणाचे हे महत्त्वाचे साधन अभ्यासकांना जहरीप्रमाणे उपलब्ध करून दिले आहे. संग्रहाला एक विस्तृत प्रस्तावना लिहून तीत 'महानुभाव पंथ व त्याचे वाङ्मय' या विषयाची सांगोपांग चर्चा केली आहे. ती विशेषेकरून मराठीच्या विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडेल अशी आशा आहे.

अशा प्रकारे महानुभाव वाङ्मयाचा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा संग्रह तयार करण्याची कल्पना माझे स्नेही व 'विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी'चे चालक श्री. अच्युतराव प्रभू यांना उचलून धरली म्हणून ती इतक्या लवकर साकार होत आहे. अर्थात् याचे श्रेय त्यांना आहे. तसेच या कामी मला पोथ्या पुरवून सर्व प्रकारे साहाय्य केल्याबद्दल फैजपूरच्या श्रीचक्रधर गुरुकुलाचे प्रमुख महंत श्रीमुरलीधरशास्त्री आराध्य, सांगवीच्या मठातील महंत श्रीकान्हेराजबुवा, श्रीरामपूर मठाचे महंत श्रीदत्तराजबुवा, घोगरगाव मठाचे महंत श्रीदत्तराज शेवळीकर व फिरते महंत श्रीमुकुंदमुनी या सर्वांचा मी फार आभारी आहे. पुस्तक सुव्यवस्थेने छापून दिल्याबद्दल श्री मुद्रण मंदिराचे चालक श्री. नागपूरकर यांचेही आभार मानणे आवश्यक आहे.

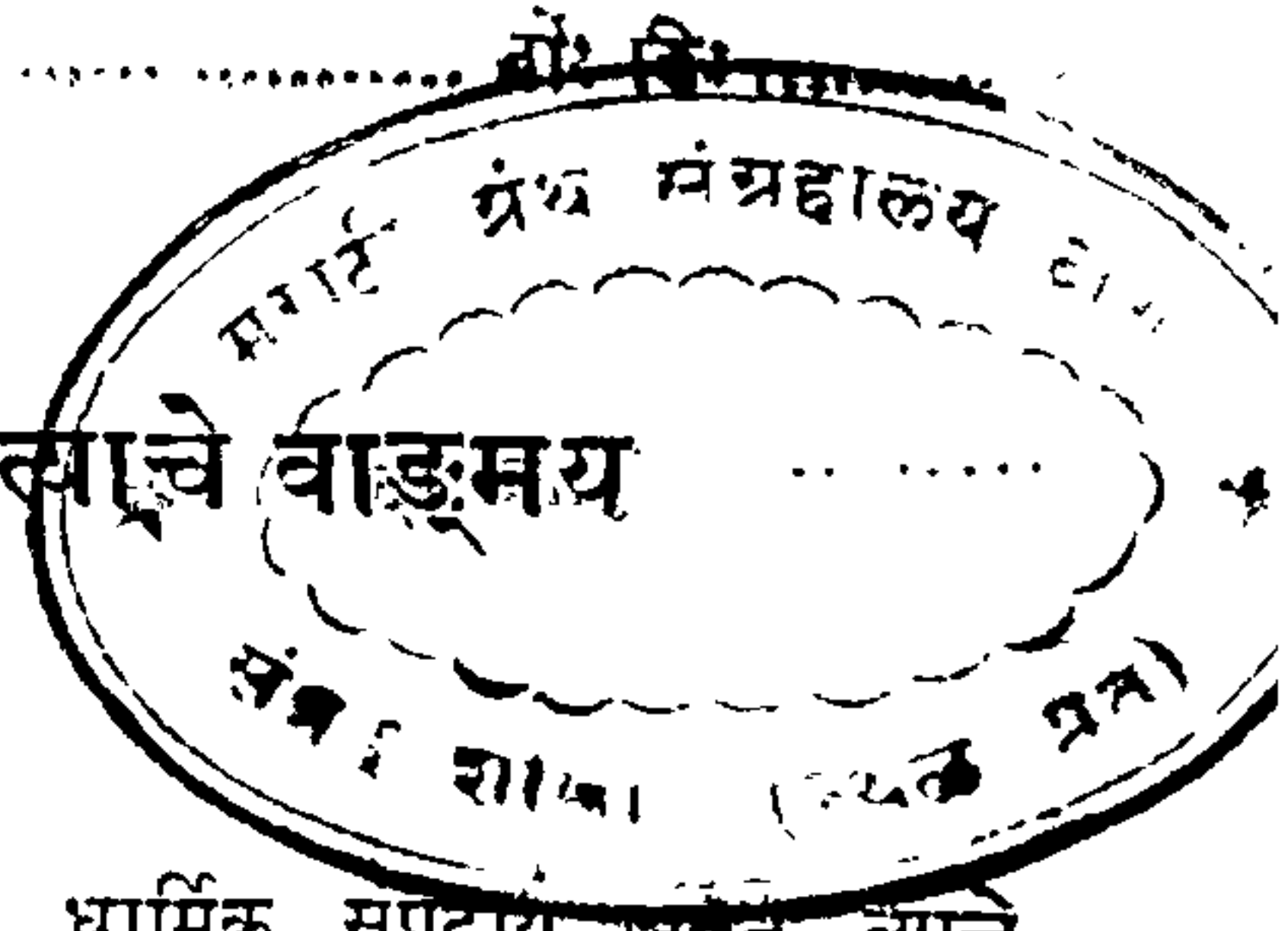
पुणे,
१ जून, १९६९. }

शं. गो. तुळपुळे

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळप्रद

अनुक्रम वि:

.....

प्रस्तावना

महानुभाव पंथ व त्याचे वाङ्मय

दोन भक्तिमार्गी संप्रदाय

महानुभाव हा एक हिंदुधर्मान्तर्गत धार्मिक संप्रदाय असून त्याचे अनुयायी महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व पंजाब या प्रांतांत पसरलेले आहेत. महाराष्ट्रात ते नागपूर, वऱ्हाड, खानदेश व मराठवाडा या भागांत विशेषेकरून आढळतात. पंजाबमध्ये त्यांना 'जयकृष्णी पंथीय' या नावाने ओळखतात. हा संप्रदाय महाराष्ट्रात इसवी सनाच्या तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयास आला. त्याचे प्रवर्तक श्रीचक्रधरस्वामी यांचा प्रयाण-काल शके ११९६ (इ. स. १२७४) असा संशोधनान्ती निश्चित झाला आहे.^१ वारकरी पंथाचे संस्थापक ज्ञानदेव-नामदेव हे अनुक्रमे शके ११९७ (इ. स. १२७५) व शके ११९२ (इ. स. १२७०) मध्ये जन्मले. अर्थात् चक्रधरांचे चरित्र व कार्य त्यापूर्वी होऊन गेलेले असल्यामुळे त्यांनी स्थापन केलेला महानुभाव संप्रदाय हा ज्ञानदेव-नामदेवांच्या वारकरी संप्रदायाहून तुलनेने वडील ठरतो. याचा अर्थ महाराष्ट्रात ज्ञानदेव-नामदेवांच्या पूर्वी विठ्ठलभक्ती नव्हती असा मात्र नाही. पंढरपूरचा शके ११११ मधील विठ्ठलाच्या 'लान मडु'चा स्थापनालेख^२ व त्यानंतरचा शके ११९५-९९ मधील त्याच्या जीर्णोद्धाराचा प्रसिद्ध चौऱ्यायशाचा लेख^२ यावरून महाराष्ट्रात विठ्ठलभक्ती पूर्वीपासून रूढ होती

१. डॉ. कोलते : श्रीचक्रधर-चरित्र, प्र. १८ वे.

२. डॉ. तुळपुळे : प्राचीन मराठी कोरीव लेख, क्र. १७ व ३४.

हे स्पष्ट आहे. इतकेच की ज्ञानदेव-नामदेवांनी तिला एका धार्मिक संप्रदायाची प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. त्यांचा हा वारकरी किंवा भागवत संप्रदाय आणि त्यांच्यापूर्वी चक्रधरांनी स्थापिलेला महानुभाव संप्रदाय हे दोन्ही भक्तिसंप्रदायच आहेत. भगवद्गीता आणि भागवत या ग्रंथांचे प्रामाण्य हे दोन्ही संप्रदाय मानतात. दोन्हीत भक्तिप्रेमासच प्राधान्य आहे. दोन्हीकडे कृष्णभक्तीच आहे. तरी सुद्धा या संप्रदायांच्या विचारसरणीत व आचारसरणीत महत्त्वाचे फरक आहेत हे नाकारून चालणार नाही.

यादवकालीन महाराष्ट्र

महानुभाव संप्रदाय उदयास आला त्या वेळी महाराष्ट्रात देवगिरीकर यादवांची राजवट चालू होती. चक्रधरांच्या 'लीळाचरित्रा'त त्यांपैकी कृष्णदेव, महादेव, आमणदेव व रामचंद्रदेव या चार यादवराजांचे उल्लेख येतात. तसेच यादवांचा करणाधिप तत्कालीन प्रसिद्ध पंडित व राजकारणपटु हेमाद्री किंवा हेमाडपंत यांचेही निर्देश 'लीळाचरित्रा'त आढळतात. तेव्हाच्या धार्मिक परिस्थितीचा विचार करता, इस्लामचे आक्रमण अजून दक्षिणेपर्यंत पोचले नसल्याने हिंदुधर्माची ध्वजा मानाने डोलत होती हे खरे असले तरी तो धर्म आतून खिळखिळा झालेला होता यातही शंका नाही. शंकराचार्यांनी अद्वैत मताची प्रस्थापना करून वैदिक धर्माची संघटना केल्याला तीन-चारशे वर्षे उलटून गेली होती व त्यामुळे वेदान्त मत प्रचलित असले तरी त्यांच्या कार्याचा विसर पडून त्यांनी नव्याने उभारलेली हिंदुधर्माची संघटना विस्कळित होऊ पाहात होती. महाराष्ट्रात स्वराज्यामुळे स्वधर्म टिकून होता हे खरे; पण त्याचे पहिले तेज केव्हाच नाहीसे झाले होते. धर्माच्या अंतरंगाचा विसर पडून त्याच्या बाह्यांगाचाच बडेजाव होत होता. साहजिकच नाना प्रकारची देवदैवते, व्रतेवैकल्ये, मंत्रतंत्र इत्यादी प्रकारांना ऊत येऊन सर्वत्र सकाम व बाह्य भक्तीचे बंड माजून राहिले होते. अशा प्रकारची परिस्थिती नवमतांच्या व नवसंप्रदायांच्या निर्मितीला नेहमीच पोषक असते व त्यातूनच महाराष्ट्रात त्या वेळी महानुभाव संप्रदायासारखे नवीन धर्मपंथ जन्मास आले. या नवमतवादी धर्मधुरीणांत महानुभावांप्रमाणेच जैन, लिंगायत, नाथपंथी

जोगी हेही होते व ते सर्वजण सनातन हिंदुधर्माच्या आचारविचारांत कांती घडवून आणण्याच्या उद्योगात होते.

श्रीचक्रधर-चरित्र

त्यांतीलच एक कांतिकारक श्रीचक्रधरस्वामी हे इसवी सनाच्या तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी गुजराथेत अवताररूपाने अवतरले. ते मूळचे भरवस (म्ह. भडोच) येथील विशाळदेव नामक प्रधानाचे पुत्र असून त्यांचे त्या जन्मातील नाव हरिपाळदेव असे होते. या हरिपाळदेवाच्या मृत शरीरात द्वारावती (म्ह. द्वारका) येथील श्रीचक्रपाणी नावाच्या एका ईश्वरावताराने प्रवेश करून तो देह स्वीकारला आणि तेव्हापासून जिवंत झालेला हरिपाळदेव हा देहाने हरिपाळदेवच राहिला तरी त्याची वृत्ती पार बदलून गेली. लौकरच काही एका प्रसंगाने उद्विग्न होऊन त्याने गृहत्याग केला व तेव्हापासून वैराग्य धारण करून तो एकाकी वृत्तीने भ्रमंती करीत राहू लागला. पुढे योगायोगाने त्याची वऱ्हाडातील रिधपूर येथील अवतारी पुरुष श्रीगोविंदप्रभू यांची भेट झाली व त्यांच्याकडून शक्तिस्वीकार करून त्याने आपल्या अवतारी जीवनास प्रारंभ केला. याच प्रसंगाने हरिपाळदेवाचा चक्रधर झाला व त्याचे पूर्वायुष्य पुसले जाऊन तो एक अवतारी पुरुष म्हणून वावरू लागला. येथपासून तो प्रयाणापर्यंत चक्रधरांच्या आयुष्याचे दोन ठळक कालखंड पडतात. पहिला ' एकांक. ' या काळात ते एकाकी होते. अजून भक्तपरिवार भोवती गोळा झाला नव्हता. या कालखंडाची समाप्ती त्यांनी पैठण येथे येऊन नागांबिका किंवा नागाइसे या नावाच्या म्हातारीला प्रेमदान केले त्या प्रसंगाने होते. तेथपासून त्यांच्या आयुष्याचा ' पूर्वार्ध ' व नंतर चार वर्षांनी नागदेवांना दीक्षा दिली त्या प्रसंगाने ' उत्तरार्ध ' सुरू होतो. या आठ वर्षांच्या कालावधीत त्यांनी वऱ्हाड, खानदेश व मराठवाडा या महाराष्ट्राच्या भागात खेडोपाडी संचार करून आपले तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य जनतेला निरूपणादि साधनांनी समजावून सांगितले व अशा रीतीने आयुष्याचे अखेरचे दिवस लोककल्याण साधण्यात वेचून चक्रधरांनी शके ११९६ मध्ये ' उत्तरापंथे गमन ' केले, म्हणजेच ते उत्तरेच्या दिशेने निघून गेले.

महानुभाव तत्त्वज्ञान

चक्रधरांनी आपले तत्त्वज्ञान सांगितले त्या वेळी महाराष्ट्रात शंकराचार्यांचे केवलाद्वैत, रामानुजांचे विशिष्टाद्वैत, नाथपंथीयांचा हठयोग, भागवतांचा भक्तियोग अशा अनेक विचारप्रणाली प्रचलित होत्या. परंतु त्यांपैकी कोणतीही चक्रधरांचे संपूर्ण समाधान करू शकली नसावी, म्हणूनच त्यांनी स्वतःची अशी एक नवीन तत्त्वप्रणाली जगापुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला. ती द्वैती मताची असून जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चार वस्तू ती नित्य आणि स्वतंत्र मानते. पैकी प्रपंच हा जड, परमेश्वर नित्यमुक्त, देवता नित्यबद्ध व जीव बद्धमुक्त आहेत असे या तत्त्वज्ञानाचे म्हणणे असून त्यात जीवेश्वरसंबंधातील द्वैत स्पष्ट दिसते. या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे जीव अविद्यायुक्त असून त्याच्या स्वरूपावरील ही अविद्येची, म्हणजे अज्ञानाची काजळी पुसली गेली की त्याचे मूळचे विशुद्ध रूप प्रकट होते. परंतु हे होण्याच्या आड नित्य कारणप्रपंच येतो. त्यातून सुटण्यास एका परमेश्वरावाचून अन्य साधन नाही. हे परब्रह्म परमेश्वरस्वरूप सर्वव्यापक, सर्वसाक्षी, अनादी, नित्य व ज्ञानानंदमय आहे. अशा नित्यमुक्त परमेश्वराचा अनुभव स्वतःच नित्यबद्ध असणाऱ्या देवता कसा आणून देऊ शकणार ? अर्थात्, देवता मोक्षदानाच्या कामी असमर्थ होत हे ओघानेच आले. पण आधी मोक्ष म्हणजे काय ? तर ' स्वातंत्र्यु हा मोक्ष : पारतंत्र्यु हा बंध : ' (सूत्रपाठ, आचारमालिका १). मूळच्या विशुद्ध जीवस्वरूपावरील अविद्येची काजळी फिटणे हाच मोक्ष व हे कार्य एक परमेश्वराचे ज्ञानच करू शकते. म्हणून ' सृष्टीमध्ये कव्हणें करणें मुंचिजेना : एकें परमेश्वरें विण ' असा महानुभाव तत्त्वज्ञानाचा मुख्य सिद्धान्त आहे. मोक्ष दोन मार्गांनी मिळू शकतो. एक ज्ञानमार्ग व दुसरा भक्ति- किंवा प्रेममार्ग. पण मार्ग भिन्न असले तरी त्यांचे मूळ एकच व ते म्हणजे परमेश्वर. तो मूळचा निरवयव व निराकार; ' पर कृपावसें सावेवो साकारु होए : अवतरे : आपुलें सन्निधान दे : तें दास्यमोचक : ' (सूत्रपाठ, ' पूर्वी '). तसेच ' परमेश्वरु एकु सोडविता ' हे खरे; परंतु हा परमेश्वर म्हणजे त्याचे व्यक्त स्वरूप होय, अव्यक्त नव्हे. येथेच महानुभाव तत्त्वज्ञानातील अवतारवाद पुढे येतो. या मतानुसार

अधिकारी जीवांना ज्ञानदान करून त्यांचा उद्धार करावा असे परमेश्वराला व्यसनच असते. त्यांच्या शोधातच तो असतो. ' आर्तां परमेश्वरु वाडो-वाडीं गिवसीति ' : (सूत्रपाठ, आचार २१८). अर्थात् परमेश्वराची कृपादृष्टी वळली तरी जीवाचे कर्तव्य म्हणून असतेच. म्हणूनच ' आचरे तेयाचा धर्मु : ' (सूत्रपाठ, आचार ५२) असा सिद्धान्त आहे. या आचार-धर्माची परिणती सर्वसंगपरित्याग करून पूर्णपणे परमेश्वराधीन होण्यात, त्याचे ' अनुसरण ' करण्यात, संपूर्ण शरणागतीत होते. हे जो करील त्याचा देव ! ' अनुसरलेयाचा देवो : ' (आचारमालिका २०२). याप्रमाणे जीवाचा प्रयत्न व देवाची कृपा यांचा संयोग होऊन जीवाला परमेश्वराची प्राप्ती होते. वर म्हटल्याप्रमाणे हे जसे ज्ञानमार्गाने, तसेच भक्तिमार्गानेही साध्य होईल. पण एकंदरीत ज्ञानमार्ग हा कष्टप्रदच. शिवाय, ज्ञानमार्गाने ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद मिळतो, ईश्वरस्वरूपाचा नाही. तो भक्तिप्रेमानेच मिळणार. म्हणून ' ज्ञानापसि प्रेम उत्तम ' असा सिद्धान्त आहे (विचार-मालिका, ३०). हे स्वानंदसुख भक्त भेदभावाच्या जाणिवेने घेतो, अभेदत्वाने किंवा अद्वैतभावाने नव्हे. म्हणूनच महानुभाव तत्त्वज्ञान हे द्वैती आहे. त्यानुसार भक्त जसा ईश्वरस्वरूपात रममाण होतो, तसा ईश्वर मात्र भक्तात होत नाही, तर तो स्वस्वरूपात रमतो.

पंचकृष्णांचे अवतार

महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या वरील स्थूल आराखड्यावरून त्यातील अवतार-वादाची थोडी कल्पना येईल. हा अवतारवाद त्याच्या तात्त्विक विचार-सरणीतूनच सूचित होतो. कारण अनादि कालापासून अविद्येच्या बंधनात अडकून पडलेल्या जीवांना स्वतःच्या उद्दारासाठी जसे कर्मभूमीत, म्हणजे नरदेहात जन्मावे लागते, त्याप्रमाणेच निराकार परमेश्वरालाही त्यांच्या उद्धारार्थ साकार व्हावे लागते, मनुष्यवेषाने अवतरावे लागते. त्यावाचून जीवोद्धारणाचे कार्य होऊ शकणार नाही. याप्रमाणे ' अवतार ' अपरिहार्य असल्यामुळे परमेश्वराने सृष्टीच्या आरंभापासून असे अनेक अवतार धारण केले. महानुभावांच्या मते त्यांतील पाच प्रमुख होत, ते असे :- १. श्रीकृष्ण चक्रवर्ती; २. श्रीदत्तात्रेय प्रभू; ३. श्रीचांगदेव राउळ; ४. श्रीगुंडम

गडळ (किंवा श्रीगोविंदप्रभू); ५. श्रीचक्रधर. या पाच अवतारांना ' पंचकृष्ण ' अशी संज्ञा असून ते नित्यस्मरणीय आहेत. त्यात सुद्धा श्रीचक्रधरांचा अवतार सर्वश्रेष्ठ मानला जातो. कारण ते ' उभय-दृश्यावतार ' होत, म्हणजे त्यांच्या ठिकाणी पर आणि अवर अशा दोन्ही शक्ती होत्या व त्यांनी त्या प्रकटही केल्या होत्या. म्हणून त्यांना ' सर्वज्ञ ' या नावाने संबोधित असत.

श्रीचक्रधरोक्त आचारधर्म

आणखी एका दृष्टीनेही चक्रधरांना अवतारश्रेष्ठ म्हणता येईल. कारण महानुभावांच्या वरील पंचकृष्णांपैकी श्रीकृष्ण सोडल्यास त्यांनीच आपले तत्त्वज्ञान शब्दरूपाने मांडलेले दिसते. त्यांची भ्रमंती सतत चालू असे व त्या ओघात आपल्या वाढत्या भक्तजनांपुढे आणि क्वचित् इतरेजनांपुढेही निरूपण करण्याचे प्रसंग नेहमी येत. तसेच ते मूळचे गुजरार्थी असले तरी त्यांचे मराठी भाषेवर असाधारण प्रभुत्व होते हे ' ते मन्हाटी तरि अनावर बोलत असति ' या त्यांच्या तत्कालीन लौकिकावरून (लीळाचरित्र, उत्तरार्ध, १.११३) व मुख्य म्हणजे त्यांच्या तोंडून निघालेल्या अनेक सूत्रमय वाक्यांवरून आणि दृष्टान्तांवरून स्पष्ट होते. शिवाय त्यांचा संचारही समाजाच्या सर्व थरांतून होत असल्यामुळे त्या समाजाची भाषा त्यांनी चांगलीच आत्मसात केली होती. इतकेच नव्हे तर त्यांचे मनही त्यांनी चांगले जाणले होते. त्यामुळे त्यांना आपल्या विचारसरणीचा प्रसार सर्व-दूर करता आला व तसा तो त्यांनी केलाही. अर्थात् एका नवसंप्रदायाचे संस्थापक या दृष्टीने त्यांनी स्वोक्त धर्माच्या आचारभागावर विशेष भर दिला यात नवल नाही. कारण शेवटी कोणताही धर्म आचारप्रभवच असतो. त्यामुळे चक्रधरांनी सांगितलेला महानुभावांचा आचारधर्म येथे थोडक्यात पाहणे उद्बोधक ठरेल. द्वैत हे जसे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे, तसे आत्यंतिक निवृत्ती किंवा विरक्ती हे त्यांच्या आचारधर्माचे वैशिष्ट्य आहे. अहिंसा, निःसंग, निवृत्ती आणि भक्ती ही त्यांची चतुःसूत्री असल्याप्रमाणे असून परमेश्वराच्या अवताराचे नाम, रूप, लीळा, चेष्टा, स्थाने, श्रुती, स्मृती व प्रसाद ही सर्व त्यांना नित्य-वंदनीय आहेत. मुमुक्षूने स्वदेश,

स्वग्राम आणि आप्तसंबंधी यांचा त्याग करून आपले जन्मजीवित परमेश्वरास द्यावे अशी चक्रधरांची शिकवण आहे. चित्रातीलही स्त्री न पाहता साधकाने झाडातळी राहून सदासर्वदा एक परमेश्वर आठवावा, त्याच्या स्मरणावाचून दिवस वंध्य जाऊ देऊ नये, आणि तसेच आपल्या वैराग्याचेही प्रदर्शन न करता जगात मृताप्रमाणे राहावे असेही त्यांचे सांगणे आहे. महानुभाव पंथ हा एक भीक्षा-पंथ आहे. त्यामुळे भीक्षा केव्हा, कोठे, किती व कशी मागावी यासंबंधीही चक्रधरांची आपल्या शिष्यांना स्पष्ट शिकवण होती. ' प्राणासि आहारु देयावा : इंद्रियांसि नेदावा ' हे त्यांच्या भिक्षादीक्षेचे मुख्य सूत्र आहे (सूत्रपाठ, आचार ९७). याप्रमाणे भिक्षाव्रतावर राहून कठोर वैराग्याचे पालन करित साधकाने ' देवो माझा, मी देवाचा ' अशा वृत्तीने वागावे आणि ' धड तुटलेयांही परमेश्वरातें न सोडावें ' अशी चक्रधरांची सांप्रदायिकांसाठी आचारसंहिता होती. हा मार्ग कठीण तर खराच; पण असे पाहावे की, लेकराच्या सुखासाठी त्याची आई सातापाचांचा सासुरवास सहन करते; मग विश्वाचा पती जो परमेश्वर त्याच्यासाठी जगाचा सासुरवास का सहन करू नये ? त्याबरोबरच हे दिव्य करू इच्छिणाऱ्या साधकास ' वरिपडतें आकाशु धरिजैल : न भीया हो ' असे या अवतारी पुरुषाचे, म्हणजेच चक्रधर-स्वामीचे ' आश्वासन 'ही आहे (सूत्रपाठ, आचार, १०३-१०४).

आद्य चरित्रग्रंथ व ' सूत्रपाठ '

वरील सर्व तार्किक विचार चक्रधरांनीच सांगितलेले असले तरी त्यांनी ते ग्रंथरूपाने सांगितले किंवा लिहून ठेवले असे मात्र नाही, तर त्यांच्या पश्चात् त्यांचे एक साक्षेपी व निष्ठावंत भक्त म्हाइंभट यांनी त्यांचे जे ' लीळाचरित्र ' लिहून तयार केले त्यात आलेली चक्रधरांच्या तोंडची सूत्रमय वाक्ये एकत्र करून त्यांतून त्यांचे तत्त्वज्ञान केशिदेव पंडित या नावाच्या त्यांच्या दुसऱ्या भक्ताने सिद्ध केले. त्यांनी केलेले चक्रधरांच्या वचनांचे हे संकलन म्हणजेच महानुभावांचा प्रसिद्ध ' सूत्रपाठ ' होय. तो निरनिराळ्या प्रकरणांत विभागलेला असून त्यातील सूत्रसंख्या सुमारे साडेबाराशे आहे. याशिवाय चक्रधरांनी निरूपणाच्या ओघात तार्किक

विचार स्पष्ट करण्यासाठी जे लौकिक दृष्टान्त किंवा व्यावहारिक दाखले दिले त्यांचाही एक संग्रह याच केशिदेव पंडितांनी ' दृष्टान्त-पाठ ' या नावाने तयार केला. याप्रमाणे मुख्यतः ' सूत्रपाठ ' व सहायक म्हणून ' दृष्टान्तपाठ ' या दोन ग्रंथांत चक्रधरांचे तत्त्वज्ञान एकवटले आहे. त्यातील शब्द व आशय ही दोन्ही त्यांचीच आहेत. केशिदेव पंडित हे त्यांचे केवळ संकलनकार आहेत. तसेच या दोन्ही ग्रंथांचे मूळ पुन्हा म्हाइंभटांनी रचिलेल्या ' लीळाचरित्रा 'त आहे. त्यामुळे ' लीळाचरित्र ' हा ग्रंथ महानुभावांच्या पुढील सर्व तत्त्वज्ञानपर वाङ्मयाचे उगमस्थान ठरतो एवढी त्याची महती आहे. तो गद्यात असून त्याचा विषय श्रीचक्रधरस्वामी हा आहे. त्यांच्या सुमारे सवानऊशे लीळा या चरित्रात म्हाइंभटाने परिश्रमपूर्वक संग्रहित केल्या असून त्यातील माहितीच्या खरेपणाविषयी त्याने फार काळजी घेतलेली आहे. एकांक, पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध याप्रमाणे तीन भागांत विभागलेले हे आद्य मराठी चरित्र म्हणजे प्राचीन मराठी गद्याचा उत्कृष्ट नमुना आहे. स्वामींच्या या ' लीळाचरित्रा ' प्रमाणे म्हाइंभटाने त्यांचे गुरु श्रीगोविंदप्रभू यांचेही लीलात्मक चरित्र लिहिले असून या दोन चरित्रग्रंथांची रचना तेराव्या शतकाच्या अखेरीस झालेली दिसते. म्हाइंभटाने ही दोन चरित्रे लिहून अशा प्रकारच्या ग्रंथरचनेचा पायंडाच पाडला व त्याला अनुसरून पुढे लौकरच महानुभाव पंथाचे पहिले आचार्य नागदेव किंवा भटोबास यांचे असेच एक गद्य चरित्र ' स्मृतिस्थळ ' या नावाने इ. स. १३०८ च्या सुमारास तयार झाले. वरील तीन चरित्रग्रंथ इतिहासाच्या स्वरूपाचे असून त्यांवरून या पंथाचा उगम व त्याचा प्रारंभीचा विस्तार याविषयी चांगली कल्पना येते. त्यातील ' लीळाचरित्रा ' चे महत्त्व तर अनन्यसाधारण व बहुविध स्वरूपाचे आहे. पैकी त्याची वाङ्मयीन, भाषिक, सामाजिक व वैयक्तिक महती क्षणभर दृष्टीआड केली तरी त्याने अनेक ग्रंथांना जन्म दिला हे त्याचे वैशिष्ट्य खरोखरच असामान्य म्हणावे लागते. भगवद्गीता ज्याप्रमाणे अनेक भावी ग्रंथांची जन्मदात्री ठरली, त्याप्रमाणे म्हाइंभटाने रचिलेले हे गद्य ' लीळाचरित्र ' अनेक ग्रंथकारांना प्रेरक व स्फूर्तिदायक झाले. केशिराज पंडितांनी ' सूत्रपाठ ', ' दृष्टान्तपाठ ' व संस्कृत ' रत्नमालास्तोत्र ' ही सर्व प्रकरणे त्यांतूनच सिद्ध केली, आणि

इतरांनीही ' स्थानपोथी ' व ' प्रकरणवस ' यांसारखी चक्रधरस्वामींच्या अखंड भ्रमंतीचा अनुक्रमे भौगोलिक तपशील व संदर्भ देणारी प्रकरणे त्यावरूनच सजविली. पैकी ' लीळचरित्रा 'तून सिद्ध झालेला 'सूत्रपाठ' हा तर महानुभावांचा वेदच होऊन बसला आणि त्यामुळे साहजिकच टीकाकारांचा तो आवडता होऊन त्यावर अनेक भाष्ये, महाभाष्ये रचिली गेली. या सर्व उद्योगात केशिराजाप्रमाणे आनेराज बास, गुर्जर शिवबास, न्यायबास, भाष्माचार्य इत्यादि अनेक पंडितांनी भाग घेतला व आपल्या अविश्रान्त परिश्रमांनी मराठी तात्विक साहित्याचे हे दालन चांगलेच समृद्ध केले. या पंडिती उद्योगाबरोबर ज्याचा उल्लेख अवश्यमेव केला पाहिजे असे एक साधेच, पण भाषेच्या दृष्टीने अजोड असे 'पूजावसर' या नावाचे गद्य प्रकरण लिहून बाइदेवबास यांनी त्यात चक्रधरस्वामींची ' नित्यादिनी लीळा', म्हणजेच नित्याची दिनचर्या विस्तारपूर्वक व तपशीलवार सांगितली.

' साती (काव्य) ग्रंथ '

अशा रीतीने म्हाइंभट व केशिराज यांच्यासारखे पंडित गद्यरचना करून आपल्या संप्रदायाचा इतिहास व त्याचे तत्त्वज्ञान सांगण्यात गुंतलेले असताना संप्रदायातील कविकुळ काही स्वस्थ बसलेले नव्हते. त्यातील कवींनी आपले लक्ष संप्रदायाच्या ' पंचकृष्णां 'च्या चरित्रातील काही लीळांकडे व तसेच ' सूत्रपाठा 'तील काही सिद्धान्तांकडे वळविले आणि त्यांपैकी पहिल्यांचे पवाडे गाण्याच्या हेतूने व दुसऱ्यांचे स्पर्ष्टीकरण करण्याच्या हेतूने महानुभावांचे प्रसिद्ध ' साती ग्रंथ ' किंवा सप्तकाव्ये निर्माण झाली. ती पुढीलप्रमाणे आहेत:—

१. नरेंद्र : रुक्मिणीस्वयंवर (शके १२१४)
२. भास्कर : शिशुपालवध (शके १२३०)
३. भास्कर : उद्धवगीता (शके १२३०)
४. दामोदर पंडित : वच्छहरण (शके १२३८)
५. नारायण व्यास बहाळिये : ऋद्धिपुरवर्णन (शके १२५३)

६. रवळो व्यास : सद्याद्रिवर्णन (शके १२५५)

७. विश्वनाथ बाळापूरकर : ज्ञानप्रबोध (शके १२५३)

वरील ' साती ग्रंथ ' शके १२१४ ते १२५५ या काळातील, म्हणजे ४१ वर्षांच्या कालावधीतील आहेत. त्यात एका कवीचे—भास्कराचे—दोन ग्रंथ आहेत. महदंबेचे ' धवळे ' किंवा केशिराज पंडितांचा ' मूर्तिप्रकाश ' यासारख्या काव्यांचा समावेश त्यात नाही. नरेंद्रासारख्या मागाहून संप्रदायात आलेल्या कवीच्या ग्रंथाला मात्र त्यात स्थान आहे. या ' साती ग्रंथां ' चा विषय एक आहे म्हणावे तर तसेही दिसत नाही. त्यांतील पहिली चार काव्ये श्रीकृष्णचरित्रपर आहेत, पाचवे स्थलवर्णनपर आहे, सहावे नावावरून तसेच वाटले तरी ते तसे नसून महानुभावांच्या पंचकृष्णांपैकी श्रीदत्तात्रेयप्रभू यांच्या वर्णनपर आहे, आणि सातवे गीताटीकापर, अर्थात तात्त्विक स्वरूपाचे आहे. यावरून ही ' साती ग्रंथां ' ची कल्पना मोठी साभिप्राय किंवा तर्कशुद्ध असेल असे वाटत नाही, तर ही सात काव्ये केवळ योगायोगाने एकत्र आली असेच दिसते. मात्र त्यातील बहुतेक काव्यांना स्वतःचा इतिहास आहे. पैकी नरेंद्राने आपल्या अपूर्णार्थस्थेतील ' रुक्मिणीस्वयंवर ' या ग्रंथासह महानुभाव पंथात प्रवेश कसा केला ते ' स्मृतिस्थळा ' तील ' नरींद्रबासा भेटि : अनुसरण ' या ११३ व्या स्मृतीवरून कळते. ही ' अभंगा ' ची आख्यायिका पुढे कविपरिचय करून देताना विस्ताराने सांगितलीच आहे. येथे त्या स्मृतीतील ' मग तेंहूनि रुक्मिणीसैवर ग्रंथु मार्गसि आला, ' हा उल्लेख उद्धृत केल्यास पुरे होईल. भास्कर कवीश्वरांच्या ' उद्धवगीता ' या ग्रंथाची निर्मिती त्यांच्याच ' शिशुपाळवध ' या काव्याच्या सापेक्ष आहे हेही ' वृद्धाचारा ' तील " बाइदेवोबायें ' शिशुपाळ '—निषेधीं कवीस्वरीं ' एकादश ' करणें " या ७ व्या स्मृतीवरून कळते. ' शिशुपाळवधा ' वरील बाइदेवाच्या " कवीस्वरहो : ग्रंथु निका जाल : परि निवृत्तांजोगा नव्हेचि " हा अभिप्राय ऐकून भास्कराने भागवताच्या एकादश स्कंधाच्या आधारे ' उद्धवगीता ' रचिली असा त्या स्मृतीचा सारांश आहे. ' वच्छहरणा ' ची निर्मिती दामोदर पंडिताने आपले गुरुबंधू व परमस्नेही केशिराज बास यांच्या स्मृत्यर्थ केली

असावी असे त्यातील ' भणे मुनी केशवराजु ' या मुद्रिकेवरून व हरिबास-सोंगोबास यांच्या ' अन्वयस्थळा ' वरून वाटते. तसेच ' ऋद्धिपुर-वर्णन ' व ' ज्ञानप्रबोध ' हे अनुक्रमे नारायणबास व विश्वनाथबास यांचे दोन ग्रंथही असेच परस्पराश्रयी आहेत असे मानण्यास आधार आहे. नारायणबहाळिये हे पंथात आल्यानंतर एक दिवस त्यांची व विश्वनाथ बास यांची भेट झाली, आणि त्या भेटीत उभयतांच्या ग्रंथांच्या योजना आखल्या गेल्या. उरता उरले रवळो बासांचे ' सैह्याद्रिवर्णन '. त्याचीही प्रेरक कविगुरु हिरांबिका ही असावी असे त्यातील 'हिरांबिका म्हणे' या अनेकदा येणाऱ्या उल्लेखावरून वाटले. सारांश, महानुभावांच्या या ' साती ग्रंथा ' तील प्रत्येकामागे काही विशिष्ट प्रेरणा होती असे दिसते. ही साती काव्ये सारख्याच योग्यतेची आहेत असे मात्र नाही. त्यांतील पहिली दोन, म्हणजे नरेंद्राचे ' रुक्मिणी-स्वयंवर ' व भास्कराचे ' शिशुपाळवध ', हीच काय ती उत्कृष्टांच्या वर्गात बसू शकतील. ' उद्धवगीता ' ऐकून ' आतां होये कवीस्वर हो : हा निवृत्तांजोगा जाला ' असे म्हणून भटोबासांनी आपला संतोष व्यक्त केला असला तरी कवीश्वरांच्या या ग्रंथाला त्यांच्या ' शिशुपाळवधा 'ची सर नाही हे निश्चित. तसेच, तुलनेने एकनाथांच्या एकादशटीकेपुढेही तो फिकाच वाटतो. ' वच्छहरण ' व ' सैह्याद्रिवर्णन ' ही काव्ये बरी आहेत, पण पहिल्या वर्गातील नव्हत. ' ऋद्धिपुरवर्णना 'च्या विषयात नावीन्य आहे, व स्थलवर्णन करताना त्यातूनच स्थलनायकाची, म्हणजेच श्रीगोविंदप्रभूंची मूर्ती साकार करण्याचे कवीचे कौशल्यही वाखाणण्याजोगे आहे, हे खरे. तथापि शेवटी तो वर्णन व भावप्रकटन करताना परंपरेच्या आहारी गेल्याप्रमाणे वाटतो, आणि त्यामुळे अशा प्रकारच्या काव्यांचा एक साचाच तयार होत होता किंवा काय अशी एक शंका येते. ' ज्ञानप्रबोध ' हा ' साती ग्रंथां 'पैकी अखेरचा ग्रंथ टीकापर असून त्यात भगवद्गीतेतील १३ व्या अध्यायातील पाच श्लोकांवरील टीका व इतर काही विषय आले आहेत. म्हणजे एक तर ही समग्र गीताटीका नव्हे; आणि दुसरे असे की, जी काही थोडीफार आहे ती ज्ञानेश्वरीच्या क्षीण पडसादाप्रमाणे वाटते. अर्थात् त्या ग्रंथराजाशी या ग्रंथाची तुलना करण्यात काही अर्थ नाही.

गुरुकुलातील कविकुळ

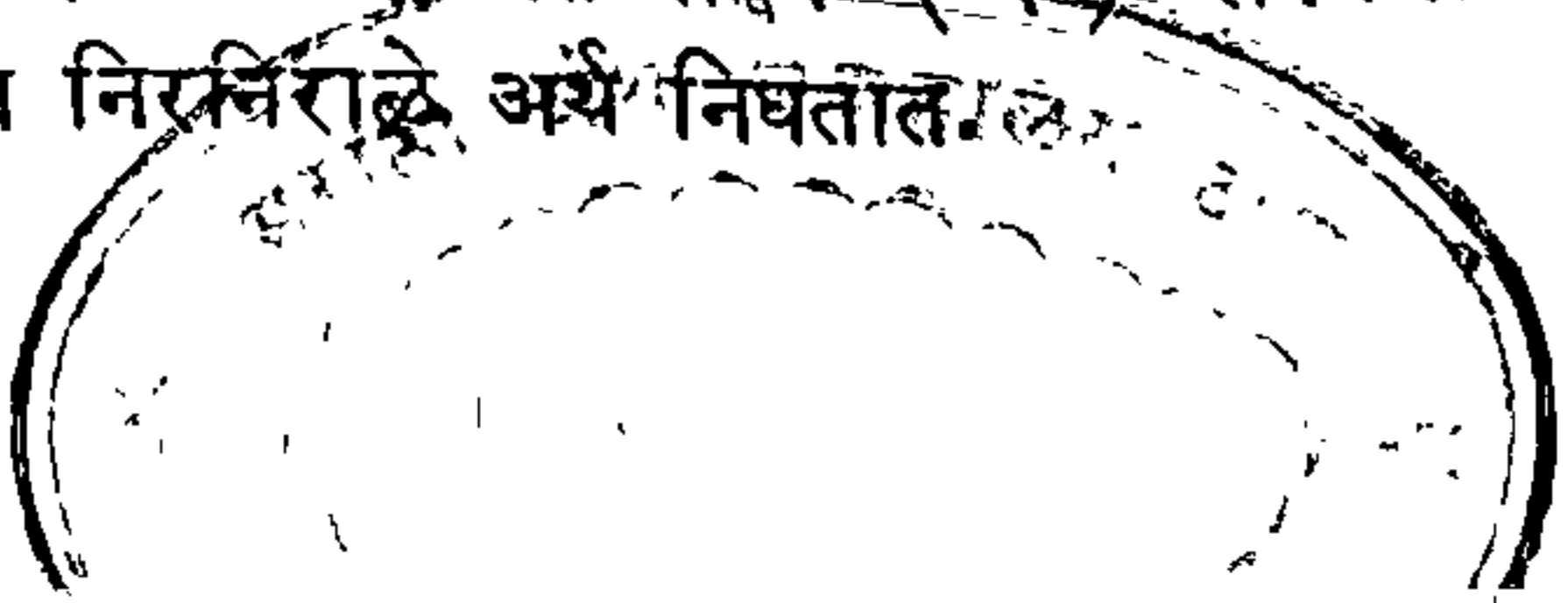
या सर्व ग्रंथकारांचे मिळून एक कविकुल असल्याप्रमाणे होते. त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी नागदेवाचार्यांच्या सहवासात राहून त्यांच्या मार्गदर्शनाने ग्रंथरचना केलेली असल्याने त्यांच्यांत परस्परांविषयी एक प्रकारची आपुलकी आपोआपच निर्माण झाली होती. किंबहुना नागदेवाचार्यांचा आश्रम म्हणजे या कवींचे गुरुकुलच होते असेही म्हणता येईल. या गुरुकुलात राहून त्याचे आचार्य जे नागदेव किंवा भटोबास, त्यांच्या नेतृत्वाखाली 'लीळाचरित्र'कार म्हाइंभट, 'धवळे' रचणारी महदंबा, गद्य 'पूजावसरा'चे लेखक बाइदेव बास, 'सूत्रपाठ' संकलन करून 'मूर्तिप्रकाश' हे चक्रधरवर्णनपर काव्य लिहिणारे केशिदेव किंवा केसोबास, 'शिशुपाळवध'कर्ते कवीश्वर भास्कर, 'रुक्मिणी-स्वयंवर' रचणारे नरेंद्र, 'वच्छहरण'कार दामोदर पंडित, अशा अनेकांनी ग्रंथरचना केली. त्यांच्यांत गुरुबंधुत्वाची भावना मूळचीच असली तरी तिचे अधिष्ठान पारमार्थिक स्वरूपाचे होते. ज्या एका संप्रदायातील ते सर्वजण पाइक होते त्यातून ती निर्माण झालेली होती. परंतु नागदेवाचार्यांच्या पुढारपणाने विविध स्वरूपाची ग्रंथरचना करताना या गुरुबंधुत्वाच्या भावनेला एक नवीन अंकुर फुटला. तिला वाङ्मयीन स्वरूप आले. 'वाङ्मयीन संप्रदाय' हा शब्दप्रयोग आपण अलीकडे करतो तेव्हा ही कल्पना नवीन असावी अशी एक गर्भित सूचना त्यात असते. परंतु सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास कोणत्याही भाषेच्या इतिहासात त्या त्या काळी विशिष्ट स्वरूपाचे वाङ्मयीन संप्रदाय रूढ होते व ते आपला ठसा उमटवून गेले आहेत असे दिसून येईल. ज्ञानदेव-नामदेवांचा एक वाङ्मयीन संप्रदायच होता व त्यात समाविष्ट होऊन अनेक लहानथोर संतकवींनी त्या संप्रदायाला शोभून दिसेल अशा प्रकारची काव्यरचना केली. त्याप्रमाणेच या महानुभाव कवींचा एक संप्रदाय होता व त्यात राहून त्यांनी आपापली काव्ये रचिली. त्या सर्वांचे साध्य एक होते आणि ते म्हणजे श्रीकृष्णभक्ती किंवा श्रीचक्रधरभक्ती. तोच एक 'सुपंथ' त्यांना धरावयाचा होता. परंतु तसे करताना 'एक एका साध्य करू' ही भावना त्यांच्यापैकी

प्रत्येकाची होती. म्हणून त्यांच्या सर्व ग्रंथांतून 'सहकार' तत्त्वाचा अवलंब केल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. नागदेवाचार्यांच्या कविकुळाचे हे सदस्य आपापली काव्ये परस्परोपकारितेच्या तत्त्वावर कशी रचीत याची एकदोन उदाहरणे देता येतील. त्यात दामोदर पंडितांचे उदाहरण लक्षणीय आहे. त्यांचा व केशिराज बासांचा विशेष स्नेह असल्यामुळे त्यांनी आपले 'वच्छहरण' हे काव्य केशिराजांच्या नावावर लिहिले आहे. 'भणे मुनी केशिराज' अशी कविनामाची मुद्रिका त्यात अनेकदा आली आहे. याविषयी 'वृद्धाचारा'त पुढील निर्देश आढळतो :- "पंडित-बासीं 'वत्साहरण' केलें : तेथ अभंगीं (म्ह. मुद्रिकेत) सौजन्यें केसोबासातें घातलें : " (वृ. ७). याच घटनेचा 'अन्वयस्थळा'तील उल्लेख पुढीलप्रमाणे आहे :- "मग केसोबास अविद्येमान (म्ह. केसोबासाच्या निधनानंतर) त्याचेनि वियोगदुखें पंडितीं 'वत्साहरण' केलें : केसोबासाचें नांव सख्यत्वे मांडिलें असे : " वरील चरित्र-ग्रंथांवरून ही वस्तुस्थिती कळते. नाहीपेक्षा वाङ्मयेतिहासकारांनी दामोदराचे हे काव्य केशिराजाच्याच नावावर दिले असते ! दुसरे उदाहरण 'ऋद्धिपुरवर्णना'चा कर्ता नारायण बहाळिये व 'ज्ञान-प्रबोध'कार विश्वनाथ बाळापूरकर यांचे आहे. महानुभावांच्या 'साती ग्रंथां'पैकी हे दोन ग्रंथ साधारणपणे एकाच वेळचे, म्हणजे शके १२५३ च्या सुमाराचे असून त्यांच्या रचनेचा इतिहास 'ऋद्धिपुरवर्णना' वरील तृतीय शोधनीच्या टीपग्रंथाच्या 'मूळपीठिके'त पुढीलप्रमाणे दिला आहे. नारायण बासांचे पूर्वचरित्र हिंसाचाराने डागळलेले होते. पुढे पश्चात्ताप पावून महानुभाव पंथात आल्यावर 'अटन' क्रमात त्यांची व गुर्जर शिवबासांचे शिष्य विश्वनाथ बास यांची भेट झाली. एक दिवस त्यांना आपल्याकडे भोजनास बोलावताना विश्वनाथ बासांनी विनोदाने म्हटले, १

“ चंद्रवदन बाळी । अंगें शामकांत सांवळी :

तीयेतें प्रतिपाळी वनमाळी : ते तुम्हां रुचे हो ? ”

१. वरील ओवी द्वयर्थी असून तिच्यातून (१) रुक्मिणीची कथा व (२) वांगे असे दोन निरचिराळे अर्थे निघतात. ल.

विश्वनाथ बासांच्या बोलण्यातील श्लिष्टार्थ जाणून नारोबासांनीही त्यांना पुढील काव्यात्मक उत्तर दिले. ते म्हणाले,^१

“ सप्तरात्रविवर्जित : जयाते जन आवडी सेवीत :
तेणेंसीं होय संयुक्त : तरि अत्यंत रुचे :
जरि स्नेहाचेन पाडें : पूर्णयोग जर घडे :
तरि अमृत होय रांकडें : ते गोडी पाहुनि : ”

याप्रमाणे परस्परांचे बोलणे झाल्यावर विसोबासांना नारोबासांच्या कवित्वशक्तीचा प्रत्यय आला व त्यांनी ‘ काही स्वामींची स्तुतपूर्वक कवित्व ’ करण्याविषयी त्यांना सुचविले. त्यावर नारोबासांनी “ तुम्हीही काही देवाची स्तुत करा ” असे म्हटल्यावरून विश्वनाथबासांनी त्यांना ‘ हो ’ कार दिला व त्याप्रमाणे गीतेचे पाच श्लोक प्रधान करून ‘ गीतार्थ १२ शतें ज्ञानप्रबोध आणि तीन बोवीया ’, म्हणजे १२०३ ओव्यांचा ‘ ज्ञानप्रबोध ’ नावाचा ग्रंथ केला. मग ‘ तेणेंचि काळें ’ म्हणजे त्याच वेळी नारोबासांनी ‘ सा सते वेताळीस ’, म्हणजे ६४२ ओव्यांचा ‘ ऋद्धि-पुरवर्णन ’ हा ग्रंथ केला अशी या ग्रंथाची मूळपीठिका त्यांच्या तृतीय शोधनीचा ‘ टीप ’ कार दत्तराज मराठे देतो^२. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, नारोबासाने हे काव्य ‘ ज्ञानप्रबोध ’ कार विश्वनाथबासांच्या प्रेरणेने लिहिले.

महानुभाव कवीश्वर भास्करभट्ट बोरीकर याने आपले ‘ उद्धवगीता ’ हे काव्य कोणत्या प्रसंगाने रचिले ते प्रसिद्धच आहे. याविषयी ‘ वृद्धाचारा ’ तील पुढील आख्यायिका उल्लेखनीय आहे :

१. नारोबासांचे हे उत्तर कूटात्मक असून त्यात ‘ सप्तरात्रविवर्जित ’ असा जो कांदा तो जर वांग्यात घातला आणि त्याच्याशी ‘ स्नेहाचा पूर्णयोग ’ चडविला, म्हणजे त्याला तेलाची भरपूर फोडणी दिली, तर ते कांदावांग्याचे भरित रुचकरपणात अमृतालाही मागे टाकते, अशी सूचना आहे.

२. श्रीऋद्धिपुरवर्णन (संपादक : डॉ. तुळपुळे) (टीप, पृ. २).

“ वाइदेवोवायें ‘ शिशुपाळ ’ निषेधां कवीस्वरीं ‘ एकादश ’ करणें : एक वेळ कवीस्वरबासीं ‘ शिशुपाळवधु ’ केला : मग वाइदेवो-बांपासि म्हणितला : परिसौनि वाइदेवबासीं म्हणितलें : ‘ कवीस्वरहो, ग्रंथु निका जाला : परि निवृत्तांजोगा नव्हेचि : ’ मग कवीस्वरबासीं ‘ येकादसस्कंदु ’ केला : मग तोहि येउनि वाइदेवोबांपासि म्हणितला : तो परिसौनि वाइदेवोबासीं म्हणितलें : ‘ आतां होये कवीस्वरहो : हा निवृत्ता-जोगा जाला : ’ म्हणौनि थोर तोखले : ” (स्मृतिस्थळ, पृ. ८२)

म्हणजे भास्करासारख्या कवीश्वराच्या बाबतीतही ग्रंथरचनेचे प्रेरक कारण त्याचा एक कविबंधुच झालेला दिसतो. प्रस्तुत संग्रहात समाविष्ट केलेले त्यांचे ओवीबद्ध ‘ पूजावसर ’ हे प्रकरण तर वाइदेवबासांच्या गद्य ‘ पूजा-वसरा ’ची पद्य छायाच आहे. म्हणजे येथे गद्य-पद्याची वाटणी झाल्याचे दिसते. महदंबेच्या ‘ धवळ्यां ’चा उत्तरार्ध असाच तिच्या दोन कविबंधूंनी केलेल्या सूचनेमुळे रचिला गेला. याविषयीची ‘ स्मृतिस्थळा ’तील नोंद पुढीलप्रमाणे आहे :—

“ एकु दीसु म्हाइंभटीं : लक्ष्मीधरभटीं महादाइसांते म्हणितलें : ‘ समोरें रुक्मिणीसैवर कां न करा ? ’ : महादाइसीं म्हणितलें : ‘ मज काइ करवैल : तें गोसावीं (म्ह. गोविंदप्रभूंनी) वरु दीधला म्हणौनि स्फुरलें ’ : म्हाइंभटीं : लक्ष्मीधरभटीं म्हणितलें : ‘ तरि आम्हीं शब्द घडउनि (म्ह. घडवू) : आणि तुम्ही गा ’ : महादाइसीं मानिलें : मग तेही शब्द घडउं घडउं पदें बांधिलीं : आणि महादाइसीं गाइलीं : यापरी दुसरी माळ केली : ” (स्मृ. १७४)

म्हणजे, म्हाइंभट आणि लक्ष्मीधरभट या दोन भटांनी साहित्य पुरविले आणि महादाइसेने पूजा बांधली असा प्रकार ‘ धवळ्यां ’च्या उत्तरार्धाचा झाला. महानुभावांचे हे आद्य काव्यग्रंथ सोडून त्यांच्या गद्य ग्रंथांकडे वळले तरी तेथेही हेच सहकाराचे तत्त्व प्रभावी ठरलेले दिसेल. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे ‘ लीळाचरित्र ’ हा महानुभावांचा आद्य चरित्रग्रंथ. त्याची रचना म्हाइंभटांनी कशी केली त्या इतिहासाची थोडी

झळक 'स्मृतिस्थळा'तील काही आख्यायिकांवरून पाहावयास मिळते (उदा०, स्मृ. १३९ ते १४२). 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ म्हणजे बोलून चालून श्रीचक्रधरस्वामींच्या लीळांचा संग्रह आहे. तेव्हा त्याच्या सिद्धयर्थ अनेकांचा हातभार लागावा हे साहजिकच आहे. पुन्हा शेवटी, अनेकांच्या सहकार्याने सिद्ध झालेल्या या संग्रहावर पंथाचे आद्याचार्य नागदेव यांचा हात फिरला ते निराळेच (स्मृ. १४१). ही झाली एका 'लीळाचरित्रा'ची कथा. या ग्रंथातून पुढे केशिराज बासांनी चक्रधरांचा 'सूत्रपाठ' आणि 'दृष्टान्तपाठ' सिद्ध केला ते आणखी वेगळेच. याप्रमाणे या सर्व वाङ्मयातून एक प्रकारची रचना-साखळी असून तिचे निरनिराळे दुवे म्हणजे महानुभावांचे हे आद्य ग्रंथ होत. याचा अर्थ हे सर्व ग्रंथ विशिष्ट नियोजनपूर्वक रचिले गेले असा नाही. त्यांची रचना उत्स्फूर्तच झाली असली पाहिजे. नरेंद्राच्या 'रुक्मिणी-स्वयंवरा'सारखा ग्रंथ तर अशा प्रकारच्या नियोजनात बसूच शकत नाही. कारण त्याची रचना नरेंद्राने तो महानुभाव पंथात येण्यापूर्वीच केलेली होती. तेव्हा महानुभावांचे हे पहिलेवहिले साहित्य कोणत्याही प्रकारच्या चौकटीत बसविण्याचा आग्रह धरणे युक्त होणार नाही. इतके मात्र म्हणता येईल की, साहित्य-निर्मितीच्या या सर्व उद्योगामागे एक विशिष्ट विचारप्रणाली होती, इतकेच नव्हे तर तिच्या वाङ्मयीन आविष्कारासाठी सहकाराच्या तत्वावर झटणारे असे एकाच गुरुकुळातील ग्रंथकारही होते.

मराठीचा कैवार

महानुभाव पंथाचे साहित्य जसे अनेक गुणांनी, तसेच अनेक वैशिष्ट्यांनी युक्त आहे. पैकी पहिले म्हणजे या साहित्यातून दिसून येणारा मराठी भाषेविषयीचा अपूर्व अभिमान. ज्ञानेश्वर-एकनाथांसारख्या भागवतधर्मीय ग्रंथकारांनी मराठीसारख्या लोकभाषेचा कैवार घेऊन तिचा पुरस्कारही पदोपदी केला ही गोष्ट खरी. तथापि महानुभाव पंथातील ग्रंथकारांनी मराठीविषयी जी पोटतिडीक दाखविली ती काही अपूर्वच म्हटली पाहिजे. तिचे मूळ या पंथाचे आद्य संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या विशिष्ट वृत्तीत

व दृष्टिकोनात सापडते. स्वामी मूळचे गुजरात प्रांतातीस असले तरी त्यांचे सर्व अवतारकार्य उत्तर महाराष्ट्रात झाले व त्यासाठी एकदा या देशात अवतरल्यानंतर ते पक्के महाराष्ट्री किंवा 'मन्हाटी' बनून गेले. ते स्वतः तर मराठी भाषा 'अनावर', म्हणजे अस्खलितपणे बोलतच; पण मराठी ही आपल्या संप्रदायाचीही भाषा त्यांनी करून टाकली आणि त्यामुळे सारा महानुभाव पंथ मराठीत लिहू-बोलू लागला, आपले सर्व धार्मिक व्यवहार मराठी भाषेत करू लागला. या पंथाने मराठीशी इतके आपुलकीचे नाते जोडले. की पुढे काही वर्षांनी त्याचा फैलाव खैबर-खिंडीतून अफगाणिस्तानपर्यंत झाला तेव्हा काबूलच्या मठातील महानुभाव महंत चक्रधरांच्या 'सूत्रपाठा' ची संहिता मराठीतून पढू लागला. मराठीची पताका अटकेपार नेऊन फडकाविण्याचा पहिला मान तसेच पाहिले तर महानुभाव पंथाचा आहे. हा जो मराठी भाषेचा डंका अतिदूरवरच्या प्रदेशात वाजत राहिला त्याचे बीज चक्रधरांच्या 'महाराष्ट्रीं असावें' या एका साध्या सूत्रात सामावलेले आहे (सूत्रपाठ, आचार २४). या सूत्रावर भाष्य करताना 'आचारस्थळ' कार म्हणतात त्याप्रमाणे,

“महंतराष्ट्र म्हणौनि महाराष्ट्र : महंत म्हणिजे थोर : एके देशींची मनुष्ये राजसे : एके देशींचीं मनुष्ये तामसे : महाराष्ट्र सात्त्विक : तेथचे जडपदार्थ तेहि सात्त्विक : तेथ असतां शारीर मानसिक कव्हणीचि उपद्रव नुपजति : आणिके देशीं शारीर मानसिक उपद्रव उपजला असे तो महाराष्ट्रीं असतां शमे : तेथचां अन्नोदकीं शमे : तेथचां औषधीं शमे : तेथचा वारा झडि पाउस तोहि सात्त्विक : तेणें सकळ उपद्रव शमेति : तेथ असतां अनाचार करावेयाची बुद्धि नुपजे : आणि उपजली तर करूं न लहाइजे : आपण अनाचार न करी, आणिकांसि करूं नेदी तें महाराष्ट्र : धर्म सिद्धी जाए तें महाराष्ट्र : ”

अशी वस्तुस्थिति होती. म्हणूनच वरील भाष्यास 'महाराष्ट्राचे महिम्न-स्तोत्र' अशा यथार्थ शब्दांनी मम. पोतदार यांनी गौरविले आहे. चक्रधरात जसा महाराष्ट्राचा, आपल्या कर्मभूमीचा अभिमान होता, तसेच

मराठीविषयी अपार प्रेम होते. शिवाय, या भाषाप्रेमाला एक व्यावहारिक बाजूही होती. आपले धर्मविषयक तत्त्वज्ञान समाजाला सांगावयाचे तर ते त्या समाजाच्याच भाषेतून, अर्थात् लोकभाषेतून सांगितले पाहिजे याची स्वामीना चांगली जाणीव होती. म्हणूनच त्यांचा सूत्रपाठ व दृष्टान्तपाठ, म्हणजेच त्यांच्या 'लीळाचरित्रा' तून वेचून काढलेली त्यांच्या तोंडची अनुक्रमे सूत्रमय वाक्ये आणि दृष्टान्त, हे सर्व मराठीत आहे. तोच कित्ता त्यांचे पट्टशिष्य आणि पंथाचे पहिले आचार्य नागदेव किंवा भटोबास त्यांनी गिरविला व केसोबासांसारखा संस्कृतप्रेमी पंडितांना मराठीतून ग्रंथ रचना करण्यास त्यांनी प्रवृत्त केले. या संदर्भात पुढील दोन प्रसंग सांगण्यासारखे आहेत. केशिराज पंडितांनी मराठी 'लीळाचरित्रा' च्या संस्कृत 'रत्नमाळा' बांधून वर 'उद्धरणा' च्या सूत्रांनाही संस्कृत वेष देण्याची आपली इच्छा दर्शविली, तेव्हा त्यांना या विचारापासून परावृत्त करताना नागदेव-चार्य म्हणाले, "नको गा केशवदया : येणें माझिया म्हातारीया नागवतील : " (स्मृ. १५). तसेच एकदा याच केशिराजांनी त्यांना संस्कृत भाषेत काही विचारले. त्यावर आचार्य म्हणाले, "पंडिता : केशवदया : तुमचा 'अस्मात् कस्मात्' मी नेणें गा : मज श्रीचक्रधरें निरूपिली मन्हाटी : तियाचि पुसा : " (स्मृ. ६६). नागदेवाचार्यांचे वरील दोन्ही प्रसंगांचे उद्गार मोठे सूचक आहेत. एक तर त्यांना साधीसोपी मराठी सोडून क्लिष्ट संस्कृतचा अंगीकार करणे मनापासून नको होते; आणि मुख्य म्हणजे ज्या भोळ्याभावड्या लोकांसाठी सांगण्यासवरण्याची घडपड करावयाची त्यांच्या भाषेत न बोलता चार पंडितांनाच केवळ समजेल अशा संस्कृत भाषेत बोलणे व्यर्थ आहे ही गोष्ट ते चांगली ओळखून होते. म्हणूनच त्यांनी स्वतः लोकभाषेची, अर्थात् मराठीची कास धरली व आपल्या शिष्यप्रशिष्यांनाही तसे करावयास लावले. महानुभावांच्या 'सार्ता ग्रंथां' पैकी जवळ जवळ प्रत्येक ग्रंथातून मराठीचा स्वाभिमानपूर्वक क्लेश घेतलेला आढळून येतो याचे कारण नागदेवाचार्यांच्या वरील उद्गारात आहे.

वैचित्र्याने नटलेले साहित्य

महानुभाव साहित्याचे दुसरे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात आढळणारे वैचित्र्य. एकंदरीतच प्राचीन मराठी वाङ्मय एकरंगी, एकनादी आहे, आणि महानुभावांचे साहित्य झाले तरी ते या नियमाला फारसे अपवादात्मक ठरत नाही, हे खरे. तथापि आहे त्या परिस्थितीत या साहित्यातील विविधता डोळ्यांत भरते हे मान्य केले पाहिजे. आधी जुने मराठी वाङ्मय म्हणजे ओव्यांच्या, फारच झाले तर श्लोकांच्या विटा ! त्यात गद्यरचना दुर्मिळच. पुढे काही शतकांनी बखरींचा थाट दिसतो हे खरे. पण ज्ञानदेव-नामदेवांच्या काळात गद्याची चाहूलही कोठे लागत नाही. ही उणीव त्या काळातील महानुभावांच्या चरित्रग्रंथांनी उत्कृष्ट प्रकारे भरून काढली आहे असे 'लीळाचरित्र' व 'स्मृतिस्थळ' यांसारखे ग्रंथ पाहून कोणीही म्हणेल. तसेच 'सूत्रपाठ' आणि 'दृष्टान्तपाठ' यांसारखे ग्रंथ व त्यांवरील भाष्ये महाभाष्ये पाहता तत्त्वज्ञानासारखा क्लिष्ट विषय पेलण्यास समर्थ असे मराठी गद्य त्या काळीही प्रचलित होते हे स्पष्ट दिसते. काव्याची बाजू नरेंद्र-भास्करांसारख्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांनी संभाळलेली होती. त्यात सुद्धा विषयवैचित्र्य पुष्कळच आढळते. 'ऋद्धिपुरवर्णना' सारखे स्थलवर्णनपर काव्य प्राचीन मराठी वाङ्मयात अपवादात्मकच म्हणावे लागेल. या सर्व गद्यपद्य साहित्याच्या अभ्यासाला पूरक अशा प्रकारची ग्रंथसामुग्रीही महानुभावांनी त्या काळात निर्माण केली, हे त्यांचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय. या दृष्टीने 'स्थानपोथी' सारखा 'लीळा-चरित्रा'चा संदर्भ-ग्रंथ, 'साती ग्रंथां' वरील विस्तृत 'टीप' व 'लक्षणरत्नाकरा' सारख्या अर्थ-निर्णयशास्त्रावरील 'बत्तीस लक्षणांची टीप' हे पूरक साहित्य उल्लेखनीय आहे. एकंदरीत मराठी भाषा पांडित्याच्या व शास्त्रविवेचनाच्या बाबतीत संस्कृतच्या रेसभरही मागे राहू नये या महत्वाकांक्षेने प्रेरित होऊन महानुभाव विद्वानांनी जो हा विविध ग्रंथरचनेचा उद्योग केला त्यास मराठी भाषेच्या इतिहासात तरी तोड नाही. महानुभाव पंथाचे हे मराठी-वरील ऋण कधीही न फिटण्याजोगे आहे.

सांकेतिक लिपीचा बंध

या पंथीय साहित्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याने आपल्या मूळ स्वरूपाशी राखलेले सच्चेपण. ज्ञानेश्वर-तुकारामांची रचना मूळ स्वरूपात उपलब्ध होत नाही म्हणून आपण हळहळतो. या महानुभाव ग्रंथकारांचे तसे नाही. संपूर्ण स्वरूपात नसली तरी पुष्कळ प्रमाणात त्यांची उपलब्ध असलेली रचना आपल्या मूळ स्वरूपाशी इमान राखून आहे. याचे कारण म्हणजे त्यांची सांकेतिक लिपी. ही लिपी शोधून काढण्याचे श्रेय 'साती ग्रंथां'पैकी 'सह्याद्रिवर्णना' चा कर्ता रवळो बास याच्याकडे जाते. त्याच्या कृतीविषयी 'लीप कृत्य त्याचें : नागरीक' असा कृष्णमुनीच्या 'अन्वय-स्थळा'त उल्लेखही आहे, व त्यावरून या सांकेतिक लिपीला प्रथम 'नागरी'-म्हणत हेही स्पष्ट होते. पुढे महानुभावांच्या 'सकळ' (म्ह. सर्व) आमनायांनी, म्हणजे शाखांनी तिचा स्वीकार केला म्हणून तिला 'सकळी' हे नाव पडले असावे. किंवा या लिपीत अनेक शब्द व वाक्प्रचार संक्षिप्त, म्हणजे 'संकलित' स्वरूपात योजले असल्यामुळे ही तिला 'संकलित' हे नाव पडून पुढे त्याचेच 'सकळीत' व 'सकळी' असे अपभ्रष्ट रूप रूढ झाले असल्याचीही शक्यता आहे.^१ ते काही असो; त्याच्या निर्माणकाळी नेहमीच्या रूढ बालबोध लिपीत लिहिलेले हे सर्व साहित्य पुढे लौकरच सांकेतिक लिपीच्या कुलपात का गेले हा येथे खरा प्रश्न आहे व त्याचे उत्तर डॉ. कोलते म्हणतात त्याप्रमाणे चक्रधरांच्या एका वचनात आहे. 'सूत्रपाठा'त "हें तुमचें रहस्य कीं : मा आपुले रहस्य तें आणिकाप्रति प्रकटीजे ना कीं : " असे स्वामींनी स्पष्टपणे म्हटले आहे (आचार, १५५). पंथीयेतरांना सांगितल्यास आपल्या शास्त्राचा अवमान होण्याची भीती असते; त्यामुळे ते कोणास सांगू नये, त्याविषयी गुप्तता पाळावी, हा चक्रधरांच्या मनातील हेतू. रवळोबासांनीही शके १२७५ च्या सुमारास आपली सांकेतिक लिपी तयार केली ती सुद्धा याच हेतूने व प्रेरणेने केली. याविषयी डॉ. कोलते यांनी उद्धृत केलेली 'अन्वयस्थळा'तील पुढील आख्यायिका महत्त्वाची आहे. ती अशी :—

१. डॉ. कोलते : सह्याद्रिवर्णन , प्रस्तावना, पृ. १०.

“ एक दीस रवळोबासीं अटणवीशेभें मालोबासासि भेटावया पाटुकलोसि गेले : तेथ धर्मगोष्ट करीतां मालोबासीं म्हणीतलें : ‘ हे बाळबध खरडे इतराचां हातीं पडतील : शास्त्र भ्रंसैल : आन रहस्य जाइल : तरी बरवी एक लीप करुनि लिहावी : ’ मग रवळोबासीं लीप केली : त्याचे खरडे घेउनि आपलेया लिपीवरी लिहिले : ”

म्हणजे सांकेतिक लिपीचा जन्म स्वसंरक्षणाच्या बुद्धीतून झाला. पुढे उत्तरकालीन महानुभावांनी चक्रधरांच्या मूळ हेतूचा विपर्यास व अतिरेक करून आपले सर्व साहित्य इतरांपासून चोरून ठेवले हे खरे; पण त्यामुळे या लिपीच्या मूळ शोधकावर बोल येण्याचे कारण नाही. उलट, त्याच्या या उद्योगामुळेच महानुभाव पंथाचे साहित्य आपणांस त्याच्या मूळ स्वरूपात उपलब्ध होऊ शकते हा एका दृष्टीने त्याचा भाषेवरील उपकारच म्हटला पाहिजे. कारण, नाही म्हटले तरी सांकेतिक लिपीचे बंधन ग्रंथांच्या प्रतीकरणारावर पडतेच आणि त्यामुळे प्रतकारांच्या हातून सहज होणाऱ्या शब्दरूपांच्या व एकंदरीत भाषेच्या अर्वाचीकरणास पुष्कळच प्रतिबंध होतो. महानुभावांचे ग्रंथ भाषेच्या ऐतिहासिक अभ्यासाला विशेष उपयोगी पडतात याचे श्रेय ‘सकळी’ लिपीचा जनक रवळोबास याजकडे दिले पाहिजे.

महानुभाव पद्य

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

महानुभाव पद्य

१. धवळे

महदंबा : शके १२०८ (सुमारे)

(हा उतारा महदंबा-कृत ' धवळ्यां 'च्या पूर्वार्धातूनं घेतला असून मुळात त्याची कडवी एकूण ८३ आहेत. पूर्वार्धात कृष्णाने रुक्मिणीचे हरण केले येथवरचा कथाभाग आला असून त्याची रचना श्रीगोविंद-प्रभूंच्या निधनापूर्वी, म्हणजे शके १२०८ च्या सुमारास झाली असावी. कारण हे धवळे महदंबेने त्यांच्याच इच्छेनुसार रचून गायिले होते. ' धवळे ' (सं. धव + ' ल ' स्वार्थे) म्हणजे लग्नात गावयाची वरगाणी. या धवळ्यांतून कवयित्रीने रुक्मिणीहरणाची कथा गायिली असून ते 'मुक्तओवी' छंदात आहेत. प्रस्तुत उतारा मूळ कथासूत्रा विस्काळित होणार नाही अशी काळजी घेऊन निवडला आहे.)

श्रीसर्वस्वराचे शिरीं धरूनियां चरण :

मग धवळीं गाईन गोविंदुराणा :

जेणें रुक्मिणी हरियेली तेणें पवाडे केले अति बहुत :

पाविजे परमागति भगतीं आइकतां कृष्णचरित्र : ॥ १ ॥

जय श्रीप्रभु गोविंद : ॥ ध्रु० ॥

भीमकाकुळीं रुक्मिणी केला अवतारुं :

रूपलावण्यें तिया जिंकियेला संवसारु :

तवं राओ चिंता करी कव्हणा देयावी सलक्षणीक कुमरी :

या त्रिभुवनाभाझारीं रूपें सुंदरु वाखाणें मुरारी : ॥ २ ॥

द्वारकेहूनि काँडण्या आले नागारी :

तिहीं सर्वस्वरु वाखाणिले नानापरी :

काळिया कंसु निर्दालुनि गोवर्धनु वाम करीं धरियेला :
परियेसी परमात्मा लीळावसें यदुकुळीं अवतरला : ॥ ३ ॥

इयेप्रति रूपें कृष्णु पढती वंदीजनु :
आइकौनि भीमकीये लागलें ध्यानु :
दिधलें दायपसाय भाटां, राओ पुसे प्रधानातें मातु :
'कुमरी लावण्यनिधान इये वरु होये द्वारकेनाथु' : ॥ ४ ॥

रुकमीया म्हणे ' ताता, ऐसें केवि कीजे :
गौळियां घरीं कैसी रुकमिणी दीजे :
सकळकळाकुशल कुमरी रूपचातुर्ये तीये नाही सीमा :
इयेप्रति गोपालु ऐसें केवि आलें तुमचिया मना ' : ॥ ५ ॥

रुकमीया म्हणे ' रुकमिणी देइजे शिशुपाळा :
रूपलावण्ये क्षेत्रीं अकळित कुळ ' :
एक कृष्णवांचौनियां तेहीं वरियेला चैद्यवरु :
निश्चयो भाका जाला एकमेकांसि पुढारु : ॥ ६ ॥

शिशुपालु वरु ऐसें आइकिलें बाळा :
श्रमु पातली निऱ्हां जाली व्याकुळा :
स्मारिले कृष्णराओ, ' देवा, संकष्टीं पडलीये थोरीं :
तूं एकु वांचौनियां आनु नाही अवधारी ' : ॥ ७ ॥

हदां धाक तिये लागली चिंता :
' भक्तबंध छेदुनि ', म्हणे, ' राखें अनंता :
आरतां दानीं कृपा करा देवा मसि देयावें उधरण :
शिशुपाळ-बंदिसाल चुकवा, दाखवा आपुले श्रीचरण ' : ॥ ८ ॥

सर्खा धाडूनियां सुदेवो आफाविला :
तियेतें देखौनि विप्र पुसों लागला :

' तूं कां वो दैन्यवदन शोके व्याकुळ भीमका बाळे ' :
 रुकमिणी म्हणे ' ताता, उपंक्षेलिये कृष्णे गोपाळे : ॥ ९ ॥
 जाई वेगीं, विप्रा, कृष्णरायाजवळा :
 माझी विनती सांघावी गोपाळा :
 मी तथा शरणागत एथ येउनि नेयावे गोविदे :
 भक्तवच्छु पढविसी तूं, नातरि सांडी ये ब्रीदे : ' ॥ १० ॥
 ' पंचरात्रे देवी आणीन गोविंदुराणा ' :
 सरळें सांखळें पाटाउ सुवर्णें :
 विष्टु तिया अभरु केला वीडा देउनिया बोले रुकमिणी :
 ' मी असें तयांची होती ऐसें जाणवा सारंगपाणी ' : ॥ ११ ॥
 तुरग पालाणिला जया मनोवेगा गती :
 अहोरात्रिं विष्टु पातला द्वारावती :
 अनुपम्य रचना देखे मनें चिंतुं नये हरिभुवन :
 विस्वकर्मेनि रचिली द्वारका तेथ असे कृष्ण यादवराणा : ॥ १२ ॥
 विष्टे देखियेला यादवांचा राणा :
 योगिये मुनिजन सन्निधी चरण :
 उपविष्ट सिंहासनीं देवकिन्नर वोळग करिती :
 यादवीं परिवारितु, सहस्र कनकदंडे चवरे लक्षावरि ढळती : ॥ १३ ॥
 सभा देखौनियां बहु उछावो मनीं :
 तवं विष्टे देवासि घातलें लोटांगणीं :
 ' राखें राखें प्रभुराया तूं स्वामि, मी दासु :
 करुणाकरांचा राओ, जन्म सुफल, देखिले हृषीकेशी ' : ॥ १४ ॥
 दर्शन देउनि शिरीं धरियले चरण :
 ' पुरे पुरे ' म्हणे यादवांचा राणा :

दिव्यासन घालुनियां देवें विप्रासि करविली पूजा :

‘ निवालों कृष्णदर्शनं, नेणें मी कन्हणे काह्याचें काजा ’ : ॥ १५ ॥

वोळग विसर्जिला तथा ततक्षणीं :

सकळही यादवां दिधली पाठवणी :

विप्राचा कर धरुनियां चाले निजभुवना देवकीये कुमरु :

स्वागत सारुनियां एकांतीं काज पुसें सर्वेस्वरु : ॥ १६ ॥

‘ भीमका घरीं देवा सुंदर रुकमिणी बाळा :

रूपें तिया जितिलें त्रिभुवन सकळ :

तवं रायें पाहियेला शिशुपालु वरु तथाचें नांव न साहे ते कुमरी :

तुम्ही देवा वरिलेति, चौथां दीसीं लग्न अवधारी ’ : ॥ १७ ॥

ऐसें मान आइकौनि मानवले जगन्नाथु :

दारुकाकरवीं आणविला रथु :

आरुढले कृष्णनाथराओ सरिसु विष्टु जो आनंदें निर्भरु :

कन्हणा नेणतां देवो चाले कौंडण्यपुरा वेगवतरु : ॥ १८ ॥

गुप्तीं तियें बलिभद्रा जाणविती मातु :

श्रीकृष्णाराया विप्रा जो जाला एकांतु :

आइकौनि राम म्हणे, ‘ तेथ होइल असुरांचा मेळा :

जन्ही बळ जाणें प्रभुचें तन्ही न पुरे मनिंचा कळवळा : ॥ १९ ॥

एकले देव निगाले रामु करी अवस्वरी :

‘ पालाणा पालाणा ’ म्हणौनि आफाविलिया भेरी :

नीसान लागलें, पढियार टाळ फोकरिती :

पेणें केलें कौंडण्या, बलिभद्रा उग्रसेना जाणविती : ॥ २० ॥

दीढें दीसें देव वैदर्भासि आले :

योजन नगर तेथ विष्टें विनवीलें :

' वाधावा सांधों रुकमिणी ', तवं देवें तयासि बहु मानु केला :
 कुडगिया सांखळिया देजभांडारें देउनियां विप्र पाठवीला : ॥२१॥
 सर्वभारेंसीं शिशुपालु परिणुं तेथ आला :
 तवं रायें तयासि थोर सन्मानु केला :
 दीधलें रुखवत माडीं धवळारीं दीधला जानवसा :
 रुकमिणी करी चिंता, म्हणे ' वेगों पावावें जगन्नाथा ' : ॥२२॥
 भर्त्री उभी ठेली भीमकाची दुहिता :
 तवं विप्रु देखिला गुठियेसीं येतां :
 ' झणीं माय करिसी चिंता, यादवांचा राओ कृष्ण पाहे वो त्वरित :
 मेदिनी ठाओ नाहीं, देवी, चालतां तुमचिया कांता ' : ॥ २३ ॥
 साँदरु श्रीकृष्णु देखियला झळकतां :
 तवं तियेचें आकर्षिलें चीत :
 कैसी संभ्रमीत जाली माडीवरुनियां घालूं पाहे झेंप :
 तवं विप्रें सावरिली बाळा, म्हणे ' देवी, नव्हे तुमचें
 उचित ' : ॥ २४ ॥
 ' तुवां विप्रा दाविलें गोविंदाचे चरण :
 दीधलें जीवदान माझे राखियेले प्राण :
 तुझिया उपकारा नव्हे उतराई, आतां देइजे तें काइ :
 तूं माता पिता सखा बंधु ' म्हणौनि लागली पार्यी : ॥ २५ ॥
 नेदी पायां लागों विप्रें धरियेली करीं :
 ' तूं कां वो नेणसी, भीमका कुमरी :
 काह्याचा कोणा उपकारु ऐसें विचारी पां मनांतु :
 तूंतें माय वोळगिलें म्हणौनि देखियले श्रीजगन्नाथु ' : ॥ २६ ॥
 तवं देवो पातले नगरासन :
 शंख भेरी तुरे वाजती निसाण :

आइकौनि भीमकु पुसे मातु ' हा वाजांत्राचा काइसा बंबालु ' :
तवं एक जाणवीति ' देवो पातले राजा गोपालु ' : ॥ २७ ॥

ऐसे आइकौनि भीमकु हरिखैला :

म्हणे, ' भाग्या उदयो आम्हां, गोविंदु आला ' :

कांडिलीं देवांगें, रत्नीं भरियलें कनक-परियेळ :

चाले तो सीघ्रवेगें उतकंठित दरुसना पां गोपाळा : ॥ २८ ॥

नगरींचे लोक बोलती नरनारी :

' जन्म सुफल, पाहों जावों मुरारी ' :

ध्यानें विसर्जिलीं पुढें चालती ऋषिमुनिवृंदें :

तवं देवें रथु थिरु केला कृपादृष्टी अवलोकिलें गोविंदें : ॥ २९ ॥

लावण्यसागरु कृष्ण देखियला सकळै जनीं :

एक वेधुनि म्हणती ' देवातें देयावी रुकमिणी :

तिहीं लोकांमाझारीं याचेनि रूपगुणीं क्षेत्रीं नाहीं सरिसा :

जरि भीमकु भाग्याचा तरि रुकमिणी होय रुषीकेसा ' : ॥ ३० ॥

भीमकें दंडवत आंग घातलें धरणीं :

आनंदें आसुवें कांहीं नेदखे लोचनीं :

' जयजया ' म्हणतु चरणांवरी ठेविला माथा :

' तूं देवा कृपासिंधु, शरणागतु मी देवा तुझा अनंतु ' : ॥ ३१ ॥

भीमकु विनवी ' अवधारा गोपाळा :

मज घरीं केळवली रुकमिणी बाळा :

व्हाडें बीजें कीजो, माझेनि दैवें आलेति रुषीकेसा ' :

तवं देवें हास्य केलें उद्भवदेवाची पाहुनिया वास : ॥ ३२ ॥

देव म्हणती ' कव्हणी दीसे करूं मेलिकारु ' :

राओ म्हणे ' बीजें कीजो अंबिकापुरा ' :

षडरसीं सूचना केली अन्नं भीमकें आदरें बहुतें :
 तेथ उपलाणें केलें यादवरायें श्रीकृष्णें रुकमिणीकांतें : ॥३३॥
 आनंदें मुदित भीमकी बाळा :
 म्हणे ' रुखवत देइजे गांपाळा ' :
 पंचसतें सख्यांसी सूचना दिधलां तिया कुमरीं :
 आपण मुखरणी, पाक करी ते नानाविधापरी : ॥३४॥
 ' गुप्तीएं पाहुणेरु पाठविला भीमका कुमरी ' :
 विप्रु विनवा, ' अवधारा मुरारी ' :
 बोणें तिया पाठविलीं सख्यां हातीं राणी रुकमिणीं :
 उचिता न चुकेचि म्हणौनि मानवले सारंगपाणी : ॥३५॥
 येतु मुरारी देखौनि बोलती रायकुमरी :
 लावण्यवेली सासीनली संसारीं :
 लागली दृष्टावस्था देवो पातां दुस्मरा होती :
 बाळीया मृगलोचना प्रेमें विव्हळा ' राखें कृष्णा ' म्हणती : ॥३६॥
 येकी म्हणती, ' विप्रएभावीं न पविजे हरी :
 योगिये चिंतित्ती हृदयाभीतरिं :
 तो हा देवाद्यदेवो, येणें गोकुळीं केलें अवतरण :
 भक्तां कृपालु सदा ', ऐसें म्हणौनि लागती चरणां : ॥३७॥
 वाढिती बाळा प्रौढा कळाविदा नायका :
 आरोगणा जाली यादवां सकळिकां :
 सुगंधें तांबुळें देवांगें नेसों दीधलीं समस्तां :
 पूजियले श्रीकृष्णाराओ रायमंडळीक तुकिती माथा : ॥३८॥
 पूजा करूनि विप्र मागे पाठवणी :
 ' वाट पाहात असे, देवा, रुकमिणी राणी :

परियेळ दीजो वेगीं, ते स्वीकरी ना आणिकें अन्नै :
 सकळांचा त्यागु केला, दृढ धरिले तुमचे चरण ' : ॥३९॥
 देवो म्हणती, ' रुकमिणी हखूं वोजा कव्हणी :
 राउळौनि आणितां मोडैल राजधनी ' :
 विष्टु म्हणे, ' यात्रामिषें भीमकी अंबिके देवीसि येती ' :
 तवं देवो मानवले, बहुत दायपसाय तयासि देती : ॥४०॥
 परिपाठें देवें दीधले अळंकार :
 वेळोवेळां देवेचरणां लागती तिया बाळा :
 उदकां लोचन भरूनि नमन करिती विद्याधरा नारी :
 पैठीया राउळीं जेथ असे श्रीकृष्णाची अंतौरी : ॥४१॥
 परियेळ रुकमिणी हातीं दीधला :
 साष्टांग नमस्करूनि माथां ठेवियेला :
 ' दुर्लभु ब्रह्मादिकां ' म्हणे ' उच्छीष्ट कृष्णरायासी ' :
 सखियांसीं स्वपार्तीं ते आरोगिते प्रेमसंतोषी : ॥४२॥
 रुकमिणीं ताटीं देखियेला हारु :
 कौस्तुभावरि ले जो सारंगधरु :
 घातला कंठीं वेगीं, पातला परमानंदु :
 तें सुख काइ वानूं, जैसा मीनला प्रियो गोविंदु : ॥४३॥
 अति उत्कंठा पुसे भीमकी बाळा :
 ' कैसा रूपगुणीं तुम्ही सांगा वो कळाकुसळ सकळा ' :
 तिया म्हणती ' देवी, सांडा हे मातु :
 लागलें प्रेमपिसें जेव्हळिं देखिले श्रीजगन्नाथु ' : ॥४४॥
 रुकमिणीपुढां बाळा सांगती वृत्तांतु :
 ' सर्वांगीं न देखों तुमचा वो कांतु :

देखियलें जें आंग तेथौनि न ढळतीचि लोचन :
 जाणती भक्तीजन, रूपें अगाधु गोविंदुराणा ' : ॥४५॥
 मन भ्रमीत ठलें, जाली निश्चळा :
 हृदयकमळीं तिये श्रीकृष्णु सांवळा :
 योगीया ब्रह्मविद तैसी जाली ते रुक्मिणी बाळा :
 विसरली विषयभाव चित्तचैतन्य रंगलें गोपाळां : ॥४६॥
 अवस्था होत, सखिया मर्दिती लोचन :
 करिती विंजणवारे, म्हणती ' राखें राखें मधुसूदना ' :
 स्तविती अनेगींपरी आर्ताचा राओ मुरारी :
 तवं दृष्टी उन्मळली, कानीं पवाडे आइकिलेयां हरो : ॥४७॥
 ' आइका, तुम्हां सांघेन श्रीकृष्णाचिया लीळा :
 योगिये चिंतिती चरणकमळा :
 तो हा देवाधिदेवो एथ यावेया एकीचि परी :
 नुपेक्षी शरणागतां ऐसीं अनादि ब्रीदें मुरारी ' : ॥४८॥
 रात्रि प्रकाळली, जाला प्रातु पाहारु :
 पंचमा शब्दीं राउळीं नारदु तुंबरु :
 प्रेमें आनंदें गोविंद गाती :
 यसोदा देवकादेवी तिया न्हाणियासी आइती करिती : ॥४९॥
 मादनें जालें देवकीचेया बाळा :
 मालगांठी नेसला सोनेसळा :
 सर्वांगीं भोरी केली, मृगनाभीचा आडा लह्लाटीं :
 वासिंगें हिरेयाचीं ज्योती मिरविती वीरगांठी : ॥५०॥
 रुक्मिणीं श्रुंघारु देतां जाली पाहाट :
 तवं भीमकें घडिये केली प्रतिष्ठा :

लोणवाण तेलवाण मूळ नाहाणेयासी आइत करिती :
 तवं बाळी वेप्र जाली तिया स्मरिले द्वारकापती : ॥५१॥
 रुक्मिणी भीमकाते म्हणे ' ताता :
 नवसिली असे मीयां अंविके यात्रां ' :
 राओ म्हणे, ' वेगु करा, हस्ती गुढरा, वारु पालाणा ' :
 आरूढली गजस्कंधी हृदयी धरी गोविंदचरण : ॥५२॥
 अंविके रायांगणी उभी ठेली बाळी :
 तवं विप्रे येतु देखिला वनमाळी :
 ' सांवळा कमळनयन, देवी, पाहे पां लावण्यसिंधु ' :
 तवं तिया रुक्मिणी दोन्ही करी जोहारिले गोविंदु : ॥५३॥
 हंसागती झडती चाले वाळा :
 आनंदें आसुवें कांहीं नेदखेचि डोळां :
 कंपित सासंकित, आंगीं रोम, स्वेद लल्लाटीं :
 तवं तिया रुक्मिणी यादवराओ श्रीकृष्णु देखिला धाटीं : ॥५४॥
 वेगवत्तर पुढें पातले मुरारी :
 रथावरी वाइली वेगीं भीमकाची कुमरी :
 निसाणीं गगन गर्जे मेघडंवरी छत्री अंधकारु :
 घाली गोविंदा माळ ब्रह्मादिक देव करिती जएजएकारु : ॥५५॥
 माळ घालितां बाळां श्रीकृष्णाते देखिले :
 अमूर्त ब्रह्म कैसें मूर्तासि आले :
 प्रकटले परमानंद सजळ लोचन सदगद वाचा :
 बोलिजे कृपासिंधु ते देवें आजि केले साच : ॥५६॥
 माहादाइसीं गोविंदराओ धवळीं आइकविले :
 कृपानिधी श्रीप्रभु ब्रह्मकैवल्ये :
 मायावेप धरुनी क्रीडा केली भूस्थळीं सारंगपाणी :
 भक्तां कैवल्यदानी सर्वेस्वरु नागदेवाचा स्वामी : ॥५७॥

२. 'मूर्तिप्रकाश' चे प्रकाशन

केशिराज : मूर्तिप्रकाश : शके १२११

(हा उतारा मुनी केशिराज-कृत 'मूर्तिप्रकाश' या श्रीचक्रधरवर्णनपर काव्यग्रंथातील असून त्याची रचना 'सूत्रपाठा'चे संकलनकार केशिराज किंवा केसोबास यांनी शके १२११ च्या सुमारास पूर्ण केली असावी. या काव्याची ओवीसंख्या ३०५१ असून प्रस्तुत उतारा त्यांतील ९४ ते २११ या ओव्यांमधून घेतला आहे. त्यात कवीने आपल्या काव्याचा प्रस्ताव केला असून त्याचे पुढीलप्रमाणे तीन भाग पडतात:—(१) ओ. १ ते ११ : ग्रंथमहिमा; (२) ओ. १२ ते ३० : श्रोतृविनति; (३) ओ. ३१ ते ४४ : ग्रंथगौरव. पुढे भास्करादि महानुभाव कवींनी आपल्या कवित्व-शक्तीविषयी जो आत्मविश्वास व्यक्त केला त्याचे मूळ केशिराज वासांच्या प्रस्तुत उद्धारांत असावे.)

आतां सांघैन या ग्रंथींचा वीसेखु : जया नांव मूर्तिप्रकाशु :
तो आइकैल श्रोतयांचा देशकु : आदरु करूनिया ॥१॥
तींही तापांचां उष्णकाळीं : भवदग्धां जीवां निम्हाळे माळीं :
मियां पव्हे मांडिली सुसीतळी : आनंदरसाची ॥२॥
कीं ते ब्रह्मविद्येची कसवटी : पातां सकळ शास्त्रांतें दळवटी :
कीं ज्ञानरत्नांची उघडली पेटी : सारग्राहिकां लागीं ॥३॥
कीं भरौनि नित्यसुखाचां तार्ती : मियां ठेविली ब्रह्मरसाची वाटी :
ते सुमन लाऊनि वोठीं : पान करीतु ॥ ४ ॥
कीं ते आदिलक्ष्मी आद्याशक्ति : जियेची सांघातिणी वेधवंती :
ते रसफळांचा घडु घेऊनि हातीं : कवतिके क्रीडा करी ॥५॥

कीं अनुराग आंगें आकारला : उत्कंठेसीं योगु पातला :
 तो कवितामीसें प्रवर्तला : माझां हृदयीं ॥ ६ ॥
 कीं लावण्यलतेसी रसाळें : लागलीं शांतिक्षमेचीं फळें :
 कीं श्रुंगारु फुलला परिमळें : साहित्याचेनि ॥ ७ ॥
 कीं सौंदर्य संगीत उल्हासलें : उदार्य तुळापुरुखीं वैसलें :
 कीं सौभाग्यें सौरभ्य हातवसिलें : श्रोतेयांलागी ॥ ८ ॥
 कीं नेणिवेचा मेळा देखौनि : विचारें बुद्धीसीं केली धांवणी :
 महापापांचीं सिरें छेदुनी : स्थापावेया जाणिवेतें ॥ ९ ॥
 कीं कुशळता आपुली सकळ कळा : दावूं आली भूमंडळा :
 ते नवरसांचा पुरवी सोहळा : सुखियां श्रीमंतांसीं ॥ १० ॥
 कीं ते आर्तजनां अमृतसंजीवनी : जीवातें चोखाळिती जननी :
 तैसी कथा माझां मनीं : पढियासली ॥ ११ ॥
 आतां असो हा प्रसंगु : वानूं भक्तिवृळ श्रीरंगु :
 आइकतां होए भंगु : माहापातकांसीं ॥ १२ ॥
 संसारत्रसिताचें दुख : विसरावेया नाहीं आणिक :
 एक श्रीचक्रधरुवांचौनि मोचक : कव्हणी नव्हे ॥ १३ ॥
 तो सकळ मंगळांचें निधान : कीं आनंदामृताचें रसाएन :
 करुनि अनुरागाचें अनुपान : योगिये रस सेविते जाले ॥ १४ ॥
 तथा निरुपमा निराकारा : उपमा देइजैल श्रीचक्रधरा :
 तरी कोपतील अनुचर : ब्रह्मविद ॥ १५ ॥
 परी जाणतां देयावें अवधान : वानितां श्रीमूर्तीचें महिमान :
 सुखाचा सोहळा करीन : आर्तजनांसी ॥ १६ ॥
 वानितां देवो लावण्यसागरु : नामीं वेधबोधाचा पडिभरु :
 भणौनि श्रोतयां अति आदरु : करावा न लगे ॥ १७ ॥

चंदन परिमळें फुलला : तो कव्हणातें प्रार्थू गेला :
 जेणें सकळ जनु वेधीं लाविला : आपुलां गुणीं ॥१८॥
 कीं वृक्षाची साउली उष्णकाळीं : तातल्यातें बोलावी जवळी :
 कीं भवरासि कमळीं : हातें खुणाविलें ॥१९॥
 तेवि प्रबंधु होईल गोडीसा : तरि कवणु नव्हे प्रेमपीसा :
 सचाड धांवे शब्दासरिसा : न बोलावीतां ॥२०॥
 ऐसीये कवितेलते रसाले : लागलीं दीसती ब्रह्मविद्येचीं फळे :
 तरी कवणासि न होति डोहळे : मुखीं घालावेयाचे ॥२१॥
 कापुरकेळीचां घडीं : अमृताची चवी लागे फुडी :
 तरी कव्हणासि नुपजे आवडी : सेवने विखीं ॥२२॥
 साहित्याचिये सेजे : विचार लावण्येसीं करी बीजे :
 तरी कव्हणासि वालभु नुपजे : तया सुखाचा ॥२३॥
 नवरसांचीये गाभारां : झुळुके प्रबोधवसंतींचा वारा :
 तरि तया सुखाचीये साबरां : कवणु न रीगे ॥२४॥
 वेधीं लावूनि आपुलां पंथीं : जगा उपदेसु दे श्रुती :
 ते जरी पढे परब्रह्माची कीर्ती : तरी कवण परिसे ना ॥२५॥
 तैसें जाणिवेचेनि रसें सुरंगें : श्रुंघारु शांतिक्षमेचेनि योगें :
 जळकेळी खेळवीन ज्ञानगंगे : मनें महंतांचीं ॥२६॥
 चातुर्याचेनि सौरसें : फेडीन माहामूर्खांचें पिसें :
 कवितालते लावीन घोंसे : सारस्वतफळांचें ॥२७॥
 जयाची जैसी वासना : तया तैसाचि भावो आणीन मना :
 जेवि कल्पतरु पुरवी कल्पना : आपुलेनि आंगें ॥२८॥
 ऐसे शब्द सप्रेमळ : आइकतां येती आनंदाचे कळोळ :
 साधूंचें मन होए निर्मळ : तरी विनती काइसी ॥२९॥

भणौनि वाखाणितां श्रीरंगु : न पडे श्रोतेयांचा पांगु :

साउमा सांघैन कथाप्रसंगु : मूर्तिज्ञानाचा ॥३०॥

जो ज्ञानगगनमंडळीं सुधाकरु : उदैला मूर्तिप्रकाशकु मूर्तिचंद्रु :

ते चांदिणें विसेखितां नासे अंधकारु : अज्ञानतमाचा ॥३१॥

वाणितां श्रीमूर्तीचीं लक्षणें : श्रोतां परिसावीं सावधें अंतःकरणें :

आइकतां चमत्करतील मनै : कळाविदांचीं ॥३२॥

वानितां श्रीचक्रधराचा मूर्तिमयंकु : आनंदें दुलवीन त्रिभुवनींचा

लोकु :

सुमनीं करीन संतोखु : सभेचीया ॥३३॥

आतां साहित्याचेनि रसें : श्रुंगाराचेनि धुमकसें :

प्रबंधु नाचवीन उल्हासें : कविजनाचे ॥३४॥

सरिसीं सुढालें : वोविजती मुक्ताफळें :

तन्ही ग्रंथींचीं अक्षरें सोहोज्वळें : तयांपासौनि : ॥३५॥

तिये कवितेची रसवृत्ती : आइकौनि कोकिळा कुंजों लागती :

देखौनि पारुखे गति : राजहंसांची ॥३६॥

जैसे वसुंधरेवरि बहुतां रत्नांचें लेणें :

परी चिंतामणीसी एकहो नुमाणे :

तैसें माझे अर्थदायक बोलणें : सकळ ग्रंथांवरी ॥३७॥

तवंचि सरितांचें गडगर्जन : जवं समुद्रेसीं नव्हे दर्शन :

तैसें सकळ सिद्धान्तांचें विचारण : माझीये कवितेपुढें ॥३८॥

ऐसी कविता शब्दरचना : दोखु येईल क्षुद्रजना :

जैसी विरहिणी चंदना : देखों न सके ॥३९॥

आस्विनीए पुनिवेचां दीसीं : मयंकु कुमुदातें विकासी :

परि विरहिणीचां मानसीं : धडाडी सुटे ॥४०॥

तैसीं पदें होति रसाळें : आइकतां सुमनां पुरती सुखाचे सोहळे :
परि दुर्जनाचें मानस जळे : चुनखडेयाचिया परी ॥४१॥

परी तयावरी न घली लक्ष : जे संत निरंतर स्मरणीं दक्ष :
ते होतील सापेक्ष : या बोलांलागी ॥४२॥

जैसे चंदनाचिया दृती : वेळु वांचोनि सकळ वृक्ष वेधती :
तेवि सुजाण घेती : बोल माझे ॥४३॥

जे सकळ सामग्रीया प्रवीण : त्यजूनि देवा रीगाले शरण :
ते अवधारीतु वीतराग विचक्षण : कवित्व माझे ॥४४॥

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पप्रक

धन वि:

... मों: लि. ...

३. नागार्जुनाचे गुरुविरहदुःख

केशिराज : मूर्तिप्रकाश : शके १२११

(हाही उतारा मुनी केशिराजकृत ' मूर्तिप्रकाश ' (रचना शके १२११ सुमारे) या काव्यग्रंथातील २७६० ते २९७३ या ओव्यांमधून घेतला आहे. त्यात श्रीचक्रधरांच्या प्रयाणाने त्यांचा पट्टशिष्य नागार्जुन किंवा नागदेव याला झालेल्या अतीव दुःखाचे काव्यात्मक वर्णन आले आहे.)

श्रीचक्रधराचें संनिधानें विरहित : वीरहें भरला नागार्जुन महंत :
तो सांघैन आतां : वीतरागांसीं ॥१॥

जैसा जीवनावेगळा मीनु : सांडूं पाहे प्राणु :
तैसा देवेंविण नागार्जुनु : राहों न सके ॥२॥

गोसार्वीं केलेयां बीजें : जो न साहे जीवित-ओझें :
विसरला मी माझें : अवस्थेतवं ॥३॥

आसुइं कुहिजले लोचन : दाहीं दीसां धांवे मन :
वाचेसि न ये आन : श्रीचक्रधरवांचौनियां ॥४॥

इंद्रियें ठाए सांडिले: श्रवण आइकों विसरले :
सर्वांगीं विकळ गेलें : देवेंविण ॥५॥

माधुकरिये अवस्वरीं रिघत : भीक्षे श्रीचक्रधरु दया म्हणत :
चैतन्य जालें दुचीत : दुखास्तव ॥६॥

गोसार्वीं अब्हेरु केला : भणौनि दुखाचा माहापुर लोटला :
भीतरुनि उभडु आला : तो संवरे ना ॥७॥

मग म्हणे “ आहा श्रीचक्रधरा : मज कव्हणी नाहीं सोयेरा :
 सखा सुहृद दातारा : मज तूंचि एकु : ८ :
 तूं तवं कृपालु जननी : सकळ जीवांतें आठविसी अंतःकरणी :
 कां मातें संसारपरजनीं : सांडूनि गेलासी : ९ :
 काइ माझें वीरु घेतलें : कां अंतःकरण निघुर केलें :
 कां मातें सांडिलें : माहार्णवांतु : १० :
 माझें वोखटें नेघौनि : तूं हिता प्रवर्तलासि श्रीचक्रपाणी :
 तया लोभाची सारिखवाटणी : आथीचि ना : ११ :
 तो पुढारु सांडिला : कां माझा अव्हेरु केला :
 काइ खावणीं चुकला : तें तूंचि जाणसी : १२ :
 तुज गुणाचि आठवणें : दोख वीसरसी कृपालुपणें :
 थोडेंनि बहुत देणें : हें तुजचि साजे : १३ :
 तूं भावाचा वेळाइतु : न पाहासी आदिअंतु :
 जीव उद्धरावे हाचि हेतु : तुज अहर्निशीं : १४ :
 तुवां बीजे केलेयां देवें : जीवीं कैसेनि नीस्तरावें :
 कव्हणापुढें सांगावें : जडभारी : १५ :
 पडिलेयां संसारआगीचां वणवां : अन्यथाज्ञानें नाहीं नीगावा :
 ममतेचां आहीं झळंबलेयां जीवां : आतां कवण काढील : १६ :
 तूं सर्वसुखाचें वेलाउळ : स्नेहसमुद्राचें भांडवल :
 स्वयंप्रकाशाचें बहळ : रूप तुझें : १७ :
 तुझया वीयोगाचा वडवानळु : हृदयसमुद्रातें सोखी न लगतां वेलु :
 आतां आनंदाचें भरितें चढवूनि सुकालु : कै करिसी मूर्तिचंद्रा
 तूं : १८ :

तूं साधुजनाची विश्रामसाळा : भक्तांची जीवनकळा :
 सर्वसुखांसि जाला उन्हाळा : तुवांविण : १९ :
 आतां आवडीचें आयुष्य पुरलें : साहित्यसंगीतासि मुंचलें :
 शृंगाराचें देह विसर्जलें : आइकत खेओं : २० :
 सौभाग्याचें सौरभ्य नेलें : सौंदर्याचें सत्त्व काटिलें :
 उदार्य उणें पडिलें : दातृत्वेंविण : २१ :
 खोमली वेधाची ठाणवी : माळवली बोधाची बंबाळदीवी :
 आचाराची वाति कव्हणें लावावी : तुजवांचौनियां : २२ :
 ब्रह्मविद्येचां भांडारीं : कवण रीगाला खाणौरी :
 तो घेओनि गेला खुलौरी : आनंदर्नाधानाची : २३ :
 अंतरलेया परेशु : रसराओ जाला नीरासु :
 भंगला सुखसौरसु : साही रीतूंचा ॥ २४ ॥
 चातुर्य वेडावलें : आपणयांतें वीसरलें :
 तुआं अनंतें बीजें केलें : भणौनि देवा ॥ २५ ॥
 मोडली ब्रह्मसुखाची पेठ : तनुसाधना जाली वारा वाट :
 वीतळले सकळ विद्यांचे हाट : ते कव्हणें भरावे ॥ २६ ॥
 उत्कंठा आली उतावेळपणें : ते तुवां नीवविलीं क्षमाळिंगनें :
 आतां तीयेचे कोड पुरवावे कव्हणें : तुजवांचौनिया ॥ २७ ॥
 आजि अवर हारपलें : परब्रह्मीं लया गेलें :
 नोऱ्हां नीम्हाळ वोडवलें : लोकत्रया ॥ २८ ॥
 ग्वांचुनि आदिलक्षुर्माचें जीव्हार : पाडिलें शुद्धचैतन्याचें सिर :
 कां करुनि गेलासि जोहर : सकळ धर्माचें ॥ २९ ॥
 पश्यंतीएची खुंटली धांव : वैखरी वीसरली हावभाव :
 मध्यमेसि मांडिलें माहार्णव : मरणावस्था ॥ ३० ॥

त्यागाचा पाठिराखा गेला : वीरामांचा टिळा पुसिला :
 श्रद्धेसि अपमृत्य घडला : तुझेनि वीयोगें ॥ ३१ ॥
 आजि परधर्मा पुरला अंतु : अध्यात्में केला आत्मघातु :
 तपश्चर्या सांडिला सांघातु : विरक्तीचा ॥ ३२ ॥
 धैर्या दीधला देशवटा : कां मृत्युलोकु केला हिपुटा :
 महाराष्ट्रीं जाला राज्यलोटा : सुखसाम्राज्याचा ॥ ३३ ॥
 आतां कवणा शरण जाओं : तुज कव्हणीकडे पाहों :
 कवण वसविला ठाओ : जगदात्मया ॥ ३४ ॥
 तुशीं आंगसीकें करीं प्रावर्ण : तरी मायामोहां जीवीं शंके आपण :
 कामक्रोध दोन्हीं पावती मरण : आपेंआप ॥ ३५ ॥
 तुशी मुकुटमाळ बांधें सीरीं : तरी मदमच्छरातें जीतें धरीं :
 रागद्वेष दोन्हीं नाहीं संसारीं : ऐसें होए ॥ ३६ ॥
 तुझा गळदंडा घालीं गळां : तरी अविद्येचा पुरवीं सोहळा :
 घायें हाणौनि करीं वेगळा : संसारशत्रु हा ॥ ३७ ॥
 तो तूं मातें सांडौनि : कां गेलासि कैवल्यदानी :
 आतां कैसें वतेंल मेदिनी : तुवांविण ॥ ३८ ॥

४. रुक्मिणीची विरहावस्था

नरेंद्र : रुक्मिणी-स्वयंवर : शके १२१४

(हा उतारा नरेंद्र कवीच्या ' रुक्मिणी-स्वयंवर ' या काव्यातील (रचना शके १२१४) आहे. त्यात भीमकाच्या राजसभेत किन्नराच्या तोंडून श्रीकृष्णाच्या सौंदर्याचे वर्णन व आपणास शिशुपाळाला देण्याचा निर्णय ऐकून रुक्मिणीची झालेली विरहावस्था व ती पाहून तिच्या दासींनी तिच्यावर केलेले उपचार यांचे वर्णन आले आहे. किंबहुना, खरे विरहोपचार पुढेच असून येथे त्यांचे केवळ प्रास्ताविक आहे असे म्हटल्यास चालेल. हा प्रसंग मुळात ३७८ ते ४१४ या ओव्यांतून वर्णिला आहे.)

किन्नरासि श्रीकृष्णातें वानितां : भीमकी वेधली श्रुतावस्था :
जैसी कोमाइली कल्पलता : जीवनेंविण ॥ १ ॥
जयातें जीवीं वाहे भीमकुमरीं : तो रुक्मीयें वाळौनि मुरारी :
शिशुपाळु मानविला वैरी : तो सीणु कैसा सांघों ॥ २ ॥
जैसी पद्मिनी उवा उकडे : वरि विटाळाची ओसाई पडे :
ना तरी जौहरीं सांपडे : तैसें जालें रुक्मिणीसी ॥ ३ ॥
रायें सूचना दीधली : म्हणे लक्ष्मी चैद्या देओं केली :
मग रुक्मिणी पाठविली : राजभुवना ॥ ४ ॥
देवी निगाली राउळगणा : सर्वेचि अंग धरेचि ना :
मग सखिये टेकौनि सुखासना : वळघली ते ॥ ५ ॥
विरहावस्थेचा उठावा पहिला : कव्हणातें दुलवीना वहिला :
आन कृष्ण हा दादुलेयांचा दादुला : माल्हाथी मुनीश्वरांतें ॥ ६ ॥
देवा असे जयाचां जीवीं : तो जरी जाणता अवतरवी :
ते अवस्था कव्हणातें न दुलवी : काइसा पाडु अबलेचा ॥ ७ ॥

रुक्मिणीची विरहावस्था

दिः २ ६
... से. के.

दांडिये चढौनि भीमकी : वर्नीचिया राउळा आली झडकी :
तेथ सेज झाडिली बटिकी : सेजवळेचां ॥ ८ ॥
दांडियेवरौनि उतरतां : पायीं पाउवा न लेतां :
विकळ आंग न धरतां : भवंडी आली ॥ ९ ॥
गजबजती बाळा तेथें : एकी आंगेंसीं धरौनि माथें :
डोळे झांकितां न झकती तेथें : पालवें वीजिती ॥ १० ॥
क्षणु एकु स्वस्थ जाली : आंतु मांचेयावरी वसली :
परियेलें वोवाळिली : राजनीतीं ॥ ११ ॥
कवाडे घालौनि अर्ध उघडीं : चोळी दिलौनि आंग मोडी :
पालवु सरिसा करौनि तांबुळ सांडी : बहु आळसु आंगीं ॥ १२ ॥
देवो आइकिला स्थानीं : वैदभीये लागली उन्मनी :
जैसी परब्रह्मींची योगिनी : नेणे रात्रिदिवसु ॥ १३ ॥
ते सेजेवरी लोटली बाळा : देखौनि धाकुटिया होती व्याकुळा :
म्हणती ' काइ इये वेळोवेळां : फोडी लागताये ॥ १४ ॥
इये कव्हणी एकु जाला संचारु : कीं व्याधि उपनला अतुरु :
कीं मघां राउळें दीधला कापुरु : तो तेला उतरोचिना ॥ १५ ॥
कीं इये पायखु जाला रुक्मिणी : कीं कुळदेवतेची आक्षेपणी :
कीं दिठीची जाली झडपणी : स्थानीये आंतु ॥ १६ ॥
कीं सभेआंतु जाला निरोधु : कीं कव्हणाचा उपनला वेधु :
कीं रुक्मिये घेतला उरोधु : तेणें सीणली हे ' ॥ १७ ॥
धाकुटिया विचारु करिती ऐसा : म्हणती ' राउळातें

विनवूं कव्हणी भाषा ।

काइ भीतरिं जाणवूं आउसां : कीं सांघों वैद्यापुढें ' ॥ १८ ॥
क्षणु एकु स्वस्थ जाली डोळस : मग वरौती पाहूनि वास :
म्हणे ' तुम्हां रोग लागले बहुवस : तरि जा वैद्यापासीं ॥ १९ ॥

तुम्ही कीरु सिहाणिया मजपसि : परि वायां चाळवा ना रायासी :
 नाथिलें असुख सुआ ना मातेसीं : सुधामतिये ' ॥ २० ॥
 तवं भावकळना सुंदरी : कोपौनि निनिलिया वाहिरीं :
 ' देविये येवों देया वोहरी : सीणली असे ' ॥ २१ ॥
 अवर्णी सिरे ऐसा वेल्हाळु : तो फुटा पांगुरवीला पातळु :
 जैसा कळिकेवरी परिमळु : कनककमळाचियं ॥ २२ ॥
 पाय चुरी चंद्रिका धाकुटी : पद्मावती हळुहळु थापटी :
 परि अवस्थेची न धरेचि चटपटी : गोविंदाचिये ॥ २३ ॥
 देवीची देखौनि पीडा चढती : भावकळना कळिनलें चित्तीं :
 इयेसि आणिकु बाधा नाहीं निरुती : विपायें अवस्था नव्हे ? ॥ २४ ॥
 भीमकाजवळीके आतां : किन्नरासि भूपाल वाणितां :
 मन्मथनाथ आला इयेचिया चित्ता : ऐसा भावो दिसतु असे ॥ २५ ॥
 जरि इयेतें पुसों म्हणे : तरि हे लाजेल मुग्धपणें :
 आणि आपुलेनि सिहाणेपणें : आमुतेंचि झांकवील ॥ २६ ॥
 ऐसें भावकळना विचारी : म्हणे ' हें जाणिलेल इयेचि परी :
 आपैसेंचि विरहोपचारीं : प्रकट होईल ' ॥ २७ ॥
 ते प्रधानकुमरी सीहाणी : उचितचंद्रिकेसीं बोले खुर्णी :
 ' तूं सरिसें करी पां साजणी : धारादामोधर ' ॥ २८ ॥
 दळवैनीयें दीधली सूचना : ते नरेंद्रु सांघैल रचना :
 जेणें वेधु लागे मना : सुमनांचिया ॥ २९ ॥

श्रीमती रुक्मिणी स्वयंवर, शके १२१४
..... दिः
.....

५. रुक्मिणीची मनोव्यथा

नरेंद्र : रुक्मिणी-स्वयंवर : शके १२१४

(पुढील उताराही नरेंद्राच्या ' रुक्मिणी-स्वयंवर ' या काव्यातूनच निवडलेला आहे (मुळातील ओव्या, ६२९ ते ६९०). त्यात, भावकळना नावाच्या चतुर व जिह्वाळ्याच्या सखीने फार आग्रह केल्यामुळे रुक्मिणीने आपले मनोगत प्रथम तिला (ओ. १-१५), नंतर तिच्याकरवी सुदेव ब्राह्मणाला (ओ. १६-२७) आणि शेवटी स्वतः सुदेवाला (ओ. ३५-४४) सांगितले आहे. तसेच त्यात रुक्मिणीने व्यक्त केलेल्या वरील मनोगतावरोबरच, भावकळनेची विनवणी, तिची सुदेवाला साहाय्यार्थ बोलावण्याची कल्पना, सुदेवाचे आगमन, त्याचा आदरसत्कार, त्याने सुचविलेली युक्ती व अखेरीस रुक्मिणीने त्याच्या हाती पत्रिका देऊन त्याची केलेली पाठवणी इतके प्रसंग आले आहेत.)

भावकळनेची बोली आइकौनि : क्षणैकु भीमकी उसासौनि :

बोलावेया हांव वांधौनि : वास पांताये ॥ १ ॥

आवडीचां आवर्ती पडत : सिहाणिवेचें तारूं तळु घेत :

उत्कांठेचेनि पतंगें माल्हवत : कुळदिवा जाणिवेवा ॥ २ ॥

ऐसी देवाचेनि वेधें भीमकुमरी : लाज सांडौनि सुंदरी :

कांठी प्राणु धरौनि मन करी : बोले प्रधानिकेसि ॥ ३ ॥

भावकळनेतें म्हणे रुक्मिणी : " तुं वांचौनि माझी प्राणसखी

कव्हणी :

जें सदा वससी अंतष्करणी : जाणसी जीवीचें ॥ ४ ॥

आपुलिया सिहाणिवा : जे जाणे पुढीलाचेया मनोभावा :

तयापुढां राखिजे या उणिवा : केवि जीजे ॥ ५ ॥

तूं माझा जाणतासि मनोभावो : जे माझेया चित्ता नये आणिकु देवो :
मग कें भूमंडळींचे रावो : राजकुमर ॥ ६ ॥

पुणु मागां भीमकाजवलिके : पांखिरुवें क्षेत्री सांघितले असिके :
तैं श्रीकृष्णराओ वानिला कवतुकें : वेधवंती दीक्षागुरु । ७ ॥

वेदघोषें सुंदरु वानिला : तो कव्हणें कैसा असे देखिला :
पुण सभेसि रसांचा पुतळा : दाखविला शब्दवेधिया ॥ ८ ॥

ते श्रीमूर्ति सगुण सुहावी : प्रसादली असे माझां जीवीं :
ते कव्हणें अनुवादावी : प्राणसखिये ॥ ९ ॥

तया मी शरण सर्वभावीं : तनुमनप्राण अर्पियले देवीं :
तो माझेया जीविताचा गोसांवी : राओ यादवांचा ॥ १० ॥

तो अनुसरलेयातें नुपेक्षी भक्तीवच्छळु : हा बोलु कां जाला विफलु :
कीं माझेया रूपासि जाला विटालु : जें आणिकें वरिलीयें ॥ ११ ॥

जयातें आदिलक्ष्मी ऐसिया दासी : तां मातें स्वीकरील हे आस
काइसी :

परि दिसता तरि धरितीयें जीवेंसीं : मग देह जावो ॥ १२ ॥

पढियंतें दुरौनि दिसे : ऐसैं सामर्थ्यें मनातें असे :
तरि हें उपदेशो कां तैसें : डोळेयातें ॥ १३ ॥

बोलतां सीणु होताए आखरांचा : मज प्रस्थान चरणीं श्रीकृष्णाचां :
वारसूलु चुकवूनि नांवाचा : शिशुपाळाचेया ॥ १४ ॥

देवेंविण देह न धरें निरुतें : आणीक उपाओ नाहीं मातें :
ऐसांही कांही देखसी मंत्रातें : तरी करूं लाग ” ॥ १५ ॥

इतुकें भीमकी बोलिली सायासैं : तवें भावकळना विचारिलें
मानसीं :

बुद्धी दुवासन घेतलें कैसें : तिन्ही लोकीं ॥ १६ ॥

तवं मंत्रिणी म्हणे “ आमुचा बापु भीमकु : तयापसि सलगी
अधिकु :

सुदेवोवांचौनि नाही आणिकु : सोयरा सांकडींचा” ॥ १७ ॥
जो मंत्रु देखिला भावकळना : तो आला देवीचिया मना :
मग बोलाउं घाडिली कामसेना : सुदेवा कवीश्वरातें ॥ १८ ॥
देवीचेया निरोपासवें : द्विजराजु आला कव्हणें भावें :
जैसा रामचंद्रालागि गरुड पावे : लागलेआं नागपाशें ॥ १९ ॥
कल्पतरुचिये हिंदाळां कांतिवें : भीमकी देखिली सुदेवें :
जैसी चंद्रकळा वोसावे : कृष्णपक्षालागौनि ॥ २० ॥
सुदेवा आदरु करी सुंदरी : संभ्रमें उठिली राजकुमरी :
सर्वांगी विकळ विद्याधरी : आंग सावरे ना ॥ २१ ॥
कामकळा लागु देती : देवी सेजे तळवटीं उतरिती :
विप्राचिया पायां लागविती : विकळता सांडुनी ॥ २२ ॥
तवं द्विजें आशीर्वादु दिधला तेथु : म्हणे “ पावें चितिला
मनोरथु ” :

मग पुसे जोडौनिया हातु : “माते, तूं कां कोमाडलीसि” ॥ २३ ॥
तेथ बोले भावकळनिका : जवळिलीतें म्हणे, “बाहीरिं ठाका” :
मग जाणविला द्विजटिळका : देवीचा सीणु ॥ २४ ॥
“ ईश्वरासि आर्तलेपणें : देवीं मांडिलें अवस्थेसीं धरणें :
तें न सुटे विण संनिधानें : श्रीकृष्णरायाचेनि ॥ २५ ॥
घायेवटें होति सिवनां : तयां उपहुडुचि वना :
तैसें वोखद विरहिणीचेया प्राणां : भेटी पढियंतेयाची ॥ २६ ॥
इयेचिये आंगी अवस्था एव्हडी : सुदेवा, तूं सोइरा ये सांकडीं :
आतां मंत्रु देखें जवं न संडी : भीमकी प्राणांतें ” ॥ २७ ॥
द्विजापासौनि देखणा नाही आन : लक्ष्मी बोले तोखे जयाचेन :

तेणें भीमकीयेचें ओळखिलें मन : बोलीं भावकळनेचां ॥ २८ ॥
 तेथ ब्राह्मणोत्तमु संतोखला : म्हणे “ आमचेया देवा उदो जाला :
 जें वैदर्भीये वेधु लागला : परब्रह्माचा ॥ २९ ॥
 मी सदा सर्वेश्वरातें वाखाणी : तेणें तोखें विचारुनि अंतष्करणी :
 मज उचित देवों पांताये रुक्मिणी : देवाचिये भेटीचें ” ॥ ३० ॥
 द्विजु म्हणे, “ माते, सिणु न धरी, आइकु :

काइसा शिशुपालु मशकु :

श्रीकृष्ण त्रैलोक्यनायकु : आणीन निभ्रांत पै : ॥ ३१ ॥
 तुझेया भावाचिये विनर्तायेवरी : मी तोंडनिरोपें मानवीन मुरारी :
 श्रीकृष्णु नाणीं चौं दिसांभीतरीं : तरि हे देह सांडीं ॥ ३२ ॥
 तरि आतां मातें पाठवी चतुरे : आपुली विनति देई विद्याधरे :
 मियां कैसीं बोलावीं उत्तरें : तो निरोपु सांघै ” ॥ ३३ ॥
 मग भूर्जपत्र घेतलें रुक्मिणीं : हातीं कमळनळाची लेखणी :
 विनती लिहिली परी कव्हणी : आखरीं परागाचां ॥ ३४ ॥
 “ स्वस्ति श्रीसर्वज्ञराया सर्वेश्वरा : शरणागत पक्षियां वज्रपंजरा :
 श्रीकृष्णा, किंकरीची विनती अवधारा : दंडवतपूर्वक ॥ ३५ ॥
 देवा, भीमकराओ काँडण्यपुरीं : तया मी रुक्मिणी कुमरी
 अवधारी :

तुवांचौनि आनु नेणें मुरारी : धाकुटेपणालागौनि ॥ ३६ ॥
 सांपें वैसाखियेचां दीसीं : भीमकाजवळी किन्नरु आला भेटीसी :
 तेणें वाणौनि देवाचिया चरणांसी । मज लग्न लाविलें ॥ ३७ ॥
 मी चंद्रकळा आनंदगगनरत : मातें शिशुपाल राहो गिळूं पांत :
 तयाचें तोंड फाडुनि त्वरित : राखै मज कृपानिधी ॥ ३८ ॥
 शिशुपाल नांवाचेनि माहारोगें : देवा, आटलीं माझीं सर्वांगें :
 तियें नुपचारेति कव्हणें योगें : वैद्यनाथा, तुवांविण ॥ ३९ ॥

आहां जी जीवितनाथा : तुझीये अप्राप्तीची वेथा :
 तो जिव्हारीं गुसळताये सामथा । मज अवलेचां ॥ ४० ॥
 स्वामी, तूंते वानितां किन्नरें : मज अवस्थेचें सूदलें महुरें :
 तें कव्हणी धावणिया न धरे : देवाचिये दृष्टीविण ॥ ४१ ॥
 तूं परब्रह्म अमळु : मी सदा जीवु समळु :
 परि तूं शरणागतां देसी मेळु : इया आशा विनवीतायें ॥ ४२ ॥
 सर्वज्ञ म्हणविसी विश्वामार्जी : तरि भेटि देई अवस्था जाणौनि
 माझी :

येव्हवीं ब्रीदांचीं सांडवी वोझीं : न म्हणवी अनाथनाथु ॥ ४३ ॥
 जेहीं शब्दीं सुखा रूप नव्हे : तेहीं बोलीं आवडी हिणावे :
 हे विनती मनीं वाचावी देवें : मुद्रित जाणरायें ” ॥ ४४ ॥
 ऐसी देवीं लेहुनि विनती : दीधली द्विजराजाचां हार्ती :
 मग विरहिणी विडा देताये झडती : पाठवणियेचा ॥ ४५ ॥
 मग लुगडीं लेणीं नानाविधें : देवी रत्नें वोपिलीं अगार्धें :
 पाउडु धाडिला वेधें : श्रीकृष्णारायालार्गी ॥ ४६ ॥

बराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलप्रत

७.०६.१०... वि:
 १५/५... बो: वि:

६. 'शिशुपाळवधी कथे'ची प्रस्तावना

भास्कर : शिशुपाळवध : शके १२३०

(पुढील उतारा भास्करभट्ट बोरीकर यांच्या सुप्रसिद्ध ' शिशुपाळवध ' या काव्यातून (ओ. ८ ते ३५) निवडलेला आहे. त्यात कवीने आपल्या काव्यग्रंथाचा प्रस्ताव करताना त्याचे माहात्म्य सांगितले असून त्याबरोबरच आत्मविश्वासही व्यक्त केला आहे. त्याचा हा आत्मविश्वास व त्याला मिळालेले ' कवीश्वर ' हे बिरुदही सार्थ होते असे त्याची काव्ये (' उद्धवगीता ' व ओवीबद्ध ' पूजावसर ') वाचून वाटते. भास्कराची काव्ये एका काळी ज्ञानेश्वरीपूर्व मानली जात. परंतु ती शके १२३० च्या सुमारास निर्माण झाली असे डॉ. कोलते यांनी संशोधनान्ती निश्चित केले आहे.)

देखौनि महाकवींचा पंथु : मज होतुसे मनोरथु :

वर्णावेया यादवनाथु : श्रीकृष्णराओ ॥ १ ॥

प्रमाणदिवेयाचेनि बंवाळें : पातां तरळैले वेदांचे डोळे :

तें श्रीकृष्णरूप न नीहाळें : ब्रह्मादीकां ॥ २ ॥

आनंदाचीए दीवाळीएचां सर्णी : जयाचेया दर्शनाची सिरियाणी :

तो कव्हणा श्रीचक्रपाणी : गोचरु होए ॥ ३ ॥

भक्तिज्ञानाचेनि बळें : महाकाळेंसीं बांधिलें दळें :

तेहीं तच्ही वानावें परब्रह्म सांवळें : श्रीउद्धवार्जुनीं ॥ ४ ॥

ना तरी जाणौनि सारासारवस्तुवीचारु : घेऊनि वैराग्याचा कुठारु .

तोडिला संसारतरु : जेणें नागार्जुनै ॥ ५ ॥

मज नाही मतीचा प्रकाशु : केवि वर्णू राणा परेशु :

परि जीवा होतुसे उल्हासु : स्तुतीलागीं ॥ ६ ॥

अठसटि तीर्थांचा तोडरु : चरणीं घवघवीत मनोहरु :

तो तीर्थां राओ श्रीचक्रधरु : वर्णीतु असें ॥ ७ ॥

साहित्याचेनि परिमळें : शृंगाराचेनि मेळें :

प्रबंध होति मातावळे : कविजनांचे ॥ ८ ॥

एथ नाहीं नवल : वानितां परब्रह्म केवळ :

कैसे दीसति बोल रसाळ : तें आइकावें ॥ ९ ॥

मोतियांचे घोंसे : राविले कुंकुमरसें :

तन्ही न येति करूं सरिसें : प्रबंधेंसीं ॥ १० ॥

पातां प्रमेयाची गोडी : अमृताची उपजे अनावडी :

साकरेची कीजे कुरवंडी : कवितेसीं ॥ ११ ॥

बोल जैसे सुधारसें घोळिले : कीं चांदिणां चुभळिले :

ना तरी परिमळें बोळिले : चांपेयाचेनि ॥ १२ ॥

पढतां श्रीकृष्णपवाडे : ठिकसां बोलां घोसु पडे :

रसरंगाचें पाहाळ उघडे : श्रोतेयांसी ॥ १३ ॥

वाणितां कान्हु चौहातु मल्लु : वोडवो होतु असे नवल्लु :

बोल रसें दोंदिल्लु : नाचतु दिसे ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णकथेचें आळें कीजे खोल : बुडीं भावरसाची जीती वोल्लु :

तरि प्रबंधलतेचे वेल : वाढत दीसती ॥ १५ ॥

वाणितां वनमाळी : शब्दसुखाची होये नव्हाळी :

कविता भली पाखाळी : सुरंग दीसे ॥ १६ ॥

साहित्याचिए सेजे : बोलांचा रंगु उपलवीजे :

तैसें काव्य कीजे : म्हण कवी भास्करु ॥ १७ ॥

तर्काचिया वज्रसांखळा : कीर्तिखांबीं नाळीचि अवलाळा :

माताइते वादीगज सकळ : भूमंडळिंचे ॥ १८ ॥

साहित्याचिया खडकुळिया : सुदेशा बोलांचिया चिपुळिया :
सिंपणें खेलती सांवळीया : रसवृत्तीसीं ॥ १९ ॥

पुण वाचा रसाळा : गर्वु सांडवीन कोकिळा :
कळहंसा अवकळा : करीन मी ॥ २० ॥

नावडी घेऊनि चंदनाचां रसीं : आंगामाजिं खत पाहे मासी :
तेवि गुण सांडौनि दोषु गिवसी : क्षुद्र जनु ॥ २१ ॥

पाचिचा गुण घे ढाळाचें मोतीं : ना तरि पन्हंरया दीजे वानवती :
तेवि सुजाण घेती : बोल माझे ॥ २२ ॥

म्हणौनि शिशुपाळवधी कथा : जे भक्तिरसार्चा त्रिपथा :
कीं सोनवै कैवल्यपथा : पाजळिली ॥ २३ ॥

कीं मुक्तिवनितेची दूतिका : कीं ज्ञानांजनाची सळाका :
कीं कैवल्यमंदिरींची पताका : झळाळीत दीसे ॥ २४ ॥

ना तरी शांतरसें सिंपतां : सांसिनली ज्ञानलता :

कीं विवेकाची सौभाग्यदेवता : मूर्त जाली ॥ २५ ॥

कीं प्रबोधवसंतींची कोकिळा : कीं जीवचकोरसंजीवनी चंद्रकळा :
कीं निम्हाळे संसारवाटेची विश्रामशाळा : आर्त जनांलार्गीं ॥ २६ ॥

कीं अविद्यादुर्गीं अवघडीं : अवचिती मोक्षाची धाडी :

म्हणौनि विषयाचिया नायकवडी : पळत दीसती ॥ २७ ॥

कीं धर्मकुटावेंनि सारंगपाणीं : माहापातकांवरी सांघितली सांघणी :
तैसी कथा अंतःकरणीं : मज पढियासली ॥ २८ ॥

रागादी ग्रंथ मयदाज्य, ठाणे. स्वच्छ
..... वि:
..... नों वि:

७. मातावळा वसंत ऋतू

भास्कर : शिशुपाळवध : शके १२३०

(हा उताराही भास्कर कवीच्या ' शिशुपाळवध ' याच काव्यातून निवडला आहे. मुळात त्याची ओवीसंख्या तीसच आहे (ओ. २५९ ते २८८). त्यात वसंत ऋतूचे काव्यात्मक वर्णन असून या ऋतूमधील एकंदर वातावरण कामीजनांना कसे उन्मादक होते, इतकेच नव्हे तर ते जडसृष्टीलाही कसे चेतविते ते कवीने आपल्या स्वैर कल्पनाविलासाने सांगितले आहे. पुढे येणाऱ्या रुक्मिणीच्या विरहावस्थेची ही एक प्रकारे पार्श्वभूमीच आहे.)

तो प्रदेशु कैसा वानावा : जेथ सदा साही रितूंचा मेळावा :

पुण वसंताचा उठावा : अधीकु दीसे ॥ १ ॥

कैसा रितु मातावळा : जडां उपजवी कामकळा :

विप्रयसुखाचा सोहळा : झाडां दावीतुसे ॥ २ ॥

तो चंद्राचा वेळाइतु : कीं सूर्याचा ठेवणाइतु :

ना तो आंगवणेचा राउतु : मदनसंग्रामीचा ॥ ३ ॥

कीं तो लावण्यदुर्गीचा अंतरराओ : कीं तारुण्यवनींचा वनदेओ :

ना तो संभोगसुखाचा सावाओ : मन्मथाचा ॥ ४ ॥

कीं कामतत्वाची भारदोरी . वांधता पांचाखरी :

ना तो उघडा खाणौरी : अनंगाचा ॥ ५ ॥

कीं तो श्रुंगाराचा कडवळिया . कीं मदनाचा जावळिया :

कीं प्रमदांचा बळिया : आडलाउ तो ॥ ६ ॥

अनंगा केउता हातियेरु : पुण सदा विसुरा करी थोरु :

घरीं वसंता ऐसा जुझारु : म्हणौनियां ॥ ७ ॥

जगाचें बळ जयाचां हातीं : म्हणौनि कामें केला सारथी :
एव्हर्वी मधुकरांचां सार्थी : केवि जिणवे ॥ ८ ॥
फुलांचां सरांटीं : केउती जूझाची गोठी :
पुण वसंता ऐसा धुर लाठी : म्हणौनि जीणें ॥ ९ ॥
कामियाचें वर्म चांग जाणे : म्हणौनि तया मदनाचीये आंगवणे :
पाचारूनि पुढां जीणें : त्र्यंबकातें ॥ १० ॥
कोकिलांचें बोलणें : अवचितें घाली घालणें :
आधींचि वसंताचें उपलाणें : खोंचौनि गेलें ॥ ११ ॥
काकुळतैलिया राजकुमरी : लपालिया कुसुमांचां सेजारीं :
तिया मदनाचां सरिं : विभाडिलिया ॥ १२ ॥
जडैचें बोडण : करीत पळती तपोधन :
पुण भीतरील संधान : लोटेचि ना ॥ १३ ॥
विश्वासिलेनि मळयानिलें : परिमळाचें भुररें घातलें :
जोहरीं जग सांपडविलें : वसंताचां ॥ १४ ॥
असो हे, चौगुणा चढली परिमळा : नवल रंगछाया कोकिलां :
मकरंदु दुणावला आगळा : कमळवनींचा ॥ १५ ॥
आंबेया महुरु दाटले : श्रुंघारें मधुकर डोहळैले :
कामिये रातलें : विळासिनींसीं ॥ १६ ॥
परागें धुळवडी खळिजे : जाउडेयाचेनि पाणियें सिंपिजे :
हळुवार लेणें लेइजे : कुसुमकळिकांचें ॥ १७ ॥
आंगींचेनि गोरेपणें रंगली : वालीप जाली पिवळी :
तेचि सैघ सीयाळी : वेदिजताए ॥ १८ ॥
माधवीमंडपाचां सेजारीं : योगियांतें झळंबी कामलहरी :
तें विपयाची भूलि संसारीं : कव्हणा न ठके ॥ १९ ॥

बापु चोज : कैसें माजिरें पुष्परज :

कव्हणी कव्हणाची न धरी लाज : जग पीसैं जालें: ॥ २० ॥

ऐसी कव्हणी मानिनी : जे न मनी बुझावर्णा :

आपैसया लागे ना चरणीं : प्राणेश्वराचां : ॥ २१ ॥

दीजे कस्तुरीयेचा सेवकरु : घालिजे मकरंदाचा तुषारु :

तन्हीं विरहज्वरीं उपचारु : होववे ना : ॥ २२ ॥

कापुराचेनि परागें उटिजती : मोतियांचेनि रसें न्हाणिजती :

चंदनचिया चोळिया लेवविजती : तन्ही घडाडी अधिक

दिसे: ॥ २३ ॥

विरहानळु न मनी धावणी : तन्ही केविवांचैति विरहिणी :

परि होईल प्रियांसी मिळणी : याचि आसा : ॥ २४ ॥

विरहानळाचां भरीं : आंबेपालवीयाची करुनि अधांधुरी :

कोकिला बोलावीति मधुर स्वरीं : वल्लभातें : ॥ २५ ॥

कमळदळांचेया रंगावरी : मातावळेया अनंगलहरी :

धुमाळी खेळती मधुकरी : प्राणनाथेंसीं : ॥ २६ ॥

पालवीयाचिया चाउरिया : बैसणें घालीति साळैया :

गोष्टी सांघति श्रीकृष्णाचिया : विरहिणीसीं : ॥ २७ ॥

मदनमोगरेयांचां साबरां : पिऊनि मकरंदाची मदिरा :

धुमाडु करीति मधुकर : रुंझी घालिती : ॥ २८ ॥

परिमळें दोंदिल्लु : हालें न सके मळयानिल्लु :

तन्ही विरहिणीसीं आदळु : घेवों न संडी : ॥ २९ ॥

कल्पवल्लीचेया मांडवा तळियां । यक्षकर्दमाचिया खेडकुळिया :

तेथ सिंपणें खेळति सांवळिया : सोमयक्षिणी : ॥ ३० ॥

८. सगुण भक्तीचे स्वरूप

भास्कर : उद्धवगीता : शके १२३०

(प्रस्तुत उतारा कवीश्वर भास्करकृत 'एकादशस्कंध' किंवा 'उद्धवगीता' या काव्यग्रंथातून (रचना शके १२३०) घेतला आहे. त्यात, मुक्तीच्या आनंदात सुख नसल्यामुळे, उद्धवाने श्रीकृष्णास भक्तीचे स्वरूप विचारल्यावरून श्रीकृष्णाने ' द्विधा ' भक्तीपैकी सगुणभक्ती येथे निरूपिली आहे. हा प्रसंग मुळात ओवी ७८२ ते ८१२ यांत आलेला आहे. पैकी पहिल्या पाच ओव्यांत उद्धवाचा प्रश्न असून त्यापुढील भागात श्रीकृष्णाने केलेले भक्तीचे निरूपण आहे.)

तवं म्हणितलें भक्तराजें : “ जी एकत्व मुक्ति बोलिजे :
तरि तिये आंधाराचिये सेजे : मज रीगवेना ॥ १ ॥

जिये मुक्तिचां पेजां : आनंदरसु नाहीं तुझा :
तेया मोक्षाचा अवज्ञा : आपणेयां कवण लावी ॥ २ ॥

आणिकही एक : ब्रह्म तवं नपुंसक :
म्हणौनि तयाचिये मिळणीं सुख : हे तवं घडेचि ना ॥ ३ ॥

म्हणौनि आत्मस्वरूपाचां सेजारीं : आनंदु भोगिजे निरंतरीं :
ते भक्ति कैसी सुंदरी : तें सांघै सर्वज्ञनाथा ” ॥ ४ ॥

तवं म्हणे कैवल्यपति : “ माझी द्विधा भगती :
तरि सगुण ते प्रस्तुतीं : आइक तूं ॥ ५ ॥

आराधनीं अनंतीं : भजिजे माझिये मूर्ति :
अनेगीं स्तोत्रीं स्तुति : स्तवन कीजे ॥ ६ ॥

कर्मकुसुमांची लाखौली : वाइजे माझां चरणकमळीं :
 दीपवती उजळीं भली : भावरत्नांची ॥ ७ ॥
 तपाचां ताटीं : ध्यानाची बोनेवाटी :
 विस्तारूनि सेवटीं : मज अर्पावी ॥ ८ ॥
 किंबहुना यज्ञें दानें व्रतें : आराधावें मातें :
 परि कव्हणीं फळाची चाड ते : करावी ना ॥ ९ ॥
 आइकें प्रियोत्तमा : या भक्तिद्रुमा :
 जाण माझें प्रेम : फलरूप तें ॥ १० ॥
 जथ मन पांगुळैजे : वेदु बोवडैजे :
 तें बोलीं केवि सांघिजे : प्रेमस्वरूप ॥ ११ ॥
 तें सांघतां दुवाड : आइकतां अवघड :
 तन्हि अळुमालु उघड : सांघैन तुज ॥ १२ ॥
 आत्मेयाची जिवाळी : मी कृपाकटाक्षें निहाळीं :
 सर्वेंचि दिसे डिरैली : प्रेमलता तेथें ॥ १३ ॥
 तेया प्रेमाचा महुरु : शांभवसुखापसि मधुरु :
 तो गोडिया घे उपरु : ब्रह्मविद्येतें ॥ १४ ॥
 तेया अनुरागाचिये चोळे : रांपे इंद्रियांचें मैळें :
 तें चैतन्य रत्नापसि उजाळें : अधिक दिसे ॥ १५ ॥
 आत्मा सुरंगु होये ऐसा : मुक्तीचा अंगरागु नव्हे सरिसा :
 कीं बोझा काढिला जैसा : आनंदरतीचा ॥ १६ ॥
 प्रेमसमुद्राचें भरितें जैसें : आनंदाश्रु एति तैसें :
 कीं सुखा डीर फुटले मीसें । पुलकांचेनि ॥ १७ ॥
 आनंदा पाझरु फुटला : तैसा स्वेदु ये कपोला :
 उरुकें दाटतुसे उमाळा : कंपादिभावाचा ॥ १८ ॥

अहर्निशीं माझे रूपडे : वांचूनि डोळेया आन नावडे :
 वाचेसि अरोचक पडे : आन बोलणेंयाचें ॥ १९ ॥
 कथामृतें लंपटें : निव्हां होति कर्णपुटें :
 पूजाबंध करी गोमटे : हस्तपल्लवीं ॥ २० ॥
 माझे सन्निधान : तेंचि एक जीवन :
 न ऱ्हाति मियांविण प्राण : तेयांचे घडिभरी ॥ २१ ॥
 आइकें उद्धवदेवा : माझे दास्य सेवा :
 तोचि जिव्हाळा निचनवा : तेयासि होए ॥ २२ ॥
 परियेसैं प्रियोत्तमा : मीचि भक्ताचा आत्मा :
 म्हणौनि मज आत्मयारामा : पुण पढिये तो ॥ २३ ॥
 पातां ब्रह्मशंकरेंसीं : मज प्रीति नाही तैसी :
 तो अनुरागु नाही लक्ष्मीयेसी : एरांचा पाडु काइसा ॥ २४ ॥
 किंबहुना सहसा : आपुला स्नेहो नाही तैसा :
 उद्धवदेवा मज कां जैसा : तूं पढियेसीं ॥ २५ ॥
 भक्तातें आंगेंसीं : मी धरीं अहर्निशीं :
 केव्हाही तयासी : विसंबें ना ॥ २६ ॥
 सर्वें सर्वें पाठीं : करीं सन्निधानाची घरटी :
 संसारेंसीं परजीं सेवटीं : मीचि तेयालागी ॥ २७ ॥
 तो भक्तचक्रचूडु : मियां केला लळेवडु :
 म्हणौनि तेयासि नाही कव्हाणाचा पाडु : एया चराचरीं ॥ २८ ॥
 तेया वैराग्याचें बैसणें : शांभवसुखाचें पाण्णुसणें :
 उतरिजति निंबलोणें : अष्टमाहासिद्धीचीं ॥ २९ ॥
 म्हणौनि ये संसारीं : जेयातें माझी भक्तिश्री अळंकारी :
 तोचि एकलुत्री राणीव करी : आनंदमंडळींची ॥ ३० ॥

१९३१ प्रथम संग्रहालय, ठाण. स्थळपर
महाराष्ट्र..... वि:
महाराष्ट्र..... नोंद वि:

९. श्रीचक्रधरांची नित्यदिनी

भास्कर : पूजावसर : शके १२३०

(हा उतारा ' शिशुपाळवध ' कर्ते भास्कर कवीश्वर यांच्या नावावर आढळणाऱ्या ' पूजावसर ' या ओवीबद्ध प्रकरणातील आहे. त्याच्या एकूण ओव्या साठ असून त्यांत श्रीचक्रधरांची ' नित्यदिनी लीळा ', म्हणजे नित्याचा कार्यक्रम किंवा दैनंदिनी वर्णिली आहे. बाइदेव बास यांचा गद्य ' पूजावसर ' प्रसिद्धच आहे. त्याची छाया या पद्य ' पूजावसरा ' वर पडलेली स्पष्ट दिसते. पुढे टीपांतून या दोन ' पूजावसरां ' तील समान स्थळांची नोंद केली आहे. हे प्रकरण भास्कर कवीश्वरांचेच असल्यास त्याचा रचनाकाळ शके १२३० च्या आसपास असावा.)

श्रीचक्रधराची प्रतदिनी केळी : वर्णितां तुकमठीं बोलीं :

तें मुनिजनीं सकळीं : मज उपसाहावें ॥ १ ॥

पाहातेया पाहारां : उपहुडु होये दातारा :

मग उपानौ नेउनि निजकिंकरा : हृदइं चरणु ठेवीति ॥ २ ॥

तो श्रीचरणु धरुनि वक्षेस्थळीं : आनंदाची बाहाळी जाली :

तें सुख वानूं नेणिजे बोलीं : जाणे नागार्जुनु ॥ ३ ॥

श्रीमूर्तीवरी : मिरवे चंदनाची पिंजरी :

ते उपमा चराचरीं : देखिजेना ॥ ४ ॥

स्वामी परस्रया नीगती : बाइसे दीपु उजळिती :

उष्ण उदक बहीर्वासु देती : नागदेया हातीं ॥ ५ ॥

तया उष्ण उदका विनयोगु केला : चोखट बहिर्वासु वेढिला :

मग पद्मासनी बैसला : श्रीचक्रधरु ॥ ६ ॥

तियें चरणकमळें निरुपमें : बाइसीं प्रमार्जिलीं प्रेमें :
 तेथ सुखासनीं आत्मारामें : अवस्थान कीजे ॥ ७ ॥
 तवं सूर्योदये दंतपंक्ती : सीळिका चोखाळिती :
 वक्र सीळिका करूनि फेडिती : जिव्हामळ ॥ ८ ॥
 पद्मरागगर्भी दीसती : कीं ते हिरेयांची पंक्ती :
 तन्ही ते उपमा देइजती : तयां द्विजवरांसी ॥ ९ ॥
 तेही सुंदरा श्रीमूर्ति श्रीकरीं : नागरा गुर्जरापरी :
 गुळळा श्रीमुखप्रक्षाळन करी : श्रीचक्रधरु ॥ १० ॥
 रातोत्पलांची पाकोळी : पद्मरागें रातली :
 तन्ही ते उपमा पावळी : श्रीकरांसी ॥ ११ ॥
 जेहीं ईश्वरचिन्हें स्वीकारिलीं : वाइसीं चरणकमळें प्रक्षाळिलीं :
 पालवें प्रमार्जुनि ठेविलीं : आसनावरी ॥ १२ ॥
 तें चरणोदक : न ल्हाति ब्रह्मादिक :
 सेविती सेवक : अधनासना ॥ १३ ॥
 अशोक तरूची पालवी कोवळी : तेथ लक्षुमी वालभैली :
 चंद्रतारेंसीं वोळग घाली : नखप्रभेमार्जी ॥ १४ ॥
 बाइसीं भरिलीया रंगमाळिका : लल्हाटीं टिळा केला नेटका :
 निजरूप त्रिरेखा : दाखवीत असे ॥ १५ ॥
 आनंदाचा सुधाकरु : जरि दिसता कनकगौरु :
 तरी तया श्रीमुखाचा आकारु : उपमा नव्हे ॥ १६ ॥
 संखाकारु चांपेयाचा गाभा : जरी सोलिजता कनकप्रभा :
 तरी तेया श्रीकंठाची शोभा : अर्धाक दिसे ॥ १७ ॥
 तिये श्रीकंठीं माळ : बाइसीं घातली सुपरिमळ :
 अर्चुनी अंग्रियुगुळ : मग धुपातीं केली ॥ १८ ॥

तवं उदयाचळा परियेळा : वरी सूर्योदीपु उजळिला :
पूर्वदिसा वोवाळिला : श्रीचक्रधरु ॥ १९ ॥

तिया कुरवंडी करूनि सांडिली : ते गगनीं चंद्र होउनि ठेला :
सीतें वीखुरलीं तें जालीं : तारांगणें ॥ २० ॥

भट मत्र म्हणती : मंडळाक तीथवारु जाणवित्ती :
बाइसें कापुरें विडा वोळगवीति : देवरायासी ॥ २१ ॥

‘ आजिं खेळों जाइजैल केउती ’ : ऐसें बोलिले निजकिंकरांप्रती :
अमृतस्रावेया वाचा जीवपति : आनंदचंद्रें ॥ २२ ॥

कैलासप्रभेहूनि उजळ : आंगीटोपरें कासिलें नितळ :
मग भक्तजनेंसीं वीजे करिती वेल्हाळ : हातु धरूनि

नागदेयाचा ॥ २३ ॥

जीवां देत चतुर्वीध दान : गोसावी पातले क्रीडास्थान :
आसनीं बैसोनि निरूपण : करिती सेवकांसी ॥ २४ ॥

जुझवीति धांववीति पव्हवीति : दर दरकुटे बुझवित्ती :
पाखाण फोडवित्ती : आनंदवीति सकळांसी ॥ २५ ॥

ऐसीया लीळा अनंतु : किंकरजन करूनि पुनैतु :
मग मुनीजनेंसीं येतु : आस्रमासी ॥ २६ ॥

आंगीटोपरें फेडिलीं : तवं आंगीची कीळ फांकली :
भक्तिजनां पढियासली : कनकप्रभा ॥ २७ ॥

स्वामी करिती गुळळा : धुती मुखकमळ :

तवं बाइसीं अंग्रियुगुळ : प्रक्षाळिलें ॥ २८ ॥

सर्वांगीं चंद्रनाची भोरी केली : यक्षकर्दमें चर्चिली :

आडा रेखिला भाळीं : मनोहरु ॥ २९ ॥

बाइसीं कापुरें वीडा वोळगवीला : भक्तीं श्रीचरणीं माथा ठेविला :
 मग कृष्णागरु धूपु वोळगवीला : स्वामीसि केला नमस्कारु ॥ ३० ॥
 रत्नदीप उजळले : बाइसीं भक्तीं वोवाळिले :
 देवीं जयजयकारु केले : श्रीचक्रधरासी ॥ ३१ ॥
 अमृतसार कामविलें : तैसें ताट वोगरिलें :
 मग बाइसीं निंबलोण केलें : देवरायासी ॥ ३२ ॥
 गोसावीया जाली आरोगण : नागार्जुन श्रीकरीं वोळगवी चंदन :
 मग वीडा देउनि करिती नमन : कैवल्यनिधीसी ॥ ३३ ॥
 गोसावी वाहीरीं आले : भक्तिजन कृपादृष्टी अवलोकिले :
 मग पहुडु करिते जाले : श्रीचक्रधरु ॥ ३४ ॥
 लाहिजे ईश्वराचें उछीष्ट : ऐसें दैव नाहीं वरिष्ट :
 ब्रह्मादिकां अभीष्ट : पुन ते लहातीचि ना ॥ ३५ ॥
 तें लाहोनि भक्तीं : भोजनें केलीं सहपंक्ती :
 देवो स्मरित चित्तीं : सेवे येते जाले ॥ ३६ ॥
 तवं गोसांवी उपहुडले : भक्तीजनां ग्राम वांटिले :
 मग भीक्षे पाठवीले : देवदेवें ॥ ३७ ॥
 भक्तीं करूनि नमस्कारु : भीक्षान्न दृष्टीसमोरु :
 वोळगौनि सत्त्वपरु : मग भोजनें करिती ॥ ३८ ॥
 तवं जालें अस्तमान : नागार्जुन करी पूजासाधन :
 बाइसें सर्वांगीं चंदन : वोळगवीति ॥ ३९ ॥
 परमानंदा चैतन्याची खोली : तैसी सर्वांगीं चंदनाची भोरी
 मिरवली :
 मग कस्तुरीचा टीळा केला भाळीं : मनोहरु ॥ ४० ॥

ठीकाचें लेणें : मादनें परिमळें उणें :
 म्हणौनि सुमनाचीं आभरणें : वोळगवीलीं ॥ ४१ ॥
 ते जैसें तारांगण गुफिलें : कीं सुधवेध वोळगे आले :
 तैसें झळंबुक मिरवले : कर्णयुगुळीं ॥ ४२ ॥
 कैवल्य देयावेया दोसें : तैसा श्रीकरीं झेला दीसे :
 नीरांजन करिती बाइसें : देवरायासी ॥ ४३ ॥
 आकर्णपूर्ण घोसाले : सुनीळ चोखाल नेपाळे :
 जे जनां पुरवीति सोहोळे : प्रेमसौख्याचे ॥ ४४ ॥
 मुक्ताफळप्रभेचें तगट : मध्यें इंद्रनीळ येकदाट :
 तन्ही उपमा तुकमठ : तेया नेत्रकमळांसी ॥ ४५ ॥
 तेहीं सौंदरीं नयेनीं अवलोकिले : भक्त आनंदें हुळों लागले :
 मग पांत ठेले : तेया श्रीमुखातें ॥ ४६ ॥
 गोसांवीं पुरजन पाठवीले : निजकिंकर हे राहीले :
 मग सेवा करूं लागले : आनंदभरीत ॥ ४७ ॥
 रात्रीचेया पहिलेया पाहारा : दुधभातु तुपसाकरा :
 ऐसी व्याळी होये दातारा : श्रीचक्रधरासी ॥ ४८ ॥
 परावाचा परावरविचारु : कृपावसें निरोपी करुणाकरु :
 नागार्जुना प्रति श्रीचक्रधरु : मग पहुड स्वीकरिती ॥ ४९ ॥
 ऐसीया वोवीया पढतां : जीवासि होए चोखाळता :
 परब्रह्मैसीं होए सायोज्यता : म्हणे कवी भास्करु ॥ ५० ॥

१०. श्रीकृष्णाचे गोपाळांसमवेत वनभोजन

दामोदर : वच्छहरण : शके १२३८

(हा उतारा दामोदर पंडितांच्या ' वच्छहरण ' या काव्यातून (ओ. १२४ ते २४८) निवडला असून त्यात कृष्णाने, सर्पदेह धारण करून त्याला मारण्यास आलेल्या अघासुरास ठार करून, नंतर पुढे वत्सहरणाचा प्रसंग घडून यावा म्हणून वृंदावनात यमुनेच्या काठी गोपाळांच्या मेळाव्यात जे वनभोजन केले त्याचे वर्णन आले आहे. या उतार्याचे पुढीलप्रमाणे तीन भाग पडतात:- (१) वृंदावन-वर्णन, ओ. १-२०, (२) यमुना-वर्णन, ओ. २१-३०; (३) वनभोजन-वर्णन, ओ. ३१-४८. या काव्याचा रचनाकाल डॉ. य. खु. देशपांडे यांच्या मते शके १२००, वि. ल. भावे यांच्या मते शके ११९४ ते १२२६ च्या मधील, व डॉ. वि. भि. कोलते यांच्या मते शके १२३८ आहे.)

वधिला अघासुरु : देवीं केला जयेजयेकारु :

मग सपूजितु सपरिवारु : आले वृंदावनासी ॥ १ ॥

देवें वन प्रीती पाहिलें : म्हणौनि श्रीमंत पावन जालें :

जेश्रचें झाडपण धन्य म्हणितलें : उद्धवादिकीं ॥ २ ॥

जैसें वृंदावन पावन : तैसें वाणूं नेणें तें महिमान :

जें निरंतर क्रीडास्थान : सर्वेश्वराचें ॥ ३ ॥

तरुंची देखौनि नम्रता : मुनिजन विस्मयो पावत :

म्हणत ' फळपुस्पीं पूजा करित : चरणकमळांसी ' ॥ ४ ॥

दरिसनें सदाफळ जालें : स्परिसें सात्त्विक भाव प्रकटले :

इंद्रनीळ कांति वेधले : तैसे सुनीळ दीसताति ॥ ५ ॥

आनंदें फळपुस्परस खवत : पृथ्वीं साद्रव होउनि गळत :
तो पुढरा होतुसे अमृता : पाताळींचेया ॥ ६ ॥

वृंदावनींची सुनीळता : गगनीं असे प्रतिबिंबित :
सुमनसें उमटत : ते जैसें तारांगण ॥ ७ ॥

वना बाहीरिली अंगीं विसाल : साल ताल तमाल :
आंगें जतन करीते प्रवल : जैसे राखणाइत ॥ ८ ॥

तेया भीतरिली ओळी : गगनचुंबिता नारिएळी :
उततिया खर्जुरी पोफळी : आंदोळताति ॥ ९ ॥

तियाही आंतुर्ली आंगीं : साकरनिंबोणी नारंगी :
मधुकाकडिया मातुलंगी : फणस गंभारी ॥ १० ॥

वरिखत रसांचें वडप : तैसे निबिडतर द्राक्षिमंडप :
उघडलें माणिकांचें मोप : तैसें पक्क दाडिंब ॥ ११ ॥

कवण गणी चूत चंपक : जेथ असंख्यात पार्यातक :
पल्लवित दिसती अशोक : लक्षसंख्या ॥ १२ ॥

चंदनाचा आरव थोरु : मार्जी निबिडतरु कल्पतरु :
जेयातळीं नंदाचा कुमरु : खेले गोपाळींसीं ॥ १३ ॥

तेया जवळीं सरोवरें : चंद्रमंडलाकारें :
दाखवीलीं श्रीचक्रधरें : सवंगडेयांसि ॥ १४ ॥

सुधाजळें भरितें : जळक्रीडा खेळति देवतें :
तेथ जालीं निर्वैरें भूतें : उदकपानें ॥ १५ ॥

गज सिंह शार्दूल : एकत्र व्याघ्र मृग चितल :
श्रीकृष्णे निवविले पशु सकळ : आनंदु रोवताति ॥ १६ ॥

कनककमळें विकासति : भ्रमरांचिया झाका वरि पडती :
तेथ राजहंस चारे वांटिती : अमृतकंदाचे ॥ १७ ॥

इंद्रनीळाचां सोवाणीं : वरि बैसोनि पद्मासर्नीं :
योगिये चिंतिताति मर्नीं : कान्हो सांवळेयातें ॥ १८ ॥

कामिनी प्रियांतें आलिंगिता : तैसिया मंदारावरी कल्पलता :
नाना फळीं ओतवरा होत : श्रीकृष्णा भेटिलागी ॥ १९ ॥

असो हे शब्दरचना : वर्णू नेणिजे तें वृंदावन :
देवोचि पाहावेया यमुना : साउमे निगते जाले ॥ २० ॥

कालिंदीजळ निर्मल : श्रीकृष्णकांति श्यामल :
प्रतिबिंबली म्हणौनि सुनील : होओनि ठेली ॥ २१ ॥

भक्तिभावे वोलगतां : केवि वर्णावी सायोज्यता :
जेयाचेया संनिधी सरूपता : जडां जाली ॥ २२ ॥

देखौनि श्रीचक्रपाणी : कैसी संभ्रमीत जाली तरंगिणी :
कीं आनंदली अंतष्करणीं : ते रोमांच दाटले ॥ २३ ॥

कीं आलिंगावेया श्रीकृष्णु राजा : तिया बहुती जालिया भुजा :
तैसे तरंग पढियासले मज : कालिंदीयेचे ॥ २४ ॥

मग आनंदसागरीं मीनली : तैसी निश्चल जाली :
कीं देहभाव विसरली : श्रीकृष्णवेधें ॥ २५ ॥

उभयकुलीं द्विजवृंदें : निजकर्मरतें निःशब्दें :
दृष्टिपूतें ठेवित पदें : जैसे मुनिराज ॥ २६ ॥

जेयाचेनि दृष्टिपातें : पांखिरुवें जालीं आनंदभरितें :
हें काइ वानावें श्रीकृष्णातें : जेयाचां नार्मीचि वेधु ॥ २७ ॥

धन्य तेथिंचीं जळचरें : जियें अवलोकिलीं ईश्वरें :
वरौतीं येउनि आनंदभरें : पाळांति श्रीमूर्तीतें ॥ २८ ॥

श्रीकृष्णाचें रूप सांवलें : जळाभीतरीं प्रतिबिंबलें :
तें उतावेळपणें आलिंगिलें : मळादिकीं ॥ २९ ॥

ऐसी देखौनि यमुना : संतोखु जाला देवाचेया मना :
मग देता जाला सुचना : गोपाळांसी ॥ ३० ॥

‘ अरे वळां, करा उदकपानें : बरवीं यमुनेचीं पुळिणें :
एथ करूं एया भोजनें : खेलेंमेळें ’ ॥ ३१ ॥

तेव्हळिं पाणियेडां सूदलीं : थडिवां चरावेया टेंकिलीं :
मग आसन रचिलें गोपाळीं : श्रीकृष्णालागि ॥ ३२ ॥

जो राओ कैवल्याचा दानी : तो बैसला तिए आसनीं :
मग आपुलालिया मोटा घेउनी : सकळै एते जाले ॥ ३३ ॥

गोपाळ तृप्त ब्रह्मरसें : परि देवासि प्रवृत्ति असे :
हें चरित्र करावेया दोसें : भोजनरचना ॥ ३४ ॥

होआवेया श्रीकृष्णा नीडें : एरु रीगे एरापुढें :
ऐसेनि आवघे चहुंकडे : बैसते जाले ॥ ३५ ॥

पाळांतां नेत्र आनंदती. : म्हणौनि आवघे अभिमुख होती :
तेव्हळिं विश्वतोमुख हे श्रुति : देवें साच केली ॥ ३६ ॥

सुनीळे गगनीं मेघमंडळ : तैसे दिसताति गोपाळ :
कीं ब्रह्मविद्येतें वोळगत सकळ : वेधविद्या ॥ ३७ ॥

जाळियां मोटा सोडीति : आपुलालीं अन्नं आणीति :
रुचिकरें साकें वानीति : श्रीकृष्णापुढें ॥ ३८ ॥

ऐके वेळे विचित्रे अन्ने : चाखिलीं जगजीवने :
गोपाळां प्रसादभोजने : होआवेया ॥ ३९ ॥

मग देवाचां पांतिकरीं : अन्ने घातलीं कमळदळांवरी :
एकीं सुरतरुंचिया मंजिरी : आंथुरिलिया ॥ ४० ॥

एकीं घातलीं कदलीवने : एकीं पोमिर्णाचीं पाने :
एक रुखसालीएचीं भाजने : करिताते ॥ ४१ ॥

मग देवांचा राओ मुरारी : दधिभातु त्रेउनि श्रीकरीं :
आवळे वेळे आंगुळियां माझारीं : मिरवताति ॥ ४२ ॥

कीं तिये ब्रह्मादिके पदे : हातीं घेतलीं परमानंदे :
उदारपणाचेनि विनोदे : गोपाळां देयावेआ ॥ ४३ ॥

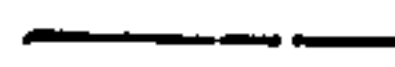
उभा ठाकला गोपीनाथु : बरवेयाचा राओ श्रीमंतु :
रळीरापदळी करितु : गोपाळांसीं ॥ ४४ ॥

आडनामीं वर्मी बोलावित : गोपाल हांसा आड पडत :
तेवीचि अमृतदृष्टी निववीत : सवंगडेयांतें ॥ ४५ ॥

ऐसा सौंदरु श्रीचक्रधरु : आरोगणा करीतुसे सपरिवारु :
ब्रह्मादिक न ल्हाति अवस्वरु : गगनीं पांत ठेले ॥ ४६ ॥

पांतिकरां होतसे जेवण : ते अमृतासि नाहीं गोडपण :
तेव्हळि ' अन्नब्रह्म ' हें वचन : देवे साच केले ॥ ४७ ॥

देव अमृतपान करिती : परि तेथौनियां पडती :
जन्ममरणे निवारती : एके श्रीकृष्णप्रसादे ॥ ४८ ॥

११. ऋद्धिपुर-दर्शन

नारायण बहाळिये : श्रीऋद्धिपुरवर्णन : शके १२५३

(हा उतारा नारायणवास बहाळिये यांच्या ' श्रीऋद्धिपुर-वर्णन ' (रचना, शके १२५३) या वर्णनपर काव्यातून घेतला आहे. मुळात तो ४४ व्या ओवीपासून १५९ व्या ओवीपर्यंत आहे. ऋद्धिपुर किंवा रिधपूर (जि. अमरावती) ही महानुभाव पंथीयांच्या पंचकृष्णांपैकी श्रीगोविंदप्रभू यांची अवतार-भूमी असल्यामुळे या पंथाचे ते महाक्षेत्र झाले आहे. श्रीगोविंदप्रभूंच्या पश्चात आपण रिधपुरास दुरून येत आहो अशी कल्पना करून कवीने येथे नगरप्रवेश करताना जे काही दिसले त्याचे तपशीलवार, पण भावोत्कट वर्णन केले आहे. प्रस्तुत उताऱ्याचे पुढीलप्रमाणे भाग पडतात :- (१) रिधपुराचे दुरून होणारे दर्शन, ओ. १-१०; (२) रिधपुराचा बाह्य परिसर, ओ. ११-२२; (३) वृक्षांतळी ध्यानस्थ बसलेले भिक्षुक, ओ. २३-२८; (४) रिधपुरातील देवळे व त्यांच्या परिसरातील सरोवरे, ओ. २९-४३; (५) नगरप्रवेश, ओ. ४४-५६; (६) रिधपुरातील तीन मठ, ओ. ५७-६२; (७) राजमठातील धर्मवार्ता करणारे संतजन, ओ. ६३-८७.)

जें आर्तासि कारणें : संसारश्रमाचें विसंवणें :

तें श्रीरिधपुर देखिलें तेणें : दुरूनियां ॥ १ ॥

मोळिकारां धांडोळितां रानें : मोळिये जोडे वावनें :

ना तरि दुर्मक्षीं पकानें : रांकु लाहे ॥ २ ॥

सासुरवासें सीणली : तीयें जेवि भेटे माउली :

असो हें तैसी परी जाली : श्रीऋद्धिपुर देखिलेंयां ॥ ३ ॥

धांडोलितां तीन्ही लोक : मी उपमा न देखें आणिक :

जें जालें जगदेकनायेका : क्रीडास्थान ॥ ४ ॥

तें हें कैवल्यबीजाचें क्षेत्र : कीं निवृत्ताचें परत्र :

कीं परसुखाचें छत्र : जोडलें आर्तासी ॥ ५ ॥

किंवा समर्थाचें कवण जाणें : उठवाया संसाराचें ठाणें :

पालेगण उभलें मी म्हणें : देवरायाचें ॥ ६ ॥

कीं संसारनगरीं : वसिजे हींसरीं अनाचारीं :

तया वेगळी ब्रह्मपुरी : केली ब्रह्मण्यदेवें ॥ ७ ॥

ते देखौनि देवनगरी : साष्टांगीं नमस्करी :

जाली तापासि बोहरी : तें परिणसा पां ॥ ८ ॥

उदयभास्कराचेनि वासैं : नुरेचि दुर्गधितम जैसें :

ना तरि आर्ती जळटु वरिसैं : कृसीवळीं पैं ॥ ९ ॥

दों लक्षाचेनि अंतरें : जेवि ताप फीटेति अमृतकरें :

तैसें केलें श्रीऋद्धिपुरें : दुरौनिया ॥ १० ॥

किंबहुना सहसा : पातला बाहेप्रदेशा :

जें कां श्रीहृषीकेशा : चरणांकीता ॥ ११ ॥

हे स्वामिचे आंकिले : भणौनि दंडवत घातलें :

तेविचि सदगदा वाचा बोलें : तयांप्रती ॥ १२ ॥

म्हणे भीउनि जन्ममरणा : मुनी रीगाले जया शरणा :

तया दातारांचेया श्रीचरणा : पात्र जालेती ॥ १३ ॥

अथवा हें आसो : बापु उदार्यांचा अतीसो :

अशेष ऋद्धिपुर वसो : भणौनि चरणांकित ॥ १४ ॥

- कीं देखौनि प्रणीत सीरें : श्रीटांकीं मनोहरें :
 लीहुनि रीधपुरिचेनि आखरें : चरणलीपी ॥ १५ ॥
 वर्णावेया स्वामिचे गुण : मज नाहीं शास्त्रश्रवण :
 अंतर श्रद्धाहीन : वरि बुध टांची ॥ १६ ॥
 तन्हीं उन्मेखाचिये पेंठे : गुणावकर्णीं भरिन बूधीचीं साटें :
 सळें जन्ममरण कुंठे : तें धरिन मीं ॥ १७ ॥
 ऐसी आठवीत देवाची थोरी : तेविचि जीवदोष वीचारी :
 तवं देखे आखरीं : रूखराये सांसिनले ॥ १८ ॥
 संवरित नगरोंची वरव : तैसे चातुर्दक्ष आरव :
 वरि सुहावे कळख : पक्षियांचे ॥ १९ ॥
 आमुतें संबंध सोहळे : पृथ्वी फुंजे वायेकोळें :
 भणौनि पाताळा गेलीं मूळें : मज पांतां ॥ २० ॥
 कीं परोपकृतीं लागौनिया : विनयो आति जयां :
 निवर्वाति फळपत्रछाया : श्रांतांतें ॥ २१ ॥
 नीन्हां कर्णरसायेनें : वरि होति विहंगमांचीं कुंजनें :
 तळवटीं भाक्षुकीं विजनें : तेंणें डोळे धाताति ॥ २२ ॥
 ते नीस्कंचन निरूपाधी : करूनि वीसुद्धा बुधी :
 मग बैसले समाधी : तापस ते ॥ २३ ॥
 कीं सत्वाचेनि वोलें : स्मर्ण पीकासि आलें :
 तें ध्यान दीसे लागलें : चरण एकवंचीं ॥ २४ ॥
 करूनि कामक्रोधाची डाही : नवल पीक आवडीचां वाहीं :
 ब्रह्मसुकाळ लाधला जेहीं : जे रान रीगाले ॥ २५ ॥
 ईश्वरविरहे तातले : आनंदपये उतलें :
 तैसे डोळे दीसती झळवैले : अश्रुपांतीं ॥ २६ ॥

ऐसे परमार्थसंचक : जे नव्हेति आत्मवंचक :

ते देखिले भीक्षुक : वृक्षातळीं ॥ २७ ॥

हे देवाचे संत : भणौनि घातलें दंडवत :

तेवींचि रचनावीशेष पांत : साउमा चाले ॥ २८ ॥

तवं उंचपणें कळसीं : स्पर्धा कीजताये आकाशेंसीं :

देखे चातुर्दक्ष तैसीं : सुराळयें ॥ २९ ॥

साळांखाचिया उचिया : पाहात दृष्टी टांचिया :

जालीया बुद्धी सोच्या : ते रचना पांतां ॥ ३० ॥

कीं प्रासादाचेनि मिषें : आकाशा मांच बांधले जैसें :

दृष्टी वळघताति सायासें : परि अंत लाहाति ना ॥ ३१ ॥

कीं प्रासाद मेरू : वरि कळसु पुर्णचंद्रु :

तें सारदीं देवेंद्रु : क्रिडा करी ॥ ३२ ॥

ऐसीं नगरमंडीतें देउळें : देखे गोक्षीरधाम धवळें :

ना तीयें जालीं उजनीर्मळें : दृष्टवेनि देवाचेनि ॥ ३३ ॥

जीएं समीपें भोगस्थानें : रचमचीतें जनें :

भणौनि निस्पृहे केलीं वीजनें : मननसीळीं ॥ ३४ ॥

तया देवायतना जवळिके : सरोवरें देखे सलक्षणीकें :

तेथ टाहुवा करीत चक्रवाकें : विरहकातरें ॥ ३५ ॥

नीदोष निष्पाप नीर्मळें : वोसंडति परीपूर्ण जळें :

सर्वांगें जालीं वाचालें : कळरवीं पक्षीयाचां ॥ ३६ ॥

ठाइं ठाइं बरवंट : निवृत्तिमंडीत घाट :

जैसे प्रवृत्तिपंथावरी तांबट : तपोनीधी ॥ ३७ ॥

आपुलेनि प्रसन्नपणें : दृष्टीसीं मांडिलें धरणें :

अमृता आणिति उणें : गोडिया आंगीचिया ॥ ३८ ॥

जयाचेनि चरणपुनीतें : जर्गी वानिजेति तीर्थे :
तो देवोरावो जेथे : क्रिडा करी ॥ ३९ ॥

मंदें मळयानीळें : झगटले पाणी हाले :
ते मज पातां सुखें डोले : परमपुरुषाचेनी ॥ ४० ॥

असो हें पोखरणी बावी : जया श्रीचरणकमळें बरवीं :
देउनि गोसावीं : बीजे करीती ॥ ४१ ॥

ऐसीं पवित्रें परिकरें : जीयें क्रिडास्थानें केलीं दातारें :
तीयें तीर्थें पातां न स्मरे : आपणपें ॥ ४२ ॥

नाना तापीं तपत : हृदय असे जळत :
ते जालें शांत : जें देखिलेयां ॥ ४३ ॥

तेणें आनंदसौरसें : नगरामार्जि प्रवेशे :
तव देखे देवरायें परेसें : पुनीत जन ॥ ४४ ॥

ग्रीस्मीया दग्धु : जेवि रिगे गंगेचा हरदुः
तेवि नगरप्रवेशीं आनंदु : काइ सांघा ॥ ४५ ॥

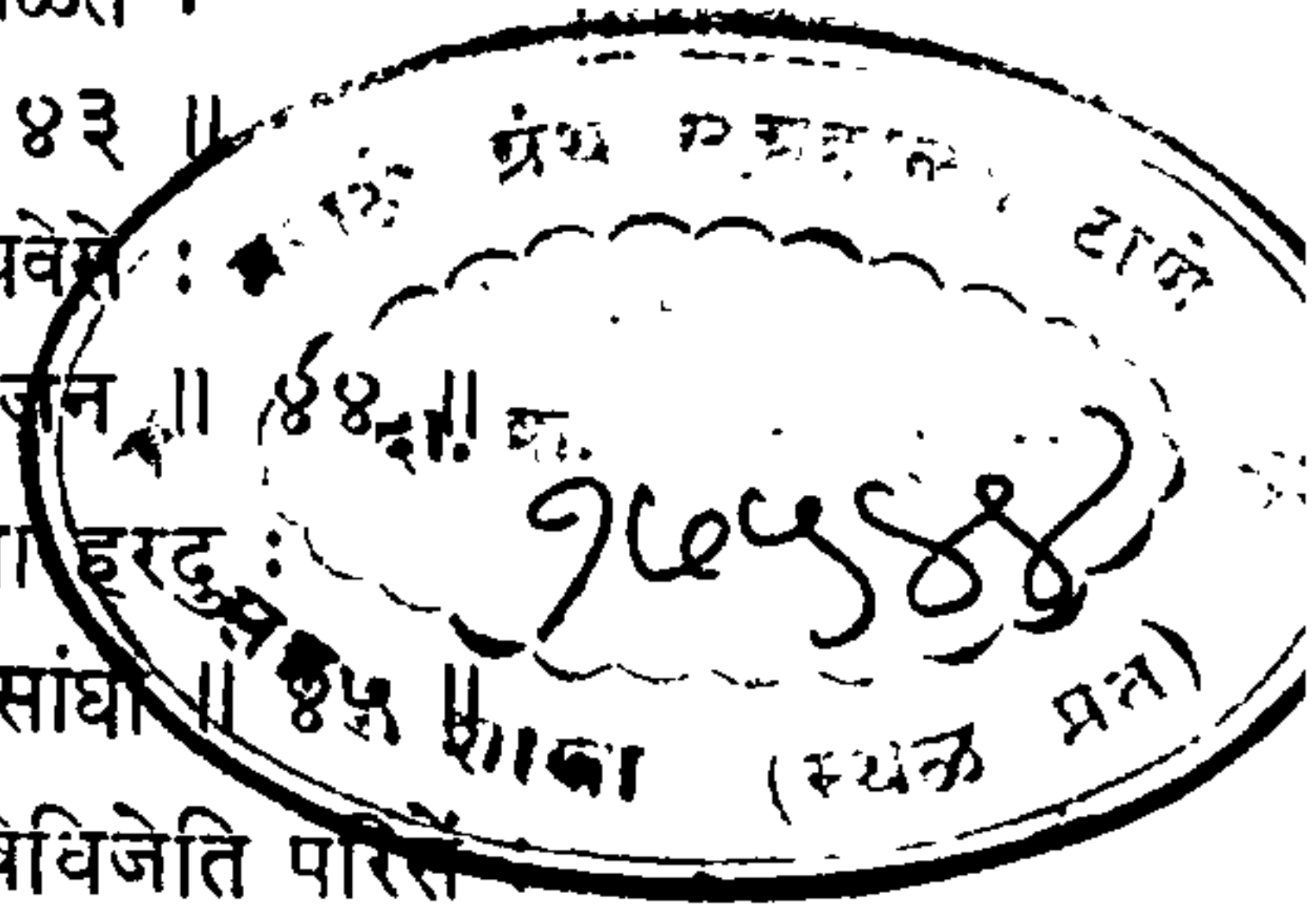
आष्ट लोहोधातु सायासें : जेवि वेधिजेति परसें
नव्हे ऋद्धिपुर तैसें : अवधातुतें वेधी ॥ ४६ ॥

आंतरीं दोष अप्रमीत : ऐसें सर्वधर्मबहिकृत :
बाप नगरीचें सामर्थ्ये : कीं तेही वेधियेले ॥ ४७ ॥

कीबहुना अनुपम्यें : देखे नगरीचीं हर्म्ये :
जें पातां जालीं धर्म्ये : वीतरागांसीं ॥ ४८ ॥

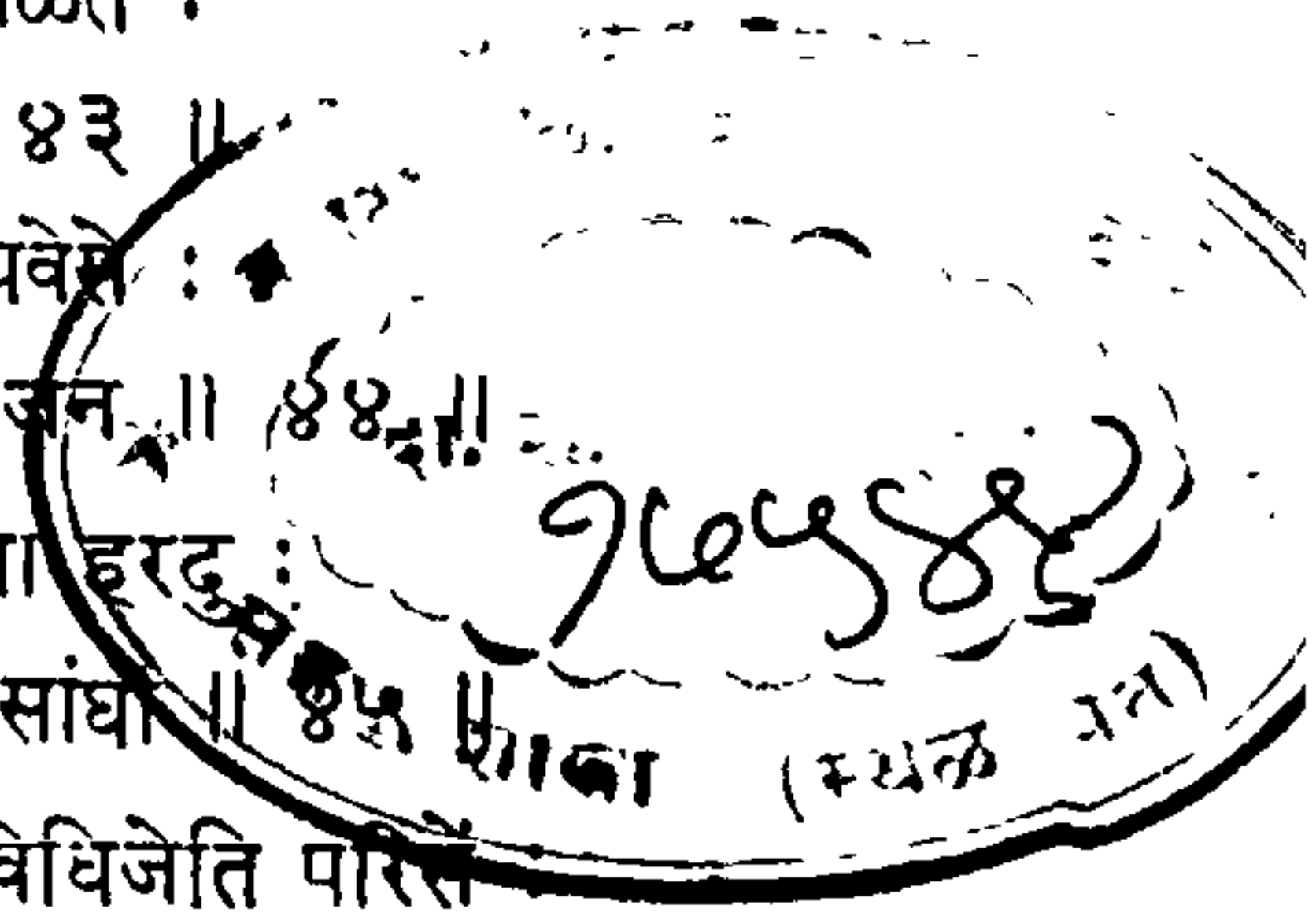
रचनावीशेषे वीचीत्रीं : हाट चौहटे तीथरीं :
मढमंडप चौबारीं : देखे धर्मसाळा ॥ ४९ ॥

तीयें सील्पें नीपुणें : कुसरी रचीलीं जेणें :
तो वीस्वकर्मा मी म्हणें : आज्ञा देवाचिया ॥ ५० ॥

ऐसे परमार्थसंचक : जे नव्हेति आत्मवंचक :
 ते देखिले भीक्षुक : वृक्षातळीं ॥ २७ ॥
 हे देवाचे संत : भणौनि घातले दंडवत :
 तेवींचि रचनावीशेष पांत : साउमा चाले ॥ २८ ॥
 तवं उंचपणें कळसीं : स्पर्धा कीजताये आकाशेंसीं :
 देखे चातुर्दक्ष तैसीं : सुराळ्यें ॥ २९ ॥
 साळांखाचिया उचिया : पाहात दृष्टी टांचिया :
 जालीया बुद्धी सोच्या : ते रचना पांतां ॥ ३० ॥
 कीं प्रासादाचेनि मिष्टें : आकाशा मांच बांधले जैसें :
 दृष्टी वळघताति सायासें : परि अंत लाहाति ना ॥ ३१ ॥
 कीं प्रासाद मेरू : वरि कळसु पुर्णचंद्रु :
 तें सारदीं देवेंद्रु : क्रिडा करी ॥ ३२ ॥
 ऐसी नगरमंडीतें देउळें : देखे गोक्षीरधाम धवळें :
 ना तीयें जालीं उजनीर्मळें : दृष्टवेनि देवाचेनि ॥ ३३ ॥
 जीएं समीपें भोगस्थानें : रचमचीतें जनें :
 भणौनि निस्पृहे केलीं वीजनें : मननसीळीं ॥ ३४ ॥
 तथा देवायतना जवळिके : सरोवरें देखे सलक्षणीकें :
 तेथ टाहुवा करीत चक्रवाकें : विरहकातरें ॥ ३५ ॥
 नीदोष निष्पाप नीर्मळें : वोसंडति परीपूर्ण जळें :
 सर्वांगें जालीं वाचाळें : कळरवीं पक्षीयाचां ॥ ३६ ॥
 ठाईं ठाईं बरवंट : निवृत्तिमंडीत घाट :
 जैसे प्रवृत्तिपंथावरी तांबट : तपोनीधी ॥ ३७ ॥
 आपुलेनि प्रसन्नपणें : दृष्टीसीं मांडिलें धरणें :
 अमृता आणिति उणें : गोडिया आंगीचिया ॥ ३८ ॥

जयाचेनि चरणपुनीतें : जर्गी वानिजेति तीर्थे :
तो देवोरावो जेथें : क्रिडा करी ॥ ३९ ॥
मंदें मळयानीळें : झगटलें पाणी हाले :
तें मज पातां सुखें डोले : परमपुरुषाचेनी ॥ ४० ॥
असो हें पोखरणी बावी : जया श्रीचरणकमळें बरवीं :
देउनि गोसावीं : बीजे करीती ॥ ४१ ॥
ऐसीं पवित्रें परिकरें : जीयें क्रिडास्थानें केलीं दातारें :
तीयें तीर्थें पातां न स्मरे : आपणपें ॥ ४२ ॥
नाना तापीं तपत : हृदय असे जळत :
तें जालें शांत : जें देखिलेयां ॥ ४३ ॥
तेणें आनंदसौरसें : नगरामाजि प्रवेशे :
तव देखे देवरायें परेसें : पुनीत जन ॥ ४४ ॥
ग्रीस्मीया दग्धु : जेवि रिगे गंगेचा हरदु :
तेवि नगरप्रवेशीं आनंदु : काइ सांघा ॥ ४५ ॥
आष्ट लोहोधातु सायासें : जेवि वेधिजेति परिसें :
नव्हे ऋद्धिपुर तैसें : अवधातुतें वेधी ॥ ४६ ॥
आंतरीं दोष अप्रमीत : ऐसें सर्वधर्मबहिकृत :
बाप नगरीचें सामर्थ्ये : कीं तेही वेधियेले ॥ ४७ ॥
कीं बहुना अनुपम्ये : देखे नगरीचीं हर्म्ये :
जें पातां जालीं धर्म्ये : वीतरागांसीं ॥ ४८ ॥
रचनावीशेषें वीचीत्रीं : हाट चौहटे तीथरीं :
मढमंडप चौबारीं : देखे धर्मसाळा ॥ ४९ ॥
तीयें सील्पें नीपुणें : कुसरी रचीलीं जेणें :
तो वीस्वकर्मा मी म्हणें : आज्ञा देवाचिया ॥ ५० ॥

ऐसीं अगणीत रचीतें : पाहात चाले राजपथें :
 तवं पदें ठेविति दृष्टीपुतें : देखे संतजन ॥५१॥
 तीयें आटणवीशेषें : हालिचालि करितें भीक्षुकें :
 जैसीं नृदेह लाधलीं पीयुषें : वाटेति डोळ्यांसि ॥५२॥
 कीं बाह्याभ्यांतरें अनुरागें रातलीं : तैसीं कषायें पांगुरैलीं :
 कीं तेणें माधवें उल्हासलीं : पालासकुस्में ॥५३॥
 कीं संध्यारामें गवसले : निवविते पूर्णचंद्र प्रकटले :
 पुण तेही उणे एकें बोलें : नव्हेति नीष्कळंक ते ॥५४॥
 बीजें करूनि गोसांवी : चरणकमळीं जेवी :
 अद्यापि वेधली पृथ्वी : न संडी गंधु हे ॥५५॥
 कीं कळिकल्मशामयें : पृथ्वी दाटली सर्षी आहे :
 ते उपचारावेया रसोपाये : देता वैद्यनाथु ॥५६॥
 तो कैवल्यनाथु चरणचार्या : पदें ठेवीतु जया वरीयां :
 तीया नमस्करूनि पाइरीया : देखे महाद्वार ॥५७॥
 तें धर्मसुवर्णकाराचें यंत्र : कीं मोक्षसीधीचें वीवर :
 तें नमस्करूनि माहाद्वार : पाहे मठत्रये ॥५८॥
 विस्तारली लोकत्रंडं कीर्ती : जें अवतरला असे जीवपती :
 भणौनि वोळगे आली त्रीजगती : मिषें मठाचेनि ॥५९॥
 कैलास सत्यलोक वैकुंठ : हों काज तीन्हीं मठ :
 कां हे उपमा प्रकट : तें सांघिजैल ॥६०॥
 हरीहरब्रह्मादिक : तीन्हीं देव होउनि एक :
 जें स्थान सेवितां अद्यापि त्रीपुरुख : म्हणिजताती ॥६१॥
 भणौनि इये सृष्टी : धांडोळितां उपमा न जोडी सुटी :
 कां परदैव अधिष्ठी : जें स्थान ॥६२॥

१२. ज्ञानलक्षणे

विश्वनाथ बाळापूरकर : ज्ञानप्रबोध : शके १२५३

(पुढील उतारा पंडित विश्वनाथ बाळापूरकर यांच्या ' ज्ञानप्रबोध ' नामक गीताटीकापर ग्रंथातून घेतला असून ही टीका शके १२५३ मध्ये रचिली गेली. मात्र ही संपूर्ण गीताटीका नसून गीतेच्या १३ व्या अध्यायातील अमानित्वादि ज्ञानलक्षणे सांगणाऱ्या पाच श्लोकांवरील टीका आहे. प्रस्तुत उतान्यात (मूळ ओव्या ६१ ते १२८) ' अमानित्व-मदंभित्वम् ' या सातव्या श्लोकावरील टीका आली आहे.)

तरि चांग देऊनि अवधान : आइकतु संतजन :

मोक्षमूळ कृपाजीवन : जेणें सीधे ॥१॥

जें इष्टानिष्टप्रकासक : ज्ञान होए निःकळंक :

पुनरावृत्ति-संसारमोचक : दैववसे ॥२॥

तैं तयाचेनि विचारउजालें : आचारवृत्तीचेनि पाखालें :

कर्माअकर्मापासौनि चोखाले : जीवआत्मा हा ॥३॥

तया ज्ञानाची कैसी वोळखी : जें बाणलें होए पुरुखी :

तैं तेथ चीन्हांचां वीसेखीं । उमटों लागे ॥४॥

तरि ज्ञान येँ दोनि आखेरें : वीस्तारितां शब्दब्रह्म अपुरें :

भणौनि मुद्रित सारोधारें : सांघैन आइका ॥५॥

प्रथम ज्ञान होत क्षेवीं : ईश्वरु मायेचापु गोसांवी :

उमटतक्षेवीं जीवीं : निगोंचि लागे ॥६॥

ना तेथ राहिला सांतां : जेवि वस्तिकारु वाटे जातां :

तेवि घरीं असे उखिता : उदासपणें ॥७॥

म्हणे कै एथौनि सुटैन : मग योगसुख पावैन :
 गृहमीसें बंदीखान : मांडलें हें ॥८॥
 ऐसा अहर्निशी भावी उद्वेगु : त्यजी सकळै उपभोगु :
 मग आडेनि साखनि त्यागु : सर्वांचा करी ॥९॥
 “ अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
 आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ”

‘अमानित्व)

तो केलेयावरी त्यागु : बाणे देहीं संन्यासयोगु :
 तेणें सानुकूल जगु : महंतत्वे मानी ॥१०॥
 ऐसें सन्मानतेचें सुख पडे : तरि तो वीखोचि सेविला घडे :
 यालागीं चिन्हादिकीं लोपौनि दडे : दीनत्वामार्जी ॥११॥
 मग वीखयेमूळ मान्यता : तेथही विरमता :
 भरौनिया भावी चिंता : अमानित्व ॥१२॥
 तो मानाचेनि भारें दडपे : पुजेतें वीहुनि कांपे :
 पुरस्करीलियां वासीपे : वरें जेवि ॥१३॥
 स्वकीर्तीचेनि नांवें : वोसावे श्रवणासवें :
 कोमाउनि जाए गौरवें : जीवें आंगें ॥ १४ ॥
 जनअव्हेराची करी आस : पाहे अवज्ञे एउती वास :
 धीकरणेयाची बहुवस : चाड जीवीं ॥१५॥
 भणंगबुद्धी बोभावीलें : तेव्हळीं होए ऐसें जीयालें :
 म्हणे आजि येणें संपादिलें : परमसुख ॥१६॥
 म्हणौनि रंकवृत्तीचिये खोंपे : जें महिमेभेण लपे :
 तें अमानित्व आरोपे : तयाचां ठाई ॥१७॥
 आतां मान्यताबीजाचा कोंभु : तें निपटूनि मोडे डंभु :
 उपाधित्यागारंभु : मांडीत सांतां ॥१८॥

अवाच्यतेचां कूपी : अभ्यासिली सामग्री लोपी :
 आथिले गुण निक्षेपी : अकर्तेपणामाजि ॥१९॥
 जडत्वार्ची आंगभूषणें : वेडिवंतेंचि मिरवणें :
 उन्मतवत बोलणें : वीचरे पिशाचवत ॥२०॥
 एन्हवीं तयाचेनि पाडे : सीहाणा कुशल न जोडे :
 चातुर्ये असौनि फुडे : क्रीडे बालकवत ॥२१॥

(अदंभित्व)

अदंभित्वाचीया लुब्धी : त्येजूनि सकळै उपाधी :
 ऐसें निवर्ते निरवधि : सोच्यपणें ॥ २२ ॥
 भरला धुळिसारकेतें : नीलेख उपेक्षी देहातें :
 या स्थिति रूपा वयसेतें : हारुनि घाली ॥ २३ ॥

(अहिंसा)

ऐसिया परी धर्मपराणें : सर्वत्र वीचरावें तें :
 मुक्षत्वे अहिंसेचें देखणें : पुढां करुनि ॥ २४ ॥
 आतां सर्व साधनां उत्तम : साधन जें निरुपम :
 तें अहिंसा सांघों परम : धर्मरूप ॥ २५ ॥
 तरि आत्मत्वे भूतें : ऐसें घेतलें जयाचेनि चित्तें :
 हेंचि वर्म नीरुतें : अहिंसेचें ॥ २६ ॥
 आपणयांतें न दुखवी जैसें : भूतमात्रा नागवी तैसे :
 त्रुणादि करुनि मानसें : न भावी वीरुं ॥२७॥
 ऐसेयां देखणेयांचां पालवीं : जें ममत्व भरे जीवीं :
 मग स्नेहभरितभूत कासवी : होउनि ठाके ॥२८॥
 तो अहिंसे पुरतें : आवघें स्नेहचि आते :
 आणि तयाचेनि क्षेदआल्हादमतें : तरि घेपवे ना ॥२९॥

ऐसांही बळवत्रें : करणियांचेनि सूत्रें :
 वांचौनि न बोले वगत्रें : दृष्टि नुघडी ॥३०॥
 तयाचें हळु पाउल पडे : जडींची आकृति न विघडे :
 चेतनींचा रंगु न मोडे : हालीचाली ॥३१॥
 परमाणुवंतां जीवां : विलयो हों नेदावा :
 हातु तयांचीया कणवा : हालवी ना ॥३२॥
 कृपा भरुनि डोळां : दृष्टी सूये पायतळां :
 थोर लंघिमा चाळा : हातासि दे ॥३३॥
 यापरी आवेव समस्त : करुनि घाली नियमस्त :
 तें निश्चय होती स्वस्त : अहिंसास्पदीं ॥३४॥
 असो हें भूतजात खेदें : जयाचा आत्मा भेदे :
 ज्ञान सपरिवारीं नांदे : तयाचां ठाई ॥३५॥

शांति)

आपणपें भूतां न करी खेदु : ऐसां पुढीलें केलेयां विरोधु
 तेथही न मनी विखादु : आपुलां विषें ॥३६॥
 प्रागत्ना अनुषंगीतें : यदृष्टा संपादीति भूतें :
 तें सामावी संतासतें : पोटीं आगाधिवेचां ॥३७॥
 जेवि पृथ्वी भूतभारें : उपसर्गादिकीं न वांकरे :
 तेवि पढियासे सांतीचेनि सीरें : दृष्टजात ॥३८॥
 जैसें वोखटें गोमटें आवघें : गंगोदकीं सुधत्व भावे :
 अथवा आगाधीं सामावे : गंभीरपणें ॥३९॥
 ना तरि जननीएचां उदरीं : दोषमात्रा नाहीं उरी :
 तेवि वेखासें अंतरीं : राहों नेणे ॥४०॥
 भणौनि दुर्जनअपवादाचे घाये : जो क्षमेचां आंगीं साहे :
 तेथाचि ज्ञानाचें आहे : संपूर्णत्व ॥४१॥

ऐसीये सांतीचें गौरव : वरि बरवें असे आर्जव :
तया न पत्रती पराभव : तापत्रये ॥४२॥

(आर्जवम्)

तो लक्षे ऐसां गुणीं : सप्रेमलत्व आंतक्रणीं :
साचा मौवाळा वाणी : वांचौनि बोलों नेणे ॥४३॥
आळवीलेयां स्वभावे : प्रिये तेंचि बोले सुहावे :
एकाधेया सोच्याही प्रति लवे : निउनवृत्ती ॥४४॥
जैसें जीवन केवळ : भावे तया रसीं समेळ :
ना तरि मोतीं सुढाळ : आठै आंगीं ॥४५॥
तैसें आंतर चोखट : दयाळु निःकपट :
सौजन्यसीळ अवीट : अमृतमये ॥४६॥
ऐसेनि आर्जवे जगीं : वर्ते तो ज्ञानयोगी :
सौजन्यपणाचें आंगीं : वीक जया ॥४७॥

(आचार्योपासनम्)

एवं हे निःपाप आचारस्थिती : दाविली जणें निगुती :
तया आचार्याची उपास्ति : करी हीतक्षभावे ॥४८॥
तेचि उपास्ति ऐसी : उपयौगु भरुनि मानसीं :
स्मरे अहर्निसीं : केलेयां गुणांतें ॥४९॥
सकुळीन आणि कृतज्ञ जेवि : नित्य परोपकारु आठवी :
तेवि अखंड हृदइं भार्वा : गुण तयाचे ॥५०॥
आणि ज्ञानपथीं ईश्वरु : सकळां आचार्या दीक्षागुरु :
तयाचां स्मरणीं भरु : बहुत जया ॥५१॥
तो अहर्निसीं स्मरतां : जीवा होए योग्यता :
ऐसी सदाचारसीळता : तो सुचि बोलिजे ॥५२॥

गुण सौजन्य, ठाणे. स्वामी
विः
विः

(शौचम्-स्थैर्यम्)

जो आपुलां सदगुणी : करी पुढिलांचेया दोषां धुणी :
भणौनि पवित्रां सीरोमणी : सुचि तीर्थभूत ॥५३॥

प्रकृति निर्दोष निर्मळ : हृदये निःप्रपंच चोखाळ :
वाचा मधुर रसाळ : आत्मा मंगळरूप ॥५४॥

अभिळाषाकडे न पाहे : तेणें तो सुचित्व पद लाहे :
हे सकळै योगकष्ट साहे : तो धीर बोलीजे ॥५५॥

जैसा राउत खंडींवीखंडीं : तुटलेयांही लाठु न संडी :
पडिलेयांही मांडी : अधिका बळ ॥५६॥

तेवि त्रिविधा तार्पी : मानसीकादि विक्षेपी :
पातलेयां जयाचां स्वरूपी : आगळी हांव ॥५७॥

देसकाळादिकें प्राप्तें : दुःखें कर्मजनितें :
दैवसंपादकें असतें : वोसावे ना ॥५८॥

जन्ही देहान्त मांडलें : तन्ही साधन आपुलें :
आपदीं न सके कांही केलें : जीवें सोडुं ॥५९॥
स्वधर्मावरुनि न ढळिजे : धैर्यें यातेंचि म्हणिजे :
येणेंचि स्थैर्येंआधारें कीजे : आत्मानिग्रहो ॥६०॥

(आत्मविनिग्रह)

तरि स्वभावा अधीन : जीवादेहाचे वर्तन :
तयाचें करविलें दमन : तें येणेंचि गुणें ॥६१॥

देह पोखिलेयां रसें : होये इंद्रियांचेया ऐसें :
आणि सोखिलेयां अति त्रसे : होए सत्वा हानि ॥६२॥

जेंवि वर्मींचा घाओ : उरों नेदी जीविताचा ठाओ :
 आत्यंतिक मोडिलेयां स्वभाओ : तैसें होए ॥६३॥
 भणौनि शरीरस्वभावा : दे युक्तमात्रेचा वोल्हावा :
 कां जें येणेंवीण स्वधर्मीं जीवा : वाढि नाहीं ॥६४॥
 सनैसनै आदरी साहों : तें स्वभावा आधीक्यता वाहो :
 मोडे या नांव निग्रहो : आपणपेयाचा ॥६५॥
 एयाकारणें देहद्वंद्वें दमी : उपनलीये कामउमीतें समी :
 तें तो आत्मनिग्रहीं क्षेमी : आचारचर्यें ॥६६॥

१३. श्रीचक्रधरांची वेधबोधशक्ती

रवळोबास : सैह्याद्रि-वर्णन : शके १२५५

(प्रस्तुत उतारा ' साती ग्रंथां ' पैकी रवळोबासकृत ' सैह्याद्रि-वर्णन ' या काव्यातील (ओ. ३१०-३२९) असून त्यात श्रीचक्रधरांच्या वेधबोधशक्तींचे वर्णन आहे. वेध (प्रेम) व बोध (ज्ञान) या दोन स्वतंत्र शक्ती असून त्या चक्रधरांपाशी उत्कटत्वाने वास करीत होत्या. त्यांची वेधशक्ती तर इतकी अपूर्व होती, की मानवेतर जीवसृष्टीच काय, पण पाणी व वायू यांसारखी जडसृष्टीतील महाभूतेही त्यांच्याकडे आकर्षिली जात. म्हणूनच त्यांना ' वेधाचार्यांचा राओ ' असे म्हटले आहे.)

तो वेधवंती दीक्षागुरु : राणा श्रीचक्रधरु :

वेधसंचरिता प्रकारु : नवल कैसें ॥१॥

जयाचेनि दर्शनें अलौकिक : वेध संचरती अनेक :

तेथ साजात्य भाविकां : नवल नाहीं ॥२॥

पाहा पां पशुवें तृणचरें : तेयांसिही वेधु संचरे :

बगटें उचलूनि समोरें : मूर्ते पातु ठाकती ॥३॥

तयांचा नवलावो नव्हे : जयां माणुसांची सवे :

वनकडुवाळें वेधिलीं देवें : श्रीचक्रपाणी ॥४॥

काइ सांघों ते वेधवंती : पाखिरुवें पाठीं धांवती :

जळचरेंही एउनि वरौती : पात श्रीमूर्तीते ॥५॥

परि तयांही काइ विसेखा : जयां कान मन डोळे देखा :

नवल गुल्में लता रुखां : वेधु जयाचा ॥६॥

सरिता पात्र सांडूनि जाए : तेही वेधली प्रवाहीं राहे '

वाहेजता वायोही थीर होए : बापु वेधशक्ति ॥७॥

श्रीचक्रधरांची वेधबोधशक्ती १७७१.०..... वि:

१७७६..... जे दि: १७०१५२

ऐसी तया स्वामीची थोरी : जयाचा वेधु लक्षांतरीं :
आणि ब्रह्मांडाही बाहिरीं : हें नवल देखा ॥८॥
तो वेधाचार्यांचा राओ : श्रीचक्रपाणी देवाधिदेओ :
तयाचीए बोधशक्तीचा प्रभाओ : कैसा सांघों ॥९॥
जया हस्तांतरें प्रतिबोधिलें : तो चिद्ब्रह्माचेनि न वचे कांही केलें :
वेळ एकु तेणेंही लोटिलें : परि न लोटे अलोटु ॥१०॥
मा संस्कारी साक्षात श्रीमुखें : जे प्रतिबोधिले आदिपुरुखें :
तयांची महिमा मियां मशकें : काइ बोलजैल ॥११॥
जया सुबोधाचेनि बोलें : दोही शक्तीचा व्यापारु चाले :
ते ईश्वराचि सम जाले : मा पुढें काइ सांघों ॥१२॥
तो देवां सीरोमणी : योगलीळा श्रीचक्रपाणी :
जीव उद्धरावेया मेदिनीं : क्रीडतु असे ॥१३॥
नवल औदार्याची गोठी : चहूं दानाची हातसुटी :
एका मोक्षाचें आवारु सृष्टीं : कैसें केलें ॥१४॥
तया चौहातमल्ला देतां : एक अनुभूतिए पावविले तत्वतां :
तो कृपाकटाक्षु झळके जेउता : ते पर भाग्यवंत ॥१५॥
वापु अवतार सुहावा : मोक्षानुभूति देयावी जीवां :
वांचौनि वेसन परदैवा : असेचि ना ॥१६॥
कैसी तिए दृष्टीची प्रसंनता : एका मोक्ष प्रेम तनुयोग्यता :
अपरोक्षादि विशेषज्ञानता : अविद्यापात ॥ १७ ॥
अयोग्यता-मळकर्माचा नासु : विद्यास्थितिफळें सुखसौरसु :
संबंधमंगळादि बहुवसु : दानें तीणंचि ॥१८॥
आणि अमृतस्राविया वाचा : नवलाओ काइ सांघों दानाचा :
सकळ तापदोष नासी अंतरींचा : सुखें निववीति ॥१९॥
एका अंतःकरणीं आठवीत : अविनाशीं विश्रांती करीत :
आणि साधनचरिताचा हेत : ज्ञानिया भक्ताचा ॥२०॥

अर्थस्पष्टीकरणात्मक टीपा

क्र. १. धवळे

१. गोविंदुराणा : हे पद श्लिष्ट आहे. ते श्रीकृष्ण व ज्यांच्या सूचने-
वरून महदंबेने हे धवळे गायिले ते श्रीगोविंदप्रभू या दोघांचेहि वाचक आहे.
श्रीगोविंदप्रभूंना एकदा विवाहप्रवृत्ती झाली व त्याप्रमाणे त्यांनी भक्तजनां-
कडून स्वतःच्या विवाहाचा सर्व सोहळा करवून घेतला, अशी एक लीळा
त्यांच्या चरित्रात आहे (गो. चरित्र, क्र. २२४). त्यामुळे ' गोविंद '
हे पद त्यांचेही वाचक होऊ शकते.

२. जिंकियेला संवसारु : रुक्मिणीने आपल्या रूपलावण्याने जग
जिंकले.

३. द्वारकेहून आलेल्या भाटांनी भीमकाच्या राजसभेत केलेले
कृष्णचरित्राचे वर्णन.

४. दायपसाय : (सं. दायप्रसाद). दान; देणगी. हा शब्द 'दाउपसाउ'
या रूपात शके १०७९ च्या पळसदेव येथील सरडेश्वराच्या शिलालेखात
येतो. ('प्राचीन मराठी कोरीव लेख', पृ. ६२). हाच शब्द पुढे ४० व्या
कडव्यातही आला आहे.

६. रूपलावण्यें क्षेत्रीं अकळित कुळ : रूपलावण्याच्या बाबतीत
शिशुपालाचे कुळ क्षत्रियांत अजिंक्य आहे. भाका व पुढारु या दोन्ही शब्दांनी
' आश्वासन ' किंवा ' वचन ' हा एकच अर्थ ध्वनित होतो.

९. सुदेव : रुक्मिणीने कृष्णाकडे निरोप देऊन पाठविलेला ब्राह्मण.

११. विष्टु तिया अभरु केला : रुक्मिणीने सुदेव ब्राह्मणाला सुवर्णादि
दाने देऊन आभारित, म्हणजे ऋणी केला. (पहा : " जळचरु जळाचा
आभारु धरी । " शा. ११.७९; " तैसा सर्वज्ञु श्रीगुरु । भेटलिया
आत्मनिर्धारु । न पुसिजे जें आभारु । धरुनियां ॥ " शा. १८. १३३५).

१२. मनै चिंतुं नये हरिभुवना : कृष्णाच्या राजमंदिराची कल्पनाही करणे मनाला शक्य नव्हते. विश्वकर्मा : देवांचा शिल्पकार.

१५. नेणें मी कव्हणे काह्याचे काजा : मी कोणाच्या व कोणत्या कामासाठी आलो ते आठवत नाही. ' काह्या ' हे वन्हाडी बोलीतील विभक्तिरूप उल्लेखनीय आहे. असेच रूप पुढे २६ व्या कडव्यातही आहे.

१९. गुप्तीं : गुप्तचरांनी. बळिभद्र : कृष्णाचा वडील भाऊ, बलराम. जन्ही बळ जाणें प्रभुचें : बलराम म्हणतो, " जरी कृष्णाचे बळ मला ठाऊक असले तरी प्रसंग असुरांशी, म्हणजे दैत्यांशी असल्याने माझ्या मनातील बंधुप्रेम मला स्वस्थ बसू देत नाही. "

२०. अवस्वरी : ' अवस्वर ' म्हणजे प्रसंग किंवा समय. येथे, समयोचित किंवा प्रसंगानुरूप कृती. उग्रसेन : मथुरेचा यदुवंशीय राजा व कंसपिता.

२१. देजभांडारें : देज ' (सं. देय) म्हणजे वराकडून वधूपित्याला देण्याचे द्रव्य. (पहा : " न घडेचि कव्हणें बोले : तेव्हळिं जूझाचें देज दीधलें : मग कन्यारत्न प्रणिलें : भीमकाचें ॥ " शिशुपाळवध ४४१). येथे देशपांडे-प्रतीतील ' देस (श) भांडारें ' हा पाठ चुकीचा आहे.

२३. मेदिनीं ठाओ नाहीं ... : कृष्ण तुझ्यासाठी इतक्या त्वरेने येत आहे, की त्याच्या रथाची चाके जमिनीला स्पर्शही करीत नाहीत.

२६. तूतें माय वोळगिलें ... : तुझी सेवा केली त्याचे फळ मला कृष्णदर्शनाच्या रूपाने मिळाले. अर्थात् उपकार तुझे माझ्यावर झाले.

३०. जनमताचा कौलही रुक्मिणी कृष्णाला द्यावी याच बाजूला पडला असे दिसते ! भीमकराजाचा ओढा कृष्णाकडे असला तरी पुत्राच्या, म्ह. रुक्मीच्या आग्रहास्तव त्याने शिशुपालाच्या नावाला मान्यता दिलेली होती. तेव्हा, निदान प्रस्तुत काव्यात तरी राजमत बाजूला सारून लोकमताचा पुरस्कार केलेला दिसतो.

३१. दंडवत आंग घातलें : ' दण्डवत् ' म्हणजे जमिनीवर दंडा-प्रमाणे, काठीप्रमाणे पडणे, म्हणजेच ' दंडवत. '

३२. वऱ्हाड : (सं. वर + हाट) म्हणजे वास्तविक वरपक्षाकडील मंडळी. पण हळूहळू या शब्दाचा अर्थविस्तार होऊन त्याला वैवाहिक जन किंवा लग्नाला जमलेले वऱ्हाड हा अर्थ प्राप्त झाला. (“ अहो वधुवरांचिये मिळणीं । जैसीं वऱ्हाडियांही लुगडीं लेणीं । ” ज्ञा. ११.३; “ गांवीं एकीं वऱ्हाड राहिलें असेः ” लीळाचरित्र, एकांक ४६). बीजे कीजो : गमन (येथें आगमन) करावे; यावे. ‘ बीजे करणे ’ हा वाक्प्रचार प्राचीन महानुभावीय गद्यात नेहमी येतो.

३३. आंबिकापुर : कुंडिनपुरातील देवीच्या देवळाचा परिसर.

३७. विषयभावीं न पविजे हरी : मनात विषयभावना ठेवून परमेश्वराची प्रार्ता होणार नाहीं.

३९. ते स्वीकरी ना आणिकें अन्नै : रुक्मिणीची विरहावस्था याच काव्यात पुढीलप्रमाणे वर्णिली आहे :—

“ नावडे त्याग भोगु सकळै वीखो तिया त्येजिले रुक्मिणी :
लागला नीरुता जीवीं योगिया वल्लभु श्रीचक्रपाणी : ”

४०. राउळौनि आणितां मोडैल राजधानी : कृष्णाला अशी भीती वाटते, की रुक्मिणीला राजवाड्यातून वळाने हरून आणले तर राजधानी मोडेल, म्हणजे राजधानीत द्वंद्व माजेल. कारण, रुक्मीचा विरोध.

४१. उदका लोचन भरुनि : साश्रु नयनांनी.

४६. योगीया ब्रह्मविद ... : योगीजनांची ब्रह्मानंदी टाळी लागते, त्याप्रमाणे रुक्मिणीची अवस्था झाली.

४८. तो हा देवाधिदेवो ... : परमेश्वरप्राप्ती करून घेण्याचा एकमेव उपाय म्हणजे संपूर्ण शरणागती पतकरणे. “ शरणस्य दासः । ”

४९. पंचमा शब्दीं : नाभी, छाती, हृदय, कंठ व मूर्धा या शरीराच्या पाच स्थानांतील वायूपासून निघणारा शब्द. नारदु-तुंबह : नारद हा प्रजापतीचा पुत्र, व तुंबर हा त्याच्यासह ब्रह्मसभेत गायन करून परमेश्वराची स्तुतिस्तोत्रे गाणारा एक गंधर्व.

५१. घडिये केली प्रतिष्ठा : घटस्थापना केली.

५२. नवसिली असे मी अंबिकेच्या, म्ह. देवीच्या यात्रेचा नवस केला आहे.

५६. बोलिजे कृपासिंधु ... श्रीकृष्णाने रुक्मिणीहरण करून आपले ' कृपासिंधु 'पण खरे करून दाखविले.

५७. महादाइसीं ... महदाइसेने धवळे गाऊन कृष्णकथा ऐकविली.
श्रीप्रभु : श्रीगोविंदप्रभु. नागदेवाचा स्वामी : श्रीचक्रधर.

क्र. २. 'मूर्तिप्रकाशाचे' प्रकाशन

२. तींही ताप : त्रिताप (आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक).

३. ब्रह्मविद्या : परब्रह्म किंवा परमेश्वर जाणण्याची विद्या. इतर सर्व विद्यांहून ब्रह्मविद्या श्रेष्ठ होय. (" ब्रह्मविद्ये सकळही विद्या अनुषंगिकाः " सूत्रपाठ, विचारमालिका १९८).

४. नित्यसुख : इतर अशाश्वत सुखांच्या विरोधाने मोक्षसुख हे नित्य.

५. आदिलक्ष्मी आद्याशक्ति : या दोन्ही शब्दांनी महानुभावांची 'माया' सूचित होते. या मताप्रमाणे सर्व देवता या परमेश्वराच्या शक्ती असून त्यांतील सर्वश्रेष्ठ देवता 'माया' होय. (" आद्याशक्ति माया : गुणवंती : धर्मवंती : विकारवंती : ऐसी ते मायाः " सूत्रपाठ, विचारमालिका १५७). या मायेची 'सांघातिणी,' म्हणजे सखी, वेधवंती ही सुद्धा परमेश्वराची शक्तिच होय. चक्रधरांनी श्रीकृष्णाचा उल्लेख 'वेधाचार्य' असा केला आहे (लीळाचरित्र, पूर्वार्ध २. २९०).

८. तुळापुरुखां (षीं) वसणे म्हणजे स्वतःची तुळा करणे, स्वतःच्या भारंभार सोनेरूपे दान करणे. 'मूर्तिप्रकाश' हा ग्रंथ म्हणजे मूर्तिमंत औदार्याने स्वतःची केलेली तुळाच होय, असे कवी म्हणतो.

९. नेणिव-जाणिव : अज्ञान-ज्ञान. अज्ञानाची दाटी झालेली पाहून त्याचा नाश करून तेथे ज्ञानाची स्थापना करण्यासाठी विचाराने बुद्धीच्या साहाय्याने जी उठावणी केली तोच हा 'मूर्तिप्रकाश' ग्रंथ.

१४. अनुरागाचें अनुपान : श्रीचक्रधरांचा मार्ग परमेश्वराचे प्रेम संपादन करण्याचा मार्ग आहे. त्यातील योग हा प्रेमयोग आहे.

१७. नामीं वेधबोधाचा पडिभरु : श्रीचक्रधरांच्या ठिकाणी वेधणे व बोधणे, म्हणजे प्रेमदान व ज्ञानदान या दोन्ही शक्ती होत्या. (“वेधौनि बोधिति : कां बोधौनि वेधिति : ” सूत्रपाठ, विचार १११). तसेच, त्यांच्या केवळ नामोच्चाराने त्यांचा वेध लागे. (“ एथिचां नामींचि वेधु : ” सूत्रपाठ, विचार ९१). पुढे ‘ सद्म्याद्रिवर्णना ’ मधील उताऱ्यात (क्र. १३) चक्रधरांच्या वेधबोधशक्तीचेच वर्णन आहे.

२३-२४. या दोन्ही ओव्यांतून साहित्यातील सौंदर्य व बोध यांचे मीलन सूचित केले आहे.

३० ‘ पांग ’ या शब्दाचा नेहमीचा ‘ इच्छा ’ हा अर्थ येथे लागू पडत नाही. ‘ न पडे श्रोत्यांचा पांगु ’ म्हणजे श्रोत्यांची वाण पडणार नाही. या ‘ मूर्तिप्रकाश ’ ग्रंथाचा विषयच असा आहे की त्याच्या श्रवणा-साठी श्रोत्यांची प्रार्थना करण्याचे कारण नाही.

३९-४०. अशी ही सुंदर काव्यरचना पाहून क्षुद्र जनांच्या मात्र पोटात दुखेल, ते मत्सराने जळतील. विरहिणीला चंदन व चांदणे ही दोन्ही तापदायक होतात. (तुळा : “चांद वो चांदणें, चांपे वो चंदन । देवकीनंदने-वीण नावडे वो ॥” ज्ञानदेव).

४३. “ चंदनें वेधिलीं झाडें । जालीं चंदनाचेनि पाडें ”- ज्ञानेश्वरी, १८.१७३१. याला एक वेळूचे झाड तेवढे अपवाद आहे !

४४. देवासाठी सर्वस्वाचा त्याग हे चक्रधरांच्या उपदेशाचे सार आहे. (“ जन्मजीवित परमेश्वरा देयावें : ” सूत्रपाठ, आचार, ६८).

क्र. ३. नागार्जुनाचे गुरुविरहदुःख

२. देवैविण : महानुभाव मताप्रमाणे श्रीचक्रधर हा साधुसंतांपैकी नसून तो प्रत्यक्ष परमेश्वराचाच अवतार होय. त्यामुळे येथे त्याला ‘ देव ’ म्हटले आहे.

३. बीजे करणे . ' बीजे ' (< सं. व्रज्) म्हणजे जाणे किंवा गमन. श्रीचक्रधर उत्तरापंथे निघून गेले. अवस्थेतवं : ' अवस्था ' म्हणजे विरहावस्था, तळमळ.

६. माधुकरी भीक्षा : श्रीचक्रधरोक्त पंथ भीक्षाव्रती होता. भिक्षा म्हणजे राज्य या अर्थाचे त्यांचे एक सूत्र प्रसिद्ध आहे (सूत्रपाठ, आचार, ९१). त्यानुसार भिक्षेच्या वेळी नागदेव श्रीचक्रधरांचे नाव घेऊन भिक्षा मागत, तेव्हा साहजिकच त्यांना स्वामींची आठवण तीव्रतेने येऊन दुःख होई.

१०. वीर घेणे : वैर धरणे.

११. माझे वोखटे नेघौनि...श्रीचक्रधरांना अनुसरण्यापूर्वी नागदेव हे ' अनेक धांडाळां ' चे, म्हणजे व्यसनी होते, व त्यांच्या हातून वोखटी, म्ह. वाईट कर्मे घडली होती. परंतु तिकडे दुर्लक्ष करून स्वामींनी त्यांना आपल्या मार्गात समाविष्ट करून घेतले. तथा लोभाची सारिखवाटणी : त्या पूर्वीच्या लोभासारखा लोभ आता का अनुभवास येत नाही ?

१२. तो पुढार सांडिला : ' पुढार ' म्हणजे वचन, आश्वासन. नागदेवांच्या अनुसरणानंतर चक्रधरस्वामींनी त्यांना लगेच रिधपुरास श्रीगोविंदप्रभूंच्या सेवेसाठी पाठवून दिले व ते स्वतः खडकुलीस राहिले. स्वामींचा हा वियोग नागदेवांना असह्य झाला. (" भटोबास अन न खाति : देह थोरचि तुटलें : ") तेव्हां स्वामींनी त्यांना परत बोलावून घेतले व ते आल्यावर त्यांचे सांत्वन त्यांनी पुढील शब्दांत केले— " उगे असा गा : वानरेया : दुख न करा : आता एथौनि तुमते केधवांही पाठविजेना : " (लीळाचरित्र, उत्तरार्ध, १. २). वरील प्रसंगी नागदेवांस दिलेला शब्द चक्रधरस्वामींनी उत्तरापंथे गमन करून, म्हणजेच त्यांना चिरविरहाचे दुःख देऊन मोडला, हा भावार्थ.

१४. परमेश्वराला, म्हणजेच परमेश्वराच्या अवताराला, जीवोद्धरणाचे व्यसनच असते.

अर्थस्पष्टीकरणात्मक टीपा

दि: .. ६९

...

“ कव्हणा कव्हणी व्येसनु : एथ जीव उद्धरीजेति हेंचि व्येसनु : ”
(सूत्रपाठ, विचार, ११८).

“ सृष्टीमध्ये कव्हणें करणें मूचिजेना एकें परमेश्वरेंवीण : तोचि परमेश्वरु
निर्वेवो निराकारु असे : परि कृपावशें सावेवो साकारु होए : अवतरे :
आपुलें सन्निधान दे : तें दास्यमोचक : ” (सूत्रपाठ, पूर्वी, ?)

२२. वेध म्हणजे प्रेम, व बोध म्हणजे ज्ञान. वेधणे व बोधणे या
दोन्ही शक्ती परमेश्वराच्याच आहेत. (“ वेधौनि बोधिति : कां बोधौनि
वेधीति : सूत्रपाठ, विचार १११). आचाराची वाती : आचार म्हणजे
चक्रधरस्वामींनी सांगितलेली ‘ अस्तीपरी ’ (आचरण करण्याची रीत) व
आचारधर्म.

२४. रसराओ म्हणजे रसराज, अर्थात् शृंगाररस. स्वामींच्या गमनाने
तो निराश झाला; कारण त्याचा वर्ण्य विषयच दृष्टीसमोरून गेला.

२६. तनुसाधना म्हणजे देहविद्येची साधना. ‘ देहविद्या ’ ही
महानुभावीय तत्त्वज्ञानातील एक पारिभाषिक संज्ञा आहे. परमेश्वराला
अनुसरल्यानंतर जे साधक मार्गापासून च्युत होतात त्यांनी जर पश्चात्ताप
पावून तीव्रतर साधन केले तर त्यांना ‘ देहविद्या ’ प्राप्त होते, म्हणजे
त्यांचा देह सुवर्णाप्रमाणे होतो. (“ देहविद्ये देह प्रकाशे : ” सूत्रपाठ,
विचार ३८). स्वामींच्या गमनामुळे देहविद्येची साधनाही लुप्त झाली.
कारण तेच तिचे उगमस्थान होते. सकळ विद्यांचे हाट : स्वतः चक्रधर-
स्वामी हे सर्व विद्यांचे आगर होते. एका प्रसंगी पैठणच्या ब्राह्मणांना ते
म्हणाले होते, “ हें सकळ सिद्धान्ताचा मतितार्थ जाणे : ” (लीळा०,
उत्तरार्ध, २.३७९)

२८. आजि अवर हारपलें : महानुभाव मताप्रमाणे जडापासून
चैतन्यस्वरूपापर्यंत सर्व ‘ अवर ’ आणि चैतन्यस्वरूपाच्या पलीकडील ते
‘ पर ’. येथे ‘ अवर ’ हा शब्द कवीने चक्रधरांच्या जड शरीरास
अनुलक्षून वापरला आहे.

२९. आदिलक्षुमी : ‘ आदिलक्ष्मी ते माया : ’ (नरेंद्र : रुक्मिणी-
स्वयंवर, ओ. ६४१ ची टीपा).

३२. परधर्म : परमार्ग, अर्थात् श्रीचक्रधरोक्त मार्ग. (“ परधर्मु तुमर्चे जीवन कीं गा : ” सूत्रपाठ, आचारमालिका, ८६). ‘ पर ’ म्हणजे परमेश्वर (“ पर तो : ” सूत्रपाठ, निर्वचन ११), व त्याचा धर्म तो परधर्म.

३३. माहाराष्ट्रीं : महानुभाव पंथाचे महाराष्ट्र-प्रेम प्रसिद्धच आहे. ‘ माहाराष्ट्रीं असावे ’ या सूत्रपाठातील सूत्रावर (आचार, २४) भाष्य करताना गुर्जर शिवबासाने (१५ वे शतक) ‘ महंतराष्ट्र म्हणौनि महाराष्ट्र ’ अशी व्याख्या केली आहे.

क्र. ४. रुक्मिणीची विरहावस्था

१. श्रुतावस्था : केवळ नाव किंवा वर्णन ऐकून होणारी चित्ताची तळमळ.

२. रुक्मिणीचे मन कृष्णाच्या ठायी जडलेले आहे हे ठाऊक असल्याने रुक्मीने मुद्दामच त्याचे वर्णन टाळले आणि शिशुपालाचे मात्र असे केले की ते भीमकराजाला मान्य व्हावे.

३. जैसी पद्मिनी कमळ जसे अति उष्णतेने, तसेच रजस्वलेची साउली पडली असताही, कोमेजून जाते. रुक्मिणीच्या बाबतीत दोन्ही गोष्टी घडल्या. ना तरि जौहरीं सांपडे : जौहर (सं. जतुगृह) म्हणजे लाक्षागृह किंवा अग्निगृह. त्यात कोण सापडले त्याचा उल्लेख मूळ ओवीत नसला तरी टीपग्रंथात ‘ जोहरीं सांपडे ते मृगी जैसी ’ असे स्पष्टपणे म्हटले आहे. त्यावरून जोहरात सापडलेल्या हरिणीसारखी रुक्मिणीची स्थिती झाली हे कळते.

४. सूचना : याचा अर्थ टीपकार ‘ जाणवणी ’ असा देतो. जाणवणी म्हणजे प्रकटन.

५. सुखासन : हा शब्द मुळात ‘ शुकासन ’ असावा असे डॉ. कोलते यांना वाटते. कारण त्याचा पालखी असा अर्थ घेतल्यास पालख्यांचा ‘ शुका ’चा, म्ह. पोपटाचा आकार त्या अर्थाला पोषक ठरतो.

६. विरहावस्थेचा पहिला उठाव कोणालाही हालवून सोडील. येथे तर कृष्णासारखा मुनीश्वरांनाही वेधून टाकणारा नरवर असल्यामुळे रुक्मिणीची अवस्था फारच कठिण झाला.

७. तो जरी जाणता अवतरवी : त्याचे जर कोणा जाणत्या, म्ह. मर्मज्ञ रसिकाने गुणवर्णन करून त्याला समोर मूर्तिमंत उभे केले तर. (हा अभिप्राय किन्नराने केलेल्या श्रीकृष्णवर्णनास अनुलक्षून आहे.) अवस्था म्हणजे तळमळ, तगमग. (उदा०, “तेयांसि गोसावीयांचेया दर्शनाची अवस्था :” लळाचरित्र, पूर्वार्ध १.१८९; “अवस्था लागतां चटपट । नामस्मरण करावें” - दासबोध, ४.३६.)

८. वनींचिया राउळा : उद्यानातील राजवाड्यात. ‘राउळ’ (सं. राजकुल) हा शब्द मराठी वाङ्मयात देऊळ व राजवाडा या दोन्ही अर्थानी वापरला जातो.

१०. पालवें वीजिती : पदराने वारा घालू लागल्या.

११. राजनीतीं : टीपकार ‘नीति=व्यवस्था’ असा अर्थ देतो; ‘राजनीतीं’ म्हणजे राजघराण्यातील रीतीप्रमाणे.

१३. स्थानी = सभा. (उदा०, ‘गोसावीयाचां ठाडं तैसीचि स्थानी घनदाटली असे :’ लळाचरित्र, उत्तरार्ध, १.१०८). परब्रह्मांची योगिनी : येथे डॉ. कोलते यांनी ‘वियोगिनी’ हा पाठ स्वीकारला आहे. पण तो सयुक्तिक वाटत नाही. कारण ‘योगिनी’ला उन्मन्यवस्थेत रात्र-दिवस हा भेद उरत नाही, ‘वियोगिनी’ला नव्हे.

१४. फोडी लागताये : ‘फोडी’ म्हणजे सुपारीचे खांड. रुक्मिणीची विरहावस्था न कळल्याने तिच्या ‘धाकुटियां’ना, म्ह. दासींना ती सुपारी लागल्यामुळेच अस्वस्थ झाली आहे असे वाटले.

१५. संचार = भूतबाधा. तो तेला उतरेचि ना : याचा अर्थ टीपकार ‘कापुरपाक साधला नाही’ असा देतो. भीमकाने रुक्मिणीला दिलेल्या विड्यातील कापूर चांगला मुरलेला नसावा.

३२. परधर्म : परमार्ग, अर्थात् श्रीचक्रधरोक्त मार्ग. (“ परधर्मु तुमर्चे जीवन कीं गा : ” सूत्रपाठ, आचारमालिका, ८६). ‘ पर ’ म्हणजे परमेश्वर (“ पर तो : ” सूत्रपाठ, निर्वचन ११), व त्याचा धर्म तो परधर्म.

३३. महाराष्ट्रीं : महानुभाव पंथाचे महाराष्ट्र-प्रेम प्रसिद्धच आहे. ‘ महाराष्ट्रीं असावे ’ या सूत्रपाठातील सूत्रावर (आचार, २४) भाष्य करताना गुर्जर शिवबासाने (१५ वे शतक) ‘ महंतराष्ट्र म्हणौनि महाराष्ट्र ’ अशी व्याख्या केली आहे.

क्र. ४. रुक्मिणीची विरहावस्था

१. श्रुतावस्था : केवळ नाव किंवा वर्णन ऐकून होणारी चित्ताची तळमळ.

२. रुक्मिणीचे मन कृष्णाच्या ठायी जडलेले आहे हे ठाऊक असल्याने रुक्मीने मुद्दामच त्याचे वर्णन टाळले आणि शिशुपालाचे मात्र असे केले की ते भीमकराजाला मान्य व्हावे.

३. जैसी पद्मिनी कमळ जसे अति उष्णतेने, तसेच रजस्वलेची साउली पडली असताही, कोमेजून जाते. रुक्मिणीच्या बाबतीत दोन्ही गोष्टी घडल्या. ना तरि जौहरीं सांपडे : जौहर (सं. जतुगृह) म्हणजे लाक्षागृह किंवा अग्निगृह. त्यात कोण सापडले त्याचा उल्लेख मूळ ओवीत नसला तरी टीपग्रंथात ‘ जोहरीं सांपडे ते मृगी जैसी ’ असे स्पष्टपणे म्हटले आहे. त्यावरून जोहरात सापडलेल्या हरिणीसारखी रुक्मिणीची स्थिती झाली हे कळते.

४. सूचना : याचा अर्थ टीपकार ‘ जाणवणी ’ असा देतो. जाणवणी म्हणजे प्रकटन.

५. सुखासन : हा शब्द मुळात ‘ शुकासन ’ असावा असे डॉ. कोलते यांना वाटते. कारण त्याचा पालखी असा अर्थ घेतल्यास पालख्यांचा ‘ शुका ’चा, म्ह. पोपटाचा आकार त्या अर्थाला पोषक ठरतो.

६. विरहावस्थेचा पहिला उठाव कोणालाही हालवून सोडील. येथे तर कृष्णासारखा मुनीश्वरांनाही वेधून टाकणारा नरवर असल्यामुळे रुक्मिणीची अवस्था फारच कठिण झाला.

७. तो जरी जाणता अवतरवी : त्याचे जर कोणा जाणत्या, म्ह. मर्मज्ञ रसिकाने गुणवर्णन करून त्याला समोर मूर्तिमंत उभे केले तर. (हा अभिप्राय किन्नराने केलेल्या श्रीकृष्णवर्णनास अनुलक्षून आहे.) अवस्था म्हणजे तळमळ, तगमग. (उदा०, “तेयांसि गोसावीयांचेया दर्शनाची अवस्था :” लळाचरित्र, पूर्वार्ध १.१८९; “अवस्था लागतां चटपट । नामस्मरण करावें” - दासबोध, ४.३.६.)

८. वनींचिया राउळा : उद्यानातील राजवाड्यात. ‘राउळ’ (सं. राजकुल) हा शब्द मराठी वाङ्मयात देऊळ व राजवाडा या दोन्ही अर्थानी वापरला जातो.

१०. पालवें वीजिती : पदराने वारा घालू लागल्या.

११. राजनीतीं : टीपकार ‘नीति=व्यवस्था’ असा अर्थ देतो; ‘राजनीतीं’ म्हणजे राजघराण्यातील रीतीप्रमाणे.

१३. स्थानी = सभा. (उदा०, ‘गोसावीयाचां ठाडं तैसीचि स्थानी घनदाटली असे :’ लळाचरित्र, उत्तरार्ध, १.१०८). परब्रह्मींची योगिनी : येथे डॉ. कोलते यांनी ‘वियोगिनी’ हा पाठ स्वीकारला आहे. पण तो सयुक्तिक वाटत नाही. कारण ‘योगिनी’ला उन्मन्यवस्थेत रात्र-दिवस हा भेद उरत नाही, ‘वियोगिनी’ला नव्हे.

१४. फोडी लागताये : ‘फोडी’ म्हणजे सुपारीचे खांड. रुक्मिणीची विरहावस्था न कळल्याने तिच्या ‘धाकुटियां’ना, म्ह. दासींना ती सुपारी लागल्यामुळेच अस्वस्थ झाली आहे असे वाटले.

१५. संचार = भूतबाधा. तो तेला उत्तरेचि ना : याचा अर्थ टीपकार ‘कापुरपाक साधला नाही’ असा देतो. भीमकाने रुक्मिणीला दिलेल्या विड्यातील कापूर चांगला मुरलेला नसावा.

१६. पायरवु : यावरील टीप ' पायाचा रव = शब्द : तयासर्वे भूतसंचार होये : भावे दृष्टिबाधा ' असा आहे.

१७. कीं सभेआंतु जाला निरोधु : ' निरोध तो बैसकेचा ' (टीप). सभेत ताटकळत बसून राहणे रुक्मिणीच्या सुकुमार देहाला सहन झाले नाही.

१८. आउसां = आईला. ' लीळाचरित्रा 'तील ' आउसे ' हे व्यक्तिनाम या दृष्टीने उल्लेखनीय आहे.

१९. वास पाहणे : या प्राचीन वाक्प्रचाराचा अर्थ ' कडे पाहणे, विशिष्ट दिशेने पाहणे ' असा आहे.

२०. नाथिलें असुख....माझ्या शुद्धमती, म्ह. सरळ मनाच्या आईला हे सांगून निष्कारण दुःख देऊ नका.

२१. भावकळना : रुक्मिणीची एका चतुर दासी. तिने रुक्मिणीला विश्रांती मिळावी म्हणून दासींना बाहेर घालविले.

२३. चंद्रिका व पद्मावती ही रुक्मिणीच्या दासींची नावे आहेत.

२४. विपायें अवस्था नव्हे ? भावकळना ही दासी विशेष चतुर असल्यामुळे तिला रुक्मिणीची चढती अवस्था पाहून ही विरहावस्था तर नसेल ना, अशी शंका आली.

२५. हें जाणिजैल इयेचि परी : रुक्मिणीला काही विचारले तर ती उडवाउडवीची उत्तरे देईल. तेव्हां तसे न करता, विरहोपचार सुरू करावे म्हणजे तिची प्रतिक्रिया काय होते, त्यावरून सर्वकाही आपोआप कळून येईल, हा भाव.

२८. उचितचंद्रिका : रुक्मिणीची आणखी एक दासी. प्रधानकुमरी : प्रधान दासी, म्ह. भावकळना. हिचा निर्देश अन्यत्र 'प्रधानिका' असाही येतो. धारादामोधर : धारागृह, ज्यात सर्वत्र पाण्याची कारंजी उडत आहेत असे शीतगृह. याचे सविस्तर वर्णन पुढे आले आहे.

२९. दळवैनी (सं. दलपति > प्रा. दळवइ > म. दळवै) ' दळवै ' म्हणजे दलप्रमुख. त्याचे हे 'इणी'प्रत्यय लागून झालेले स्त्रीलिंगी रूप. 'दळवैनी' म्हणजे प्रमुख दासी, अर्थात् भावकळना.

क्र. ५. रुक्मिणीची मनोव्यथा

१. भावकळनेची बोली : भावकळना ही रुक्मिणीची एक चतुर दासी. तिने रुक्मिणीला तिच्या अस्वस्थतेचे कारण सांगण्याचा आग्रह केला व तिच्यासाठी ' गगनीर्चा नक्षत्रे ' ही आणून देण्याचे अभिवचन दिले. वास पाणे : एखाद्याच्या कडे पाहणे, विशिष्ट दिशेने पाहणे.

२. हे रुक्मिणीचे स्वगत भाषण आहे. आवडी-उत्कंठा : श्रीकृष्णा-विषयीची. कृष्णप्रेमाच्या भरात आपण स्वतःला गमावून वसलो असे ती श्रीकृष्णाविषयीची आवड आणि उत्कंठा यांवर अनुक्रमे भोवरा व पतंग यांची रूपके करून म्हणते.

५. आपले मन जाणणाऱ्यापासून काही राखून म्हणजे चोरून ठेवले तर कसे निभेल ? जो आपले मन जाणतो त्याच्यापाशी सर्व काही सांगून टाकणे हेच हितकर होय.

६. भूमंडळींचे रावो : भीमकाच्या राजसभेत कल्याणक्रीती नावाच्या भाटाने किन्नराकडून निरनिराळ्या देशांतील राजांची वर्णने करावयास लावली होती. परंतु त्यांपैकी एकही रुक्मिणीच्या मनास आला नाही.

७-८. पांखिरुवें : किन्नराने. हा किन्नर म्हणजे मूळचा वेदघोष नावाचा ऋषी. रंभेने दिलेल्या शापामुळे त्याला अश्वमुखी किन्नराचे रूप प्राप्त झाले व ते घेऊन तो गायन करीत त्रैलोक्यभर संचार करू लागला. त्याचे वर्णन नरेंद्रानें याच काव्याच्या प्रारंभी पुढील शब्दांत केले आहे :-
 " ऐसें पाखिरुं नाहीं सिहाणें : पांजरां भूगोळकाचां ॥ हा पक्षिया गरुडापासौनि दिसे : ब्रह्मेयाचिया हंसातें हांसे : आरिखाचा (गावंढळ) म्हणौनिया ॥ " (रुस्व. १६०-१६१). वेधवंती-दीक्षागुरु : श्रीकृष्ण हा वेधवंतीची, म्हणजे आकर्षणशक्तीची दीक्षा देणारा गुरु. " जीवासि वेध आणि वेधशक्ति ते एथौनीचि कीं गा : " (दृष्टान्त० ४). वेदघोषें...तो कव्हणें कैसा असे देखिला : किन्नराने, म्हणजेच पूर्वीच्या वेदघोषाने, राजसभेत केलेले श्रीकृष्णाचे वर्णनच तेवढे रुक्मिणीने ऐकले होते, त्याला प्रत्यक्ष पाहिला नव्हता. तरी सुद्धा त्या शाब्दिक वर्णनानेही

तिला श्रीकृष्णाचा वेध लागला. याचे कारण म्हणजे श्रीकृष्णाची अपूर्व वेधशक्ती. त्याच्या केवळ नामोच्चारानेही त्याचा वेध लागे. (“ एथिंचा नामींचि वेधु : ” सूत्रपाठ, विचार ९१). शब्दवेधिया रसाचा दृष्टान्त पाहा (द. पाठ, ७). त्यातील शब्दवेधी रस ज्याप्रमाणे त्याला स्पर्श करून जाणाऱ्या ध्वनिलहरींनीही हीन धातूचे सोने करतो, त्याप्रमाणे किन्नराच्या केवळ शब्दांनी मूर्तिमंत श्रीकृष्ण उभा केला.

९. प्रसादली = “ प्रसन्नतापूर्वक माझां जीवीं विसंवली : भावे प्रसादली = उमटली : ” (टीप).

११. जें आणिकें वरिलियें : आपणास दुसऱ्याने, म्ह. शिशुपालाने, मनाने वरिले, त्यामुळे कृष्णाच्या दृष्टीने आपल्या रूपाला विटाळ तर झाला नाही ना ?

१२. आदिलक्ष्मी : माया. परि दिसता तरि... अजूनपर्यंत रुक्मिणीने कृष्णाला पाहिले असे नव्हतेच. ती केवळ त्याचे वर्णन ऐकून मोहित झाली होती. म्हणून ती म्हणते, की तो जर प्रत्यक्ष दिसेल तर आपण त्याला हृदयाशी धरून ठेवू; मग जीव गेला तरी चालेल.

१३. आपले प्रिय माणूस मनाला दुरूनही दिसते असे म्हणतात. तसे असेल तर माझ्या मनाने डोळ्यांना त्याप्रमाणे सांगावे, म्हणजे आपला कृष्णविषयक अनुभव द्यावा.

१४. कोठेही जाण्यापूर्वी ‘ प्रस्थान ’ ठेवताना ‘ वारसूळ ’ म्हणजे घातवार चुकवितात. रुक्मिणी म्हणते, की कृष्णचरणी प्रस्थान ठेवतानाही शिशुपालाच्या नावाचा घातवार चुकविला पाहिजे, म्हणजे त्याचे नावही उच्चारता कामा नये.

१६. बुद्धी दवासन घेतलें : भावकळनेने आपल्या बुद्धिरूपी वारूवर आरोहण करून उपायशोधार्थ त्रैलोक्यभर संचार केला.

१७. मंत्रिणी : मंत्र सांगणारी, अर्थात् भावकळना. सुदेव : भीमकाचा कुलोपाध्याय व पुराणिक.

१८. कामसेना : रुक्मिणीची एक दासी.

१९. जैसा रामचंद्रालागिं : लव आणि कुश यांना एकदा राणात नागाचा विळखा पडला तेव्हा गरुडाने येऊन त्यांची सुटका केली अशी कथा आहे. त्या गरुडाप्रमाणे सुदेव ब्राह्मण रुक्मिणीला साहाय्य करण्यासाठी धावून आला.

२२. कामकळा लागु देती : कामकळने (दासीचे नाव) रुक्मिणीला सेजेवरून खाली उतरताना ' लाग ' म्हणजे आधार दिला.

२५. ईश्वरासि धरणें : देवाच्या दारात धरणे धरून बसावे त्याप्रमाणे रुक्मिणीने आपल्या ' अवस्थे 'सह, म्हणजे तळमळीसह, श्रीकृष्णापाशी धरणे धरले आहे.

२६. स्वप्नातील (' सिवनां ') घावावर औषधी (' वना ') म्हणजे जागृती किंवा जागे होणे. (तुळा : ' स्वप्नीचेया भया । औषध चोचि धनंजया । ' - ज्ञानेश्वरी १५.२५४). तसेच, " औषध नल गे मजला... "

२९-३०. सुदेव म्हणतो, " रुक्मिणीला कृष्णाचा वेध लागला हे आमचे भाग्य ! कारण त्यामुळे आपणास कृष्णाचे दर्शन लाभणार. जणु काही आपण आजवर केलेल्या कृष्णस्तवनामुळे संतुष्ट होऊन रुक्मिणी आपणास हे कृष्णभेटीचे पारितोषिकच देऊ पाहात आहे. "

३६. धाकुटेपणालागौनि : लहानपणापासून.

४०. " आधीच मी अबळा. त्यात तुझ्या अप्राप्तीच्या व्यथेचा ' सामथा, ' म्ह. गिरमीट, माझ्या हृदयाला घरे पाडीत आहे. "

४१. ' धावणी ' म्हणजे मंत्रोपचार. ही ' अवस्थेची, ' म्हणजे अस्वस्थतेची लहर कृष्णरूपी मांत्रिकाच्या कृपादृष्टीवाचून दुसऱ्या कशानेही शमणार नाही.

४४. जेहीं शब्दीं...माझे अनुभवसुख किंवा प्रेमसुख शब्दांनी सांगणे शक्य नसल्याने तसा प्रयत्न केला तर त्यामुळे त्या प्रेमसुखाचे मोल मात्र कमी होते. म्हणून माझी ही ' मुद्रित, ' म्हणजे संक्षिप्त रीतीने केलेली

विनंती तुम्हांसारख्या 'जाणरायाने', म्हणजे जाणकारांच्या राजाने, सर्वज्ञाने, मनोमन ओळखून घ्यावी.

४६. लुगडीं लेणीं : प्राचीन मराठीत 'लुगडें' या शब्दाचा उपयोग सर्वसाधारण वस्त्र या व्यापक अर्थाने होई. (उदा०, "अहो वधुवरांचीये मीळणीं । जैसीं वन्हाडीयांही लुगडीं लेणीं ।" ज्ञानेश्वरी ११.३). पाउड 'टीप' कार या शब्दाचा अर्थ 'पूजा' असा देतो, ते तितके बरोबर नाही. 'पाउड' म्हणजे देवदर्शन घेताना देवापुढे ठेवण्याचे द्रव्यादि पदार्थ. (पहा :— 'एक ते अवधानाचा पुरा । विडापाउड भीतरां । देउनि रिघती गाभारां । अर्थज्ञानाचां ॥' ज्ञाने. १८.४६)

क्र. ६. 'शिशुपाळवधी कथे'ची प्रस्तावना

१. महाकवींचा पंथु : 'टीप' काराने महाकवींत व्यासादिक व 'येथचे' म्हणजे महानुभाव पंथीयांपैकी म्हाइंभटादिक यांचा उल्लेख केला आहे.

२. प्रमाणें : नैयायिकांच्या मते चार (प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द) व वेदान्ती आणि मीमांसक यांच्या मते सहा (वरील चार, अधिक अनुपलब्धि, व अर्थापत्ति) आहेत.

४. दळें वांधणें (दळें=तरवार किंवा खड्ग अडकविण्याचा कंबरपट्टा) म्हणजे सज्ज होणे. ज्यांनी भक्तिज्ञानाच्या बळावर प्रत्यक्ष महाकाळाशी झुंज दिली असे उद्धव किंवा अर्जुन हेच श्रीकृष्णाचे वर्णन करू शकतील.

५. नागार्जुन : नागदेव किंवा भटोबास. महानुभाव पंथाचे आद्य आचार्य. पूर्ववयात व्यसनी असून पुढे विरक्त झाले.

७. अठसटि तीर्थें : भारतात एकूण ६८ तीर्थ मानलेली आहेत. (अष्टषष्टिश्च नामानि कथितानि मया तव : क्षेत्राणि चैव गुह्यानि ॥—") पहा : संकेत-कोश, २ री आवृत्ती, पृ. ३८६-३८७).

८. मातावळे प्रबंध : उन्मादक काव्यग्रंथ.

१३. ठिकस बोल : 'ठिकस' म्हणजे रत्नजडित हा टीपकाराचा अर्थच बरोबर वाटतो. ठी (< सं. स्थिति) = व्यवस्था; ठिकस = व्यवस्थित.

१४. वोडवो = मांडणी; रचना; व्यवस्था. (डॉ. कोलते-कृत रसोत्कर्ष हा अर्थ चिंत्य आहे.)

१५. प्रबंधलतेचे वेल : यातील पुनरुक्ती ' वेल=अंकुर ' हा टीपकाराचा अर्थ घेतल्यास टळते.

१६. नव्हाळी (=“ नवे पदार्थ जालया करीति”—टीप) म्हणजे कोवळे धान्य, पहिला बहर. (उदा. “ मग तो भलती नव्हाळी आधी गोसावीयालागीं घेउनि ये : ” लीळा० उत्तरार्ध, १.१०; “ कीं प्रथमवयसाकाळीं । तारुण्याची नव्हाळी । प्रगटे जैसी आगळी । अंगनाअंगीं ॥ ” शा. १-४२)

१८-१९. या दोन ओव्यांत तर्क व साहित्य, अर्थात् बुद्धी व भाव, यांतील विरोध सूचित केला आहे. उन्मत्त पंडितांची बुद्धी कीर्तीसाठी स्वतःला तर्कशास्त्राला बांधून घेते, तर रसिकांच्या रसवृत्ती साहित्याच्या पाटात देशी बोलांच्या पिचकान्यांनी रसरंग उडवितात. कीर्तिखांब : यशस्तंभ (“ पापाचे कीर्तिस्तंभ । चालते ते ॥ ” शा. १६. ३२०)

२१. माशी जशी चंदन सोडून अंगावरील क्षतावर किंवा व्रणावर बसते, त्याचप्रमाणे क्षुद्रजन गुण सोडून दोष शोधतात.

२२. सुढाळ मोत्यावर पाचूचे तेज चढावे, किंवा सुवर्णाला उजळा द्यावा, त्याप्रमाणे सुजाण श्रोते आपले बोल सरतेपुरते करून घेतील.

२३. त्रिपथा : “ ज्ञान भक्ति वैराग्य तल्लक्षणें त्रिपथा = तीं (तीन) प्ररारयांचें निशाण : ” (टीप).

२८. धर्मकुढावा : धर्माचा संरक्षक; सांघणी सांघणे : धाड घालणे; हल्ला चढवणे.

क्र. ७. मातावळा वसंतऋतू

१. सहा ऋतू : वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत, शिशिर.

२. कैसा रितु मातावळा : वसंतऋतू हा इतका उन्मादक आहे, की वृक्षादि जडसृष्टीलाही तो उन्माद आणतो.

विनंती तुम्हांसारख्या 'जाणरायाने', म्हणजे जाणकारांच्या राजाने, सर्वज्ञाने, मनोमन ओळखून घ्यावी.

४६. लुगडीं लेणीं : प्राचीन मराठीत 'लुगडें' या शब्दाचा उपयोग सर्वसाधारण वस्त्र या व्यापक अर्थाने होई. (उदा०, "अहो बधुवरांचीये मीळणीं । जैसीं वन्हाडीयांही लुगडीं लेणीं ।" ज्ञानेश्वरी ११-३). पाउड 'टीप' कार या शब्दाचा अर्थ 'पूजा' असा देतो, ते तितके बरोबर नाही. 'पाउड' म्हणजे देवदर्शन घेताना देवापुढे ठेवण्याचे द्रव्यादि पदार्थ. (पहा :— 'एक ते अवधानाचा पुरा । विडापाउड भीतरां । देउनि रिघती गाभारां । अर्थज्ञानाचां ॥' ज्ञाने. १८-४६)

क्र. ६. 'शिशुपाळवधी कथे'ची प्रस्तावना

१. महाकवींचा पंथु : 'टीप' कारणे महाकवींत व्यासादिक व 'येथचे' म्हणजे महानुभाव पंथीयांपैकी म्हाइंभटादिक यांचा उल्लेख केला आहे.

२. प्रमाणें : नैयायिकांच्या मते चार (प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द) व वेदान्ती आणि मीमांसक यांच्या मते सहा (वरील चार, अधिक अनुपलब्धि, व अर्थापत्ति) आहेत.

४. दळें बांधणें (दळें=तरवार किंवा खड्ग अडकविण्याचा कंबरपट्टा) म्हणजे सज्ज होणे. ज्यांनी भक्तिज्ञानाच्या बळावर प्रत्यक्ष महाकाळाशी झुंज दिली असे उद्धव किंवा अर्जुन हेच श्रीकृष्णाचे वर्णन करू शकतील.

५. नागार्जुन : नागदेव किंवा भटोबास. महानुभाव पंथाचे आद्य आचार्य. पूर्ववयात व्यसनी असून पुढे विरक्त झाले.

७. अठसटि तीर्थें : भारतात एकूण ६८ तीर्थ मानलेली आहेत. (अष्टषष्टिश्च नामानि कथितानि मया तव : क्षेत्राणि चैव गुह्यानि ॥—") पहा : संकेत-कोश, २ री आवृत्ती, पृ. ३८६-३८७).

८. मातावळे प्रबंध : उन्मादक काव्यग्रंथ.

१३. ठिकस बोल : 'ठिकस' म्हणजे रत्नजडित हा टीपकाराचा अर्थच बरोबर वाटतो. ठी (< सं. स्थिति) = व्यवस्था; ठिकस = व्यवस्थित.

१४. वोडवो = मांडणी; रचना; व्यवस्था. (डॉ. कोळते-कृत रसोत्कर्ष हा अर्थ चिंत्य आहे.)

१५. प्रबंधलतेचे वेल : यातील पुनरुक्ती ' वेल=अंकुर ' हा टीपकाराचा अर्थ घेतल्यास टळते.

१६. नव्हाळी (=“ नवे पदार्थ जाल्या करीति”—टीप) म्हणजे कोवळे धान्य, पहिला बहर. (उदा. “ मग तो भलती नव्हाळी आधी गोसावीयालागीं घेउनि ये : ” लीळा० उत्तरार्ध, १.१०; “ कीं प्रथमवयसाकाळीं । तारुण्याची नव्हाळी । प्रगटे जैसी आगळी । अंगनाअंगीं ॥ ” ज्ञा. १-४२)

१८-१९. या दोन ओव्यांत तर्क व साहित्य, अर्थात् बुद्धी व भाव, यांतील विरोध सूचित केला आहे. उन्मत्त पंडितांची बुद्धी कीर्तीसाठी स्वतःला तर्कशास्त्राला बांधून घेते, तर रसिकांच्या रसवृत्ती साहित्याच्या पाटात देशी बोलांच्या पिचकान्यांनी रसरंग उडवितात. कीर्तिखांब : यशस्तंभ (“ पापाचे कीर्तिस्तंभ । चालते ते ॥ ” ज्ञा. १६. ३२०)

२१. माशी जशी चंदन सोडून अंगावरील क्षतावर किंवा व्रणावर बसते, त्याचप्रमाणे क्षुद्रजन गुण सोडून दोष शोधतात.

२२. सुढाळ मोत्यावर पाचूचे तेज चढावे, किंवा सुवर्णाला उजळा द्यावा, त्याप्रमाणे सुजाण श्रोते आपले बोल सरतेपुरते करून घेतील.

२३. त्रिपथा : “ ज्ञान भक्ति वैराग्य तल्लक्षणें त्रिपथा = तीं (तीन) प्ररारयांचें निशाण : ” (टीप).

२८. धर्मकुढावा : धर्माचा संरक्षक; सांघणी सांघणे : धाड घालणे; हल्ला चढवणे.

क्र. ७. मातावळा वसंतऋतू

१. सहा ऋतू : वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत, शिशिर.

२. कैसा रितु मातावळा : वसंतऋतू हा इतका उन्मादक आहे, की वृक्षादि जडसृष्टीलाही तो उन्माद आणतो.

३. वेळाइत = ' वेळाचां ठाई आइत पुरवीता : ' ठेवणाइत = ' सुख ठेवीता : ' (टीप).

७. अनंगा केउता हातियेरु...अनंग म्हणजे मदन. त्याचे हत्यार पुष्पधनु ते खरोखर केवढे ? पण जबळ वसंतऋतूसारखा प्रभावी योद्धा असल्यामुळे हाच मदन हल्ला करण्यासाठी सदा सज्ज असतो.

८. कामें केला सारथी : वसंतऋतूच्या आगमनाबरोबर कामोत्सवास प्रारंभ होतो, म्हणून तो त्याचा सारथी. मधुकरांचां सार्थी : भ्रमरांच्या सार्थीने, साहाय्याने. वसंतऋतूचे साथी म्हणजे भ्रमर. त्यांचे साहाय्य घेऊन तो यशस्वी होतो (डॉ. कोलते ' सीती ' असा पाठ देऊन त्याचा अर्थ ते ' बाणांनी ' असा करतात, तर ' टीप ' कार ' सिंथी ' असा पाठ देतो. भावे-प्रतीत पाठ ' सार्थी ' असा आहे.)

९. सातव्या ओवीतील कल्पनेची पुनरुक्ती. म्हणौनि जीणें : वसंतऋतूसारखा समर्थ ' धुर ', म्हणजे पुढारी मिळाला म्हणून मदन जिंकू शकतो.

११. येथून पुढे मदनाचा सेनानायक जो वसंतऋतू, त्याचे कामविह्वल करण्याचे सामर्थ्य व त्या कामी तो वापरीत असलेली साधने यांचे वर्णन आहे. कोकिळांचें बोलणें वसंताच्या आगमनाचे सूचक असते. कवी म्हणतो, की शत्रुपक्षाचा भेद करणारी अशी ती जणू वसंताची आघाडीची सेनाच होय.

१३. जडै म्हणजे जटा. त्यांची ढाल पुढे करून तपस्वी आपला बचाव मदनाच्या या सैन्यापासून करू पाहतात. पण त्यांचे अंतरंग कामविद्ध झालेले असते ते तसेच राहते, त्यावर त्यांचा उपाय चालत नाही.

१४. वसंतऋतूत मलयानिल सुखकर, व म्हणून विश्वासाह वाटतो. पण तोच शेवटी कामविह्वल करून घातक होतो.

२३. चंदनाचिया चोळिया : (तुळा : " चंदनाची चोळी । माझें सर्व अंग पोळा । कान्हु वनमाळी । वेगीं भेटवा कां ॥ " ज्ञानदेव-विराणी)

२५. अधांथुरी = ' खालिं आंथरुण आणि वरि पांगुरुण : ' (टीप)

२७. साळैया गोष्टी सांघति : (तुळा : “ तुम्ही गातसां सुस्वरें, ऐकों नेदावीं उत्तरें । कोकिले, वर्जावें तुम्हीं बाइयांनो ॥ ” ज्ञानदेव-विराणी).

३०. यक्षकर्दम : एक सुगंधी द्रव्य. “ कर्दम ते पांचा सुगंधाचे : कापुर : १ : कस्तुरी : २ : केशर : ३ : चंदन : ४ : जवादि : ५ : ” सोमयक्षिणी: चंद्रयक्षिणी.

क्र. ८. सगुणभक्तीचे स्वरूप

१. अंधाराची सेज म्हणजे परमेश्वराची पाठ. मोक्षाची साधने दोन : ज्ञान व प्रेम. जे ज्ञानमार्गाने मोक्ष मिळवितात त्यांना परमेश्वर पाठीशी घालतो, तर जे प्रेममार्गाने मोक्षप्राप्ती करून घेतात त्यांना तो पोटाशी धरतो. उद्धव हा प्रेममार्गाने जाणारा भक्त असल्यामुळे त्याला परमेश्वराने आपणास पाठीशी घालणे नको होते, तर पोटाशी धरणे पाहिजे होते.

२. महानुभाव तत्त्वज्ञानानुसार ब्रह्म व ईश्वर ही एक नाहीत. इतकेच नव्हे, तर ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद हा ईश्वरस्वरूपाच्या आनंदाहून खालच्या प्रतीचा आहे. म्हणून उद्धवाने येथे मुक्तिसुखाला ‘ पेज ’ म्हटले आहे.

४. आत्मस्वरूपाच्या म्हणजे ईश्वरस्वरूपाच्या शय्यागृहात त्याचा आनंद निरंतर भोगणारी भक्तिरूपी सुंदरी — असे हे रूपक आहे.

१०. ईश्वराचे प्रेम हेच भक्तिरूपी वृक्षाचे फळ होय. त्याहून निराळ्या फळाची अपेक्षा भक्त करीत नाही.

१३. जिवाळी म्हणजे झाडाला कोंभ फुटण्याचे संधिस्थान किंवा सांधा. जीवात्म्याचे अंतःकरण आपल्या प्रेमाला पात्र आहे असे दिसताच परमेश्वर त्याच्याकडे कृपाकटाक्षाने पाहतो आणि त्यासरशी तेथे प्रेमांकुर फुटतो, म्हणजेच प्रेमसंचार होतो. श्रीचक्रधरांनी बाइसेला, म्हणजे नागांबिकेला प्रेमदान असेच दृष्टिक्षेपाने केले होते. “ नागुबाइसे गोसावीयाची वास पाहाते असति : गोसावी नागुबाइसातें अवलोकीति : दीठी दीठी मीळे : आणि नागुबाइसे खालुति वास पाहाति : गोसावी-

याचि दीठीचें पेणा : नागुबाइसा स्तीति जाली : मग तीसरां दिसीं कळिका एकी संचरीली : ” (लीळाचरित्र, पूर्वार्ध, भाग १, लीळा २). ‘सूत्रपाठा’तही “उभयान्वीक्षमाणे सत्तासन्निधिमात्रे शक्ति संचरे” असे ‘अंतर्योगा’चे वर्णन करणारे सूत्र आहे (विचार, ३१).

१४. शांभवसुख म्हणजे माया व विश्वा या देवतांपासून मिळणारे सुख. (“द्विधा शांभवः”, सूत्रपाठ, विद्यामार्ग ७). पैकी ‘समळ शांभव ते विश्वेची विद्या’ आणि ‘शुद्ध शांभव ते चैतन्याची (म्ह. मायेची) विद्या’. त्यांना ‘शांभव’ म्हणण्याचे कारण असे, की त्या शंभूच्या, म्हणजे परमेश्वराच्या जवळील देवतांच्या विद्या आहेत. (पाहा - डॉ. कोलते : महानुभाव तत्त्वज्ञान, प्र. १०, पृ. ३५५-३५७). भक्तिप्रेम हे या देवतांच्या सुखाहूनच नव्हे, तर ब्रह्मविद्येहूनही श्रेष्ठ आहे.

१५. भक्तिप्रेमाच्या रंगाने रंगलेले इंद्रियांचे वस्त्र (म्ह. इंद्रिये) चैतन्य-रत्नाहूनही अधिक सतेज दिसते.

१६. भक्ता ही मुक्तीपेक्षाही श्रेष्ठ होय.

१७-१९. प्रेमसुखामुळे भक्तांच्या ठिकाणी उत्पन्न होणारे अष्ट-सार्विक भाव.

२४. श्रीकृष्णाचे भक्तश्रेष्ठ उद्धवावर जे प्रेम आहे त्याची सर ब्रह्मा किंवा शंकर यांच्यावरील, इतकेच काय पण प्रत्यक्ष लक्ष्मीवरील प्रेमालाही येणार नाही.

२७. एकदा प्रेमदान केल्यानंतर परमेश्वर आपल्या भक्ताच्या सदा पाठीशी असतो, म्हणजेच त्याच्याभोवती आपल्या ‘संनिधाना’चा पहारा सतत ठेवतो. शेवटी त्याचा संसारछेदही परमेश्वरच करतो.

३०. वैराग्यादि साधने, शांभवादि सुखे व अष्टमहासिद्धी ही सर्व तो परमेश्वरसुखापुढे तुच्छ समजतो.

क्र. ९. श्रीचक्रधरांची नित्यदिनी

१. नित्यदिनी केळी : दैनंदिन क्रीडा, किंवा रोजचा कार्यक्रम. ‘पूजावसरा’चेच दुसरे नाव ‘नित्यदिनी लीळा’ असे आहे.

२-३. पाहातेया पाहारा : (सं. पश्यत् प्रहरः) पहाटेच्या प्रहरी; मग उपानौ नेउनि...उठल्यावर श्रीचक्रधर पायातील वहाणेचे टोक पलीकडे निजलेल्या नागार्जुनाच्या, म्ह. नागदेवांच्या वछःस्थळावर ठेवीत व त्यामुळे त्यांना अपार सुख होई. (पहा-“ नागांत्रे सुजगरे होति... श्रीचरणा लागति : श्रीचरणीं उपानौ ओळगवीति...सर्वज्ञ एकु चरणुं भटांचेया वछेस्थळावरि ठेवीति : श्रीचरणीचेनि आंगुठेनि वछेस्थळ दाटाति : भट जागे होती : श्रीचरण हृदइंसी धरीति....भटोबासांसि सुख थोर होए : ” बाइदेव-पूजावसर).

६. मग पद्मासनीं वैसला : (तुळा : “ ओटेयावरि शयनासन असे : तें पद्मासन रचीति : ” बाइदेव-पूजा०).

८. तुळा : “ तवं अरुणोदयो होए ... चक्रधर एकी (सीळिका) धनुषाकार वळीति : तिया जिव्हामळ आकरखीति : ” (बाइदेव-पूजा०)

९. द्विजवर : दात (कारण ते दोनदा जन्मतात; म्हणजे पहिले दात पडून दुसरे येतात). श्रीचक्रधरांच्या दंतपंक्तीला उपमा पद्मरागमण्यांच्या-मध्ये शोभून दिसणाऱ्या हिऱ्यांच्या पंक्तीचीच देता येईल.

१०. नागरा गुर्जरापरी : चक्रधर मूळचे गुर्जरराष्ट्रीयच होते. त्यांनी अवतारस्वीकार केला तो गुर्जराधिपतीच्या प्रधानपुत्राच्या-हरिपाळदेवाच्या-मृतशरीरात प्रवेश करून केला (लीळाचरित्र, एकांक ४). त्यांना स्वतः-लाही आपल्या गुर्जरत्वाची जाणीव असलेली दिसते. एकदा महदायिसेने “ कैसे गोसावीयांचे डोळे बरवे जी : ” असे विचारल्यावरून स्वामी तिला म्हणाले, “ बाइ : गुजरात म्हणीतलें तें डोळेयाचें दीप कीं : ” (लीळा० उत्तरार्ध २-३७७).

१२. जेहीं ईश्वरचिन्हें स्वीकारिलीं : श्रीचक्रधर हे परमेश्वराचे अवतार असल्यामुळे त्याची सर्व पदचिन्हे त्यांच्या पावलांवरही होती.

१३. तुळा : “ चरणोदक असे तें समस्तां भक्तजनां प्रसादु होए : ” (बाइदेव-पूजा०)

१५. रंगमाळिका : (तुळा : “ तेथ दोनि पद्मे रेखीति : ” बाइदेव, पूजा०); निजरूप त्रिरेखा दाखवीत असे : श्रीचक्रधरांच्या कपाळावरील तीन रेषा परमेश्वराचे ब्रह्म, माया व ईश्वर यांनी युक्त असे त्र्यंशत्वच सूचित करीत होत्या. (“ ब्रह्म : माया : ईश्वरु ऐसा त्र्यंश परमेश्वरु एकु आति : ” सूत्रपाठ, महावाक्य ५)

१६. मंग धुपार्ती केली : (तुळा : “ बाइसें : पांचै वाती उजळीति...चक्रधरा धुपार्ती होए : मंगळार्ती होए : ‘ जयतु जयतु मंगळ-मंगळा ’ हें जतु वोळगवीति : ” बाइदेव-पूजा०)

२०. चक्रधरांच्या श्रीमुखावरून ओवाळून टाकलेली ज्योत आकाशात चंद्र झाली आणि ‘ सीते, ’ म्हणजे अक्षता, तारा झाल्या.

२१. भट मंत्र म्हणती : (तुळा : “ भटोबास मंत्र अवसरु म्हणति...नाथोबा तीथिवारु जाणवीति : ” (बाइदेव-पूजा०). नाथोबा म्हणजेच मंडळीक. त्यांच्याकडे रोजचे पंचांग सांगण्याचे काम चक्रधरांनीच सोपविले होते (“ सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ मंडळिका : तुम्ही निच या अवघेया टिळा उगाळुनि दीयावा : येथ तीथिवारु जाणवावा : ” लीळाचरित्र, पूर्वार्ध २. ३३७)

२२. चक्रधर आपल्या भक्तांसमवेत रोज जवळपास कोठेतरी जात व तेथे निरूपण करीत, किंवा त्यांच्याकडून कामे करवून घेत, किंवा त्यांना आपसात खेळावयास लावीत. (तुळा : “ चक्रधर म्हणति : ‘ खेळों जाइजैल केउतें ’ : कोणही कोणहीकडे म्हणति : कोणही कोणहीकडे म्हणति : बाहुल्यें...भटोबास म्हणति तेउतें बीजें करीति : ” (बाइदेव-पूजा०)

२४. चतुर्विध दान : महानुभाव तत्त्वज्ञानानुसार परमेश्वरापासून चार प्रकारची दाने मिळतात :—(१) लीळादान; (२) संबंघदान; (३) ग्रहणादान; (४) कैवल्यदान.

२५. तुळा : “ चक्रधरा नीरूपणाची प्रवृत्ति : तरि नीरूपण करीति : ना तरि धांववीति : पव्हवीति : जुंझवीति : दरे दरकुटे बुजवीति...

पाषाण फोडवीति : ऐसे नानावीधि वीहार करीति : यापरी एकें कर्म नासीति : ” (बाइदेव-पूजा०)

३७. भक्तीजनां ग्राम वांटिले : चक्रधरांचा पंथ हा भीक्षापंथ असल्यामुळे भक्तजनांपैकी कोणी कोणत्या गावी भिक्षेस जावयाचे याची वाटणी ते रोज स्वतः करून देत.

४१. ठीकाचें लेणें, म्हणजे जडावाचे अलंकार, नित्य स्नानामुळे व सुवासिक उटण्यामुळे क्षीणतेज होत. म्हणून स्वामींच्या अंगावर ते न घालता फुलांचे अलंकार घालीत.

४३. कैवल्य देयावया दोसैं : मोक्षदानाच्या प्रीत्यर्थ किंवा निमित्ताने. (‘ दोसैं ’ हे शब्दयोगी अव्यय प्राचीन मराठीत चतुर्थीचा अर्थ दर्शविते.)

४४-४५. श्रीचक्रधरांच्या सुंदर नेत्रांचे वर्णन. मागील १० व्या ओवीवरील टीप पाहा.

४७. पुरजन पाठवीले : चक्रधरांचा पूजावसर पाहण्यासाठी गावातील इतर लोकही येत. संध्याकाळी त्यांना निरोप देऊन स्वामी सेवेकन्यांना तेवढे आपणाजवळ ठेवीत.

४९. परावाचा : परा, पश्यन्ती, मध्यमा आणि वैखरी या वाणीच्या चार प्रकारांपैकी परावाणी ही परमेश्वराची असून अधिकारी जीवाला तो तिच्या द्वारा बोध देतो. म्हणून तिला ‘ देवोवाणी ’ असेही म्हटले आहे. परावरविचारु : पर व अवर यांचा विचार. जडापासून चैतन्यस्वरूपापर्यंत सर्व ‘ अवर ’ आणि चैतन्यस्वरूपाच्या पलीकडील सर्व ‘ पर ’ (“ परमेश्वरु परदश्ये होतिः अवरदश्ये होति : परावरदर्शे होति : ” सूत्रपाठ, विचारमालिका २०). स्वामींचे हे रात्रीचे निरूपण ऐकताना भटोबासांना पुष्कळदा जाड्यामुळे झोप येई असे दिसते. (“ भटाप्रति परावर नीरूपण करीति : नीरूपण करितां भटोबासांसि जाड्य ये : ” बाइदेव-पूजा०)

क्र. १०. श्रीकृष्णाचे गोपाळांसमवेत वनभोजन

१. अघासुर : कंसाचा सेवक व बकासुराचा भाऊ. तो सर्परूप

धारण करून कृष्णाला मारण्यासाठी आला असता कृष्णानेच त्याला ठार मारले.

२. जेथेच झाडपण : जेथे झाड होऊन राहणे हे सुद्धा भाग्याचे होय असे वृंदावन.

४. फळाफुलांनी वाकलेले वृंदावनातील वृक्ष पाहून जणु काही ते नम्र होऊन आपल्या संभाराने श्रीकृष्णाच्या चरणांची पूजाच करीत आहेत असे वाटत होते.

५. ते वृक्ष कृष्णाच्या दर्शनाने सदा फळणारे झाले, त्याच्या स्पर्शाने त्यांच्या ठिकाणी अष्टसात्त्विक भाव प्रगटले, व त्याच्या इंद्रनीळ मण्यासारख्या कांतीने वेधून तेही निळे दिसू लागले.

६. त्यांच्या फळाफुलांतून गळणाऱ्या रसाने पृथ्वी तर ओली होत असेच; पण तो रस खाली पाताळापर्यंत पोचून तेथेही अमृताचा पुरवठा करीत असे.

७. वृंदावनातील वृक्षांचे निळेपण आकाशात उमटल्यामुळेच जणु काय तेही निळे दिसत होते व त्यात प्रतिबिंबित झालेली फुले तारांच्या रूपाने चमकत होती.

१६. आनंदु रौवताती : (तुळा : “ गाई श्रीमूर्ति अवलोकीत वैसलिया असति : आनंदु रौवतीति : ” लीळा-चरित्र, एकांक ३८). हे सर्व पशू एकत्र बसून आनंदाचे (आनंदाने नव्हे) रवंथ करीत होते.

२०. देवच (म्ह. श्रीकृष्ण) वृंदावनातून पुढे यमुना पाहण्यासाठी निघाले, तेव्हा आता आपणही मागे वृंदावनाच्या वर्णनात रेंगाळण्यात अर्थ नाही, असे कवी सुचवितो.

२१. यमुनेचे निर्मळ पाणी, त्यात कृष्णाची सावळी कांती प्रतिबिंबित झाल्यामुळे, सुनीळ वर्णाचे झाले.

२२. ज्याच्या केवळ सान्निध्यामुळे यमुनाजलासारख्या जड वस्तूला ‘सरूपता’ मुक्ती मिळाली, त्या पाण्याचा रंग कृष्णाप्रमाणे सुनीळ झाला, तेथे

त्याची सेवा केली असता जी ' सायुज्यता ' मुक्ती लाभेल ती काय वर्णावी ? मुक्ती चार प्रकारच्या आहेत :- १. सलोकता, २. समीपता, ३. सरूपता, आणि ४. सायुज्यता.

२६. या ओवीतील ' द्विजराज ' (= १. ब्राह्मणश्रेष्ठ; २. पक्षिश्रेष्ठ) हे पद श्लिष्ट असणे शक्य आहे. दृष्टिपूर्ते पदे : "दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादम्" असा शास्त्राचार आहे. (पक्षी असा अर्थ घेतल्यास) सावधपणाने पाऊल टाकणे.

२७. पांखिरुवें : ' लीळाचरित्रा 'च्या पूर्वार्धात चक्रधरांना पाहून त्यांचा वेध एका भारद्वाज पक्ष्याला लागल्याची लीळा आहे. त्या प्रसंगीचे स्वामींचे उद्गार :- " एथ माणुसैं तरि माणुसैं : गोरुवां तरि गोरुवां : पाखिरुवां तरि पाखिरुवां : " (ली. पू. २.२६५). श्रीकृष्ण हा तर ' वेधाचार्यांचा दीक्षागुरु ' होता. त्यामुळे त्याची वेधशक्ती अपूर्व होती. जेयाचां नामींचि वेधु : " श्रीकृष्णीं शतां सहस्रां वेधु : एथिचां नामींचि वेधु : " (सूत्रपाठ, विचार ९१).

२९. अशीच लीळा ' लीळाचरित्रा 'च्या पूर्वार्धात आहे, ती अशी:- " गोसावीयांचीए श्रीमूर्तिची साइली उदकामाजि पडिली : तेणें तळिचीं जळचरें त्यें वरि आलीं : गोसावीयांची श्रीमूर्ति पाहातें असति : मग गोसावी उपाध्यातें म्हणीतले : " श्रीकृष्ण चक्रवर्ति येमुनेचीया थडीया बीजें करीति : पाताळगतें जळचरें : तेहीं तळ घेतला असे : ते श्रीमूर्ति अवलोकावेया वरौती येति : ऐसे गा ते वेधाचार्ये : " (ली. पू. २.२९०).

३४. वास्तविक गोपाळ ब्रह्मरसाने तृप्तच होतो. पण देवाच्या, म्ह. श्रीकृष्णाच्या मनातून पुढील वत्सहरणाचा चमत्कार करून दाखविण्याचे असल्याने त्याने हा वनभोजनाचा प्रसंग मुद्दाम घडवून आणला.

३५-३६. तुळा : "निजमुख कवणाही आड दृष्टी असेना । रचुनि बसवि ऐसी भोवती बालसेना ॥ हरिवदन पहाया सर्व दृष्टी भुकेल्या । म्हणुनि बहुत पंक्ती मंडलाकार केल्या ॥ "

(वामन पंडित-वनसुधा)

विश्वतोमुख हे श्रुति. “ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुस्त विश्वतस्पात् । ”

३७. वेधविद्या : ‘ वेध ’ म्हणजे स्थिती. महानुभाव मता-प्रमाणे प्रत्येक देवतेची एक स्वतंत्र विद्या असून या देवतांच्या पासून ‘ स्थिति ’ (म्ह. वेध) या नावाचे सुख प्राप्त होते. परंतु या सर्व विद्या परमेश्वराच्या ठिकाणी असणाऱ्या ब्रह्मविद्येहून कनिष्ठ असल्यामुळे त्या ब्रह्मविद्येची जणु सेवा करतात. येथे, श्रीकृष्ण ही ब्रह्मविद्या, व गोपाळ म्हणजे तिची सेवा करणाऱ्या देवतांच्या वेधविद्या होत.

३८. जाळियां मोटा : जाळ्यात, म्हणजे शिंकात ठेवलेल्या शिदोऱ्या किंवा त्यांची गाठोडी. (तुळा : “ रात्रींच सिद्ध करणें अशनादि शिंकीं ” । वामनपंडित-वनसुधा)

४२. आवळे बेले : लोणच्यातील आवळे व बेलफळे.

४४. रळी रापदळी : थडामस्करी. “ रळी=शब्दरूप बोलणे : रापदळी=शरीर अनुकार : इंद्रियाचे हात हालवणे : ” (टीप).

४५. हांसा आड पडत : हसून हसून मुरकुंडी वळत होती.

४६. आरोगणा : हा शब्द केवळ परमेश्वरासंबंधात वापरला जातो. इतरांचे ते ‘ भोजन ’.

४७. अन्नब्रह्म हें वचन : “ अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । ”

४८. देव म्हणजे ज्यांना देवत्व प्राप्त झाले आहे असे जीव. त्यांच्या संग्रही पुण्य आहे तोपर्यंत त्यांना अमृत मिळते. पण ‘ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशान्ति ’ या नियमानुसार पुण्य संपल्यावर ते त्या देवत्वाला मुक्ततात.

क्र. ११ ऋद्धिपुर-दर्शन

१. रिधपुर या गावाच्या नावाचे स्पष्टीकरण ‘ टीप ’ कार “ सकळ समृद्धाचें पुर तें ऋद्धिपुर ” असे करतो.

२. रांकु = “ रंकाचा अतिशय ते रांक : ” (टीप).

४. जगदेकनायक : श्रीगोविंदप्रभू किंवा गुंडम राउळ. त्यांचे चरित्र रिधपुरात घडले व ते ' ऋद्धिपुर-चरित्र ' म्हणूनच प्रसिद्ध आहे.

७. इतरत्र हिंसाचार फार झाला म्हणून रिधपुर ही जणु काही एक वेगळीच ब्रह्मपुरी वसविण्यात आली. महानुभाव पंथ अहिंसा तत्त्वाचा उपासक आहे. ब्रह्मपुरी म्हणजे ब्रह्माची पुरी, अर्थात् देवनगरी. श्रीगोविंदप्रभू हे महानुभावांच्या पंचकृष्णांपैकी एक अवतार असल्याने वरील नाव सार्थ ठरते.

९. उदयभास्कर : (श्लिष्ट पद) १. उगवलेला सूर्य, २. एक प्रकारचा कापूर. सूर्यामुळे तम जाते, तर कापरामुळे दुर्गंधी नाहीशी होते. आर्ती कृसीवळी : पावसासाठी आतुर झालेल्या शेतकऱ्याच्या जमिनीवर.

१०. दो लक्षाचेनि अंतरें : पृथ्वीपासून चंद्र दोन लक्ष योजने इतक्या अंतरावर असूनही त्याच्या किरणांनी ताप शमतो. त्याप्रमाणे, ऋद्धिपुर अद्यापि दूर असूनही त्याची शामकता कवीच्या अनुभवाला येते. येथे 'टीप'काराने " दो लक्षाचेनि अंतरें तो चंद्र : भावें दोन्ही अक्ष = नेत्र : " याप्रमाणे ' लक्ष ' या पदावर श्लेष करून भाष्य केले आहे.

११. येथून पुढील पाच ओव्यांत श्रीगोविंदप्रभूंच्या चरणांनी पुनीत झालेल्या ऋद्धिपुराच्या बाह्य प्रदेशाचे वर्णन आहे.

१४. श्रीगोविंदप्रभूने आपल्या औदार्याने ऋद्धिपुराचा सर्वच परिसर आपल्या चरणांनी अंकित करून पवित्र केला.

१५. आस्वर म्हणजे ' बाह्यप्रदेशी, परि ग्रामानिकटवर्तील शेत : ' (टीप). भक्तजनांची प्रणत मस्तके पाहून त्यांच्यासाठी गोविंदप्रभूने रिध-पूरच्या परिसरावर आपल्या श्रीचरणरूपी टाकाने जणु काही चरण-लिपीच लिहून ठेवली.

१७. (चरण १-२) उन्मेषाच्या किंवा स्फूर्तीच्या बाजारपेठेत जाऊन तेथे मी माझ्या बुद्धीचे साठे काव्यगुणरूपी धान्याच्या कणांनी भरून घेईन.

१८. जीवदोष विचारी : अंतर्मुख होऊन स्वतःच्या दोषांचा विचार करू लागला. महानुभाव मताप्रमाणे ' जीव ' हा अविद्येने बद्ध असला तरी त्याच्या ठिकाणी मुक्त होण्याची पात्रता आहे व म्हणूनच त्याला ' बद्धमुक्त ' म्हटले आहे.

२०. पृथ्वी, म्हणजे रिधपूरची भूमी, आपणास देवाचा संबंध लाभला म्हणून व्यर्थ गर्व करते हे पाहून तिचे गर्वहरण करण्यासाठीच जणू या वृक्षांची मूळे पृथ्वीला भेदून पाताळापर्यंत खोलवर गेली आहेत.

२१. विनयो आति जया : वृक्ष फळभाराने वाकतात, म्हणून ते विनयसंपन्न होत.

२२. भिक्षुकीं विजनै : ' विजन ' म्हणजे एकान्तवास, रानावनात जाऊन तेथील एकान्तात केलेले ईश्वरध्यान. भिक्षुक म्हणजे पंथाची दीक्षा घेतलेला साधक.

२४. सत्त्वगुणांच्या ओलीने साधकांचे ' स्मर्ण ', म्हणजे ध्यान पिकास आले, म्हणजे फलद्रूप झाले व त्यांचे मन ईश्वराच्या एकवंकी रूपाकडे लागले. " वाच्यार्थे शेतीचें पीक : व्यंगार्थे साधनसंपूर्णत्वे साध्य पूरकार्थ : " (टीप). ' एकवंकी ' म्हणजे शेतातील भाराने वाकलेले पीक असा ' टीप ' काराचा अर्थ घेतल्यास तो प्रस्तुत शेतीच्या रूपकात बरोबर वसतो. ' चरण एकवंकी ' म्हणजे कृष्णाचे देहुडे ध्यान.

२५. डाही म्हणजे राप किंवा शेतजमिनीची भाजणी. वरील ओवीप्रमाणे येथेही शेतीचेच रूपक आहे.

३२. देवळांच्या प्रासादरूपी मेरूवर शोभणारे कळस म्हणजे जणू पूर्णचंद्रच असून त्यांच्या शरदतूतील चांदण्यात देवेंद्र म्ह. श्रीगोविंदप्रभू क्रीडा करीत आहे.

३४. तुलनेसाठी ज्ञानेश्वरीतील ध्यानधारणेस उपयोगी अशा स्थानाचे वर्णन पाहावे. विशेषतः, " आणिकही एक पाहावें । जें साधकीं वसतें होआवें । आणि जनाचेनि पायरवें । मैळेचि ना ॥ " (ज्ञा. ६. १७२).

भोगस्थान : जेथे देवतेला नवस केले जातात, म्हणजे जेथे सक्राम भक्ती होते, असे देऊळ. साधकांना अशी स्थाने वर्ज्य असून त्यांनी 'विजन'-वास करावा असे श्रीचक्रधरांचे सांगणे आहे.

३६. **सर्वांगे जालीं वाचालें** : त्या शांत सरोवरांवर पक्ष्यांच्या आवाजाचा प्रतिध्वनी उमटून ती बोलकी झाली.

३७. सरोवरांच्या काठी बांधलेले घाट तेथे बसलेल्या निवृत्त, विरक्त साधकांमुळे शोभून दिसत होते. त्यांची वस्त्रे तांबूस रंगाची असल्याने ते जणु प्रवृत्तिमार्गावरील 'तांबट' पाषाणच वाटत होते.

३९. तीर्थांना तीर्थत्व देवाच्या सान्निध्यामुळे येत असते. श्रीगोविंद-प्रभूच्या वास्तव्यामुळे ही सरोवरे तीर्थरूप झाली होती.

४०. या सरोवरांतील पाण्यावर जे तरंग उठतात ते श्रीप्रभूंच्या सुख-स्मृतीमुळेच होत.

४६. परिस आठ प्रकारच्या धातूंना वेधून त्यांचे सोने करतो. ऋद्धिपूर त्याहून श्रेष्ठ आहे. कारण ते हीन प्रतीच्या जीवांचेहि सोने करते.

४९. हाट, चौहाट, तीथरी, मढमंडप, चौबारी हे बांधकामाचे निर-निराळे प्रकार आहेत. तीथरी = "ती (तीन) खणांचीं दुकानें : मढ देउळें : तथा माळवदें : " चौबारी = "चौखांबावरी चौफाळी : " (टीप)

५१ **पदे ठेविति दृष्टीपुते** : 'दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्' ।

५२. चक्रधरांचे 'नित्याटन करावे' असे एक सूत्र आहे (आचार-मालिका १३२). या पंथाच्या आचारात अटन-विजन यांना महत्त्व आहे. रिधपुरातील अटन करणारे 'भिक्षुक' पाहून कवीला वाटते, की ही नरदेह लाधलेली अमृतेच आहेत.

५३. महानुभाव भिक्षुकांची कषाय किंवा भगवी वस्त्रे पाहून असे वाटते, की ते अंतर्बाह्य परमेश्वराच्या प्रेमाने रंगलेले आहेत, किंवा त्या 'माधवा'च्या, म्हणजे परमेश्वररूपी वसंतऋतूच्या आगमनाने फुललेली ही पळसाची फुलेच आहेत.

५५. पृथ्वी ' गंधवती ' आहे. का ? तर श्रीप्रभूंच्या चरणकमळांचा गंध तिला अजून चिकटलेला आहे, म्हणून.

५८. सोनाराच्या यंत्रातून जशी सोन्याची तार निघते, त्याप्रमाणे या महाद्वारातून देवदर्शन घडते. अर्थात् हे महाद्वार म्हणजे मोक्षसिद्धीचे विवर किंवा प्रवेशद्वारच होय. मठत्रये : रिधपुरातील तीन प्रमुख मठ, म्हणजे देवळे :- (१) त्रिपुरुषाचा (म्ह. ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांचा); (२) उंचमठ (केशवाचा); (३) राजमठ (नरसिंहाचा).

५९. हे तीन मठ किंवा देवळे म्हणजे श्रीगोविंदप्रभूंच्या अवताराची कीर्ती ऐकून त्यांच्या सेवेसाठी आलेले त्रिलोकच होत.

६०-६१. रिधपुरातील हे तीन मठ म्हणजे अनुक्रमे महेशाचा कैलास, ब्रह्मदेवाचा सत्यलोक व विष्णूचा वैकुण्ठ हेच होत. याशिवाय, हे तिन्ही देव ' त्रिपुरुषा 'च्या मठात एकत्रपणे आहेत ते निराळेच.

क्र. १२. ज्ञानलक्षणे

१. मोक्षमूळ = ' मोक्ष होआवेया साधनासि : ' (टीप). येथून पुढील पाच ओव्यांत ज्ञानाची महती सांगितली आहे. ' मोक्षमूळ ' व ' कृपा-जीवन ' ही दोन्ही ज्ञानाची विशेषणे आहेत.

२. इष्ट = ' विधियोग्यता : ' अनिष्ट = ' अविधि अयोग्यता : ' (टीप). बऱ्यावाईट सर्व कर्मांचे प्रकाशक शेवटी ज्ञानच होय.

३. खऱ्या ज्ञानाच्या ठिकाणी विचाराची उज्ज्वलता व आचाराची शुद्धता असते. (तुळा : " म्हणौनि कर्मांचे डोळे ज्ञान । ते निर्दोष होआवे ॥ " ज्ञानेश्वर)

५. मुद्रित = संकलित (टीप); सार = सिद्धान्त : उच्चार = बोलणे (टीप). सारोधार म्हणजे सिद्धान्तरूप बोलणे.

६. उमटत क्षेची = ईश्वरप्रतीति (टीप). ईश्वररूपाने ज्ञानाची प्रथम प्रचीती येताच साधकाचा जीव संसारातून बाहेर पडू पाहतो.

७. तुळा : “ अहो जीवु एथ उखिता : वस्तीकरु वाटे जातां । ”
(ज्ञाने. १३.३४).

८. बंदीखाना : हा शब्द फारसी नसावा. जनाबाईच्या ‘ हृदयः बंदिखान केला । आंत कोंडिलें विठला ’ या अभंगातही तो आढळतो.

११. तरि तो वीखोचि....मानमान्यतेचे सुख त्याला विषासमान वाटते.

१२. वीखयेमुळ मान्यता : जगात मिळणारी मानमान्यता विषय-मूल आहे.

१५. तुळा : “ जगें अवज्ञाचि करावी । संबंधीं सोयचि न धरावी । ”
(ज्ञाने. १३.१९३)

१६. भणंगबुद्धी....त्याला कोणी भणंग भिकारी म्हटले तर त्यात त्याला समाधान वाटते.

१७. तुळा : “ परि वेडिवेमाजीं दडे । महिमेभेण ॥ ” (ज्ञाने. १३.१९०).

१८. मान्यतेच्या बीजातूनच दंभाचा मोड उगवतो. म्हणून अमानित्वाने त्या बीजाची पुढील वाढ सहजच खुंटते.

१९. तुळा : “ आथिलेचि गुण वानितां । मान्यपणें मानितां । ”
(ज्ञाने. १३.१८५).

२०-२१. तुळा : “ चातुर्य लपवी । महत्त्व हारवी । पिसेपण मिरवी । आवडोनि ॥ ” (ज्ञाने. १३. १९१)

२२. लुब्धी - ‘ तोचि लाभ मानी : ’ (टीप). निरवधी = ‘ मर्यादारहित : एवं आमुक्या पाठीं आमुकेंचि करावें ऐसें नाहीं : ’ (टीप).

२३. सारकेत - ' घामाची पांढरता : ' (टीप). नीलेख - लक्षानये : तथा नीशेष उपेक्षा = आव्हेरी : ' (टीप)

२४. सर्वत्र या शब्दावरील पुढील टीप पाहण्यासारखी आहे - "सर्वत्र=सर्वा ठाई : एवं वीधनीषधाचा ठाई : दुसरें : महाराष्ट्राचा ठाई : " सर्वत्र म्हणजे महाराष्ट्रातच, त्याबाहेर नाही, हे ' टीप ' काराचे भाष्य चक्रधरांच्या ' महाराष्ट्रीं असावें ' या सूत्राला धरून आहे.

२८. स्नेहभरितभूत कासवी : कूर्मदृष्टिन्यायाने असा ज्ञानी पुरुष भूतमात्राला प्रेमाची कासवी होऊन राहतो.

२९. आते = ' राते : तथा आरोपे : ' (टीप). मत्तै=अंतःकरणे : ' (टीप). ज्ञानी पुरुष अहिंसेपुरता सर्वांशी स्नेहपूर्ण होतो; पण त्यांच्या सुखदुःखांपासून मात्र तो अलिप्त राहतो.

३१-३२. दुळा : " तरी तरंगु नोलांडितु । लहरी पायें न फेडितु... पाउल सूये ॥ तैसे परमाणु पांगुतले । जाणूनि जीव सानुले । कारुण्या-मार्जी पाउलें । लपवूनि चाले ॥ " (ज्ञाने. १३. २४५-२४८).

३३. लंघिमा चाळा : ' लघुत्व : एवं हाळु हातें वीध आचरे : आणि वेर्थ हालवी ना : का : काडी हातीं धरिजे हा वीकारु म्हणितला म्हणौनी : ' (टीप).

३६. ज्ञानी पुरुष स्वतः दुसऱ्याला दुःख देत नाही, व कोणी दिले - इतरांना किंवा स्वतःला - तरी तो ते मानीत नाही.

३७. प्रागत्ना : " प्रागत्तावं (पूर्वी मिळवलेले) प्राक्तनं : एवं प्राक्तन=पूर्वी अर्जिलें : अनुसंगीक : " (टीप). ज्ञानी पुरुष इतरांच्या प्राक्तनानुसार घडणाऱ्या बऱ्यावाईट कर्माकडे उदारबुद्धीने पाहतो.

३९. भावे = ' होय : ' (टीप). आगार्थीवीं = ' समुद्राचां ठाई : ' (टीप).

४०. वेखांशें = ' वीकारें : भावे वेखांस = राग : तथा तीर्कस : अथवा वेखांस = ओखटें : ' (टीप).

४२. पराभव या शब्दाचा अर्थ टीपकार ' पारखीयाचें (म्ह. परक्याचे) दुखसंपादन ' असा देतो.

४४. सोच्याही प्रति अयोग्य किंवा क्षुद्र माणसापुढेही तो न्यूनभावाने, म्हणजे जणु आपणच दोषी आहोत अशा नम्रभावाने वागतो.

४५. सुढाळ = " औठ मासे वजनी : आणि आटा आंगीं सुढाळ : " (टीप).

४८. हीतक्षभावें = ' हीतकर्ता म्हणौनि : ' (टीप).

४९. उपयौगु = उपकार (टीप).

५१. जो गुरु ज्ञानपथावरील ईश्वरच असून सर्व आचार्यांचा दीक्षा-गुरु आहे, असा सरळ अर्थ न करता ' ज्ञानपती ' असा पाठ घेऊन टीपकार पुढील अर्थ करतो :-- " ज्ञानपती ईश्वर = ज्ञान ईश्वरें दीधलें ऐसें मानणें : दीक्षागुरु = दीक्षा देता आचार्या : "

५३. ' शौच ' या मूळ गीतेतील पदाचा अर्थ ' पैशून्यताहीनत्व ' असा केला आहे.

५४. प्रकृति निर्दोष म्हणजे ' रजस्तमविरहित ' (टीप).

निःप्रपंच = ' होणें उरणें नाहीं : भावे आपुलें परावें नाहीं : (टीप).

५६. खंडीवीखंडीं : ' खंड = येक वेळ छेद : वीखंड = तयावर घाय : ' (टीप). घावावर घाव बसले असता.

५७. स्वरूपीं = अंतःकरणीं : (टीप).

६५. क्लेश सहन करण्याची सवय हळूहळू वाढविली म्हणजे तसे वळण पडत जाऊन मूळचा स्वभाव मोडतो, याचेच नाव आत्म-निग्रह.

क्र. १३. श्रीचक्रधरांची वेधबोधशक्ती

१. वेधवंती दीक्षागुरु : ' वेधवंती ' ची, म्हणजे आकर्षण-शक्तीची दीक्षा देणारा गुरु. चक्रधरस्वामींची वेधशक्ती अपूर्व होती. श्रीकृष्णाप्रमाणे

तेही 'वेधाचार्य' होते. "श्रीकृष्णीं शतां सहस्रां वेधुः एधिचां नामींचि वेधुः" (सूत्रपाठ, विचार ९१). त्यांचे केवळ नाव ऐकूनही इतरांना त्यांचा वेध लागत असे. वेधशक्तीचे उगमस्थानही तेच होते. ("जीवासि वेध आणि वेधशक्ति ते एथौनीचि कीं गाः" दृष्टान्त, ४). वेध संचरिता प्रकारुः वेध लावण्याचे चार प्रकार : दृक्, स्पर्श, आलाप, अंतःकरण (सूत्रपाठ, विचार १७७).

३. स्वामींच्या दर्शनाने गाईना त्यांचा वेध लागल्याची लीळा 'उत्तरार्धा'त आहे (२. ३२५). ती अशी :— "गाइ वातु एताति : गोसावीयातें देखिलें : आणि वेधलिया : उभिया राहिलिया : एकीचेया बगटावरि एकीचें बगट ऐसीया आवधीया दाटलीया : गोसावीयाची श्रीमूर्ति पाहति असेति :"

४. वनकडुवाळें म्हणजे रानटी जनावरांची पिले. त्यांनाही स्वामींचा वेध लागे. उदा., व्याघ्रपीलीं खेळवणे (लीळा. एकांक ४१), सूकर रोखु हरणें (लीळा. पूर्वार्ध १.५५), मागीं व्याघ्रु पाठीं येणें (लीळा. पूर्वार्ध २.२०७).

५. पाखिरुवें : 'पूर्वार्धा'त एका भारद्वाज पक्ष्याला आपला वेध लागल्याचे पाहून स्वामी म्हणाले, "एथ माणुसें तरि माणुसें : गोरुवां तरि गोरुवां : पाखिरुवां तरि पाखिरुवां वेधु आति : " (पूर्वार्ध, २. २६५). जळचरें : एकदा स्वामी गोदाकाठाने जात असताना त्यांची साउली नदीच्या पात्रावर पडली व तेवढ्याने पाण्यातील जळचर-प्राणी वर येऊन त्यांच्याकडे वेधले गेले. याच प्रसंगी स्वामींनी श्रीकृष्णाचीं अलौकिक वेधशक्ती सांगून त्याला 'वेधाचार्य' म्हटले होते. (लीळा० पूर्वार्ध २. २९०).

६-७. पशुपक्ष्यांना स्वामींचा वेध लागे यात नवल नाही; कारण त्यांना कान, मन, डोळे इत्यादी ज्ञानेंद्रिये होती. आश्चर्य हे, क्री लतावृक्ष, नदीनाले व चंचल वायु यांनाही त्यांचा वेध लागे.

८. लक्षांतरीं आणि ब्रह्मांडाही वाहिरीं : स्वामींच्या वेधशक्तीचा संचार जसा लाखो योजनांच्या अंतरावर होता, तसाच तो ब्रह्मांडाबाहेरही होता.

९. वेधशक्ति प्रेम उत्पन्न करते, तर बोधशक्ती ज्ञान देते. चक्रधरांपाशी या दोन्ही शक्ती होत्या. (“वैधोनि बोधिति : कां बोधौनि वेधिति:” सूत्रपाठ, विचार १११)

१०. हस्तांतरें प्रतिबोधणे : बोध स्वतः न देता दुसऱ्याकडून देवविणे. पण बोध कसाही दिला तरी ही बोधशक्ती इतकी प्रभावी होती, की ती ज्याला लाभली त्याला चिद्ब्रह्म, म्हणजे माया आदि देवताही काही करू शकत नाहीत. ब्रह्मादिक व अष्टभैरव अशा बोधवंताला निर-निराळी आमिषे दाखवून त्यांच्या मार्गात विघ्ने आणण्याचा प्रयत्न करतात. ‘परि तो त्यांची वासुही न पाहे’ : (सूत्रपाठ, उद्धरण ३८-४०).

११. ज्यांना ‘हस्तांतरें,’ म्हणजे दुसऱ्याकडून बोधशक्ती लाभली त्यांची ही स्थिती, तर ज्यांना ती साक्षात् चक्रधरापासून लाभली त्यांचा महिमा काय सांगावा !

१२. ज्यांना ईश्वरापासून वेध व बोध, म्हणजे प्रेम व ज्ञान या दोन्ही शक्ती मिळाल्या ते प्रतिईश्वरच होतात. (तुळा : ‘ देव ध्यासी तरी देवचि होसी ’— तुकाराम).

१४. परमेश्वरापासून मिळणारी चार दाने : (१) लीळादान म्हणजे कोणतीही गोष्ट अनार्जित-जीवाने जोडलेली नसताही-देणे; (२) संबंध-दान, म्ह. परमेश्वराशी किंवा त्याच्या संबंधी वस्तूशी संबंध येणे; (३) ग्रहणादान, म्ह. जीवाचे अर्जित घेऊन ते जीवालाच देणे; व (४) कैवल्यदान, म्ह. भक्ताला किंवा ज्ञानियाला साध्यसाधन देणे. पैकी शेवटचे दान सर्वश्रेष्ठ होय.

१५-१६. वरील ओवीतील चतुर्विध दाने हेच जणु परमेश्वराचे चार हात. येथे ‘टीप’ कार मात्र “चौहात = दया मया कृपा कारुण्य हेचि हात तेणें” अशी कल्पना करतो. अनुभूति व मोक्षानुभूति : “मोक्ष

तो सदब्रह्माचा आन अनुभूति ते आपुली ” असा या दोहीतील भेद टीपकार सांगतो. ज्ञानमार्गाने ज्ञानी पुरुषाला मिळणारा ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद तो मोक्ष; आणि भक्तिमार्गाने भक्ताला मिळणारा ईश्वरस्वरूपाचा आनंद ती अनुभूति. एकाच परमेश्वराच्या ब्रह्म आणि ईश्वर या दोन बाजू आहेत. (“ परमेश्वर भक्तासि आपुली अनुभूति रति देति : भक्तासि आपणपें समोर देति : ज्ञानियासि ब्रह्मीभूत करीति : ज्ञानियासि पाठीसि घालीति : ज्ञानियासि मोक्ष देति : ज्ञानिया ब्रह्मीं मिसळे : बुडी दे : भक्त भेदें अनुभवी : कीं अभेदें अनुभवी : ऐसा विकल्प तेथें करों न ये : ” (सूत्रपाठ, उद्धरण ५९ ते ६५).

१७. दृष्टीची प्रसन्नता : परमेश्वराच्या दृष्टीच्या द्वारा होणारे लाभ. मोक्ष, प्रेम : वरील टीप पहावी. तनुयोग्यता : देहविद्या. यासाठी ‘ मूर्तिप्रकाशा ’ मधील उताऱ्यातील २६ व्या ओवीवरील टीप पाहावी. ही विद्या ज्यांना लाभते त्यांचा देह सुवर्णाप्रमाणे होतो. अपरोक्षादि विशेष-ज्ञानता : ज्ञानाचे (१) शब्द, (२) अपरोक्ष, (३) सामान्य, व (४) विशेष असे चार प्रकार आहेत. परमेश्वर आपल्या कृपादृष्टीने ही सर्व ज्ञाने देऊन त्या ज्ञानी पुरुषाच्या जीवस्वरूपीच्या अविद्येचा नाश करून त्याला मोक्ष देतो.

१८. परमेश्वर दृष्टिद्वारा जी दाने देतो ती येथे सांगितली आहेत. अयोग्यता मळकर्म : महानुभाव तत्त्वज्ञानातील या पारिभाषिक संज्ञा आहेत. अनुसरणानंतर केलेल्या असंत क्रियांमुळे लागणारे पाप म्हणजे अयोग्यता; जीव आपले अतिसपूर जीवस्वरूप देवतांना व्यक्त होण्यासाठी मायादत्त सामर्थ्याने जी आवरणे धारण करतो ते मळ; आणि जीवाकडून जन्मल्यानंतर घडणारी ती कर्म, या सर्व दोषांचा नाश आपल्या कृपादृष्टीने करून परमेश्वर जीवांना ‘ विद्या ’, म्ह. ब्रह्मविज्ञा किंवा ज्ञान, ‘ स्थिति ’ म्ह. ‘ आनंद ’ व ‘ फळे ’ म्ह. मोक्षादि फळेही देतो. संबंध मंगळादि : संबंधादि चतुर्विध दाने.

१९. अमृतस्त्राविया वाचा : परावाचेला नारायण ब्रह्मालिये या महानुभाव कवीनेही याच शब्दांत गौरविले आहे. तो म्हणतो, “ जे

आर्तवछनंदनी : तापोपसमन कादंबिनी : ते नमस्कृतं अमृतसंजीवनी :
श्रीदेवोवाणी : ” (श्रीऋद्धिपुरवर्णन, १).

२०. ज्यांना नित्यनरक (अविनाशी) प्राप्त झालेले आहेत अशा
जीवांचे जेव्हा परमेश्वर स्मरण करतो तेव्हा त्यांना तेवढ्यापुरती विश्रांती
मिळते. तसेच परमेश्वर ज्ञानी आणि भक्त यांची साधने ‘ चरित ’, म्हणजे
पूर्ण करतो.

बाराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाण. स्यळ
वि:
श्री: वि:

कविपरिचय

महदंबा (' धवळे ' कर्त्री)

महदंबा, महादाइसे आणि रूपाई या तीन नावांनी परिचित असणाऱ्या या आद्य मराठी कवयित्रीच्या जन्म-मृत्यूंचे शक दुर्दैवाने उपलब्ध नाहीत. महदंबा ही पुरीच्या वायनाकांची मुलगी आणि महानुभाव पंथाचे आद्य आचार्य नागदेव किंवा भटोबास यांची चुलत बहीण. ती लहानपणीच ' हातरिती ' म्हणजे विधवा झाली व तिचा चुलत भाऊ नागदेव चंगीभंगी निघाला. त्यामुळे ती आपली चुलती आबाइसे (नागदेवाची आई) हिच्यासह रावसगावी विरक्त वृत्तीने राहू लागली. पुढे हे सर्व कुटुंब श्रीचक्रधरस्वामींना अनुसरले व तेव्हापासून ही दोन भावंडे प्रसिद्धीस आली. महदंबेला प्रथम चक्रधरांचे व त्यांच्या पश्चात् श्रीगोविंदप्रभूंचे निकट सान्निध्य लाभले होते. त्यामुळे म्हाइंभटांना ' लीळाचरित्रा 'च्या कामी तिचा बराच उपयोग झाला. ही मोठी बुद्धिमान, विरक्त आणि स्वामींच्या शिकवणीतील मर्म जाणणारी होती. तिच्या या मोठेपणाची नागदेवाचार्यांना चांगली जाणीव असावी असे ' म्हातारी माझेया धर्मासि रक्षण गा ' या त्यांच्या अभिप्रायावरून वाटते. ही धर्मनिष्ठ म्हातारी सर्व पंथीयांना मार्गदर्शन करित असावी. ती नागदेवांच्या पूर्वी, म्हणजे शके १२२५ च्या सुमारास निधन पावली. मृत्युसमयी तिचे वय पाउणशेच्या घरात होते.

महदंबेच्या नावावर ' धवळे ', ' मातृकी रुक्मिणी-स्वयंवर ' व ' गर्भकांड ओव्या ' इतकी रचना आढळते. पैकी पहिली दोन काव्ये श्री. वा. ना. देशपांडे यांनी ' आद्य मराठी कवयित्री ' या पुस्तकात प्रसिद्ध केली आहेत. ' धवळ्यां ' चे पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग असून ते काही प्रसंगाने रचिले गेले असे दिसते. महदंबा रिधपुरास श्रीगोविंदप्रभूंजवळ राहात असताना एकदा त्यांना विवाहप्रवृत्ती होऊन

वन्हाडाची सर्व सिद्धता झाली असताना त्यांच्याच सांगण्यावरून तिने हे रुक्मिणीस्वयंवर ' धवळ्यां 'च्या रूपात गायिले, असे त्यांच्या चरित्रातील ' वीव्हावो स्वीकारु ' या २२४ व्या लीळेवरून कळते. ' धवळ्यां 'च्या उत्तरार्धाचा इतिहास थोडा निराळा असून तो ' स्मृतिस्थळा ' तील ' म्हाइंभटीं रुक्मिणीसैवर करणें ' या १७४ व्या लीळेत आढळतो. गोविंदप्रभूच्या निधनानंतर एकदा म्हाइंभट व लक्ष्मीधरभट यांनी महादायिसेला ' सामोरें ', म्हणजे पुढचे रुक्मिणीस्वयंवर रचण्याचा आग्रह केला. तेव्हा ती म्हणाली, " आतां काइ मज करवैल ? तैं गोसावीं वरु दीधला म्हणौनि स्फुरलें : आतां मज काइ स्फुरे ना : " यावर या दोघां पंडितांनी ' शब्द घडउं घडउं (म्ह. घडवून घडवून) पदें बांधिलीं ', आणि ती एकत्र गुंफून महदंबेने गायिली. त्यामुळे ' धवळ्यां 'च्या उत्तरार्धाचे श्रेय वरील पंडितद्वयाकडे द्यावे लागते. तरीसुद्धा महदंबेचा हात या भागावरूनही फिरलेला दिसतो. ' पूर्वार्धा 'ची रचना श्रीगोविंदप्रभूच्या वेळची, म्हणजे शके १२०९ च्या पूर्वीची असून उत्तरार्ध त्यानंतर १०-१२ वर्षांनी रचिलेला असावा. महदंबेचे ' मातृकी रुक्मिणीस्वयंवर ' हे दुसरे काव्य पूर्वीच्याच विषयावर, पण रचनादृष्ट्या थोडे चमत्कृतिपूर्ण आहे. त्यात भाषेच्या बाबत मातृका प्रत्येक ओवीच्या प्रारंभी एक याप्रमाणे योजिल्या आहेत.

साधेपणा, प्रेमळपणा व एक प्रकारचा घरगुतीपणा हे महदंबेच्या काव्याचे विशेष होत. नागदेवाचार्यांची बहीण महदंबा आणि ज्ञानेश्वरांची बहीण मुक्ताबाई या दोघी स्थूलमानाने समकालीन. आश्चर्य हे, की त्या दोघीही केवळ आपापल्या भावांच्या नावावर श्रेष्ठत्व पावलेल्या नसून दोघींच्याही अंगी स्वतंत्र असे कर्तृत्व दिसून येते.

केशिराज बास (' मूर्तिप्रकाश ' कार)

यांच्या पूर्वचरित्राविषयी विशेष माहिती मिळत नाही. हे पापदंडी रामपुरीचे ' विद्वांस व्याख्याते ' असल्याचा समज ' स्मृतिस्थळा ' त नोंदलेला आहे (स्मृ. १२). तरुण वयातच ते संसारातून विरक्त झाले व नागदेवाचार्यांकडून दीक्षा घेऊन महानुभाव पंथात आले. त्यांच्या वैराग्याची

प्रशंसा नागदेवाचार्यांनी ' माझा केशवु शुकयोगींद्र कीं गा ' या शब्दांत केली आहे (स्मृ. १३). स्वतःच्याप्रमाणे मठातील इतरांच्या वर्तना-विषयीही केशिदेव दक्ष असत, व म्हणूनच ' तुम्ही माझे डोळे कीं गा ' असे नागदेवाचार्य यांनी त्यांच्याविषयी म्हणले होते (स्मृ. ९४, ९५). केशिराजांना धर्म-चर्चा करणे अति प्रिय होते. दामोदर पंडित व राघवभट या आपल्या गुरुबंधूंबरोबर ते नित्य धर्मवार्ता करीत. त्यामुळेच या तिघांना ' शास्त्रसंवादेविण जो उठितां बैसतां रिकामेया दाखवील : त्यासि मी होड करीन गा ' असे नागदेवाचार्यांनी म्हटले होते (स्मृ. २५३). गुरुविषयी केशिराजांच्या मनात नितान्त आदर होता. त्यांना गुरुवचन म्हणजे ' ईश्वरवाणी ' होती. उलट, नागदेवाचार्यही त्यांची योग्यता ओळखून होते. आपले शास्त्र त्यांच्याशी चर्चा केली असता उजळ होते, असे ते म्हणत (स्मृ. ६८). केशिराजांचा एक मोठा गुण म्हणजे त्यांचे मित्रप्रेम. ' वच्छहरण ' कर्ते दामोदर पंडित हे त्यांचे जसे गुरुबंधू ; तसेच परमस्नेही होते व त्यांच्यातील या मैत्रीची साक्ष उभयतांच्या बाजूने मिळते. दामोदर पंडितांनी आपल्या ' वच्छहरण ' काव्याचे कर्तृत्व केशिराजांकडे दिले (' भणे मुनी केशवराजु : ' वच्छ. ५०२), तर केशिराजांनी दामोदरांच्या अंगावर पडणारा एका मद्यप्याच्या शस्त्राचा घाव स्वतःवर घेऊन मित्रासाठी प्राण दिला. वरील घटना शके १२३८ मध्ये घडली.

केशिराज पंडित होते, अर्थात् संस्कृतज्ञ होते. किंबहुना, त्यांचा ओढा संस्कृताकडेच होता. ' रत्नमालास्तोत्र ' हा मराठी ' लीळाचरित्रा 'च्या आधारे रचिलेला त्यांचा पहिला ग्रंथ संस्कृतात आहे. हे स्तोत्र नागदेवा-चार्यांना फार आवडले हे पाहून त्यांनी चक्रधरांची वचने संस्कृत भाषेत बांधण्याचे योजिले तेव्हा मात्र आचार्यांनी त्यांना मोडून काढले व जे काही लिहावयाचे ते मराठीतून, म्हणजेच लोकभाषेतून लिहावे असेही वर स्पष्टपणे सांगितले. तेव्हापासून केशिराज संस्कृत सोडून मराठीकडे वळले व आपली बुद्धी त्यांनी चक्रधरोक्त शास्त्राचे व्यवस्थापन करण्याच्या कामी लावली. याच उद्योगातून ' सूत्रपाठ ' व ' दृष्टान्तपाठ ' हे दोन ग्रंथ तयार झाले. पैकी पहिल्यात ' लीळाचरित्रा ' तील चक्रधरांच्या

कविपरिचय

मनुभव १०००००... वि: १६१
... नों: वि: १६१

तोंडची तात्त्विक वचने व दुसऱ्यात त्यांनी तत्त्वविशदीकरणार्थ दिलेले व्यावहारिक दृष्टान्त संग्रहित केले आहेत. हे दोन्ही ग्रंथ संकलनात्मक असले - 'दृष्टान्तपाठा'तील दृष्टान्तांवरील 'दार्ष्टान्तिक' तेवढे केशिराजांचे आहे - तरी महानुभाव संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाचा ते पाया असल्याप्रमाणे आहेत. त्यांचे हे महत्त्व ओळखूनच नागदेवाचार्यांनी 'केशवदेया : मज मागां शास्त्र जाण ना ऐसें तुवां केलें' असा आपला अभिप्राय व्यक्त केला होता (स्मृ. २२५). या तात्त्विक ग्रंथाच्या बरोबर केशिराजांची स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीही चालू होती, व तिचे फळ म्हणजेच त्यांचा 'मूर्तिप्रकाश' हा शके १२११ मध्ये रचिलेला सुमारे तीन हजार ओव्यांचा ग्रंथराज ! या श्रीचक्रधरमूर्तिवर्णनपर काव्याविषयी त्यांचे संपादक डॉ. वि. भि. कोलते यांनी पुढील अभिप्राय व्यक्त केला आहे. ते म्हणतात, "मूर्तिप्रकाश हे केशिराजांच्या काव्यवैजयंतीमधील अत्यंत प्रकाशमान असे रत्न होय. या काव्यात त्यांची विद्वत्ता आणि सहृदयता, काव्यशक्ती आणि परमेश्वरभक्ती यांचे मोठे मनोहर मिश्रण झालेले आहे." (प्रस्तावना, पृ. ४०).

नरेंद्र ('रुक्मिणीस्वयंवर'कार)

नरेंद्र हा देवगिरीकर रामदेवराव यादवांचा राजकवी असावा असे वाटते. त्याचे दोघे भाऊ, साल व नृसिंह, हेही कवित्व करीत व त्यांनी अनुक्रमे नलोपाख्यान आणि रामायण यांवर काव्यरचना केली होती. एकदा त्यांची ही काव्ये राजसभेत म्हटलेली ऐकून नागदेवाचार्यांकडून 'श्रवण' झालेला व श्रीकृष्णभक्तीने वेधलेला नरेंद्र त्यांना स्पष्टपणे म्हणाला, 'ऐसा द्वारकेचा रामहाड्ड (म्ह. श्रीकृष्ण) वर्णितेति तरि तुमचेया पापा पुरश्चरण होतें !' यावर 'तर मग तुम्हीच असे काव्य करा; पाहू तुमचे कौशल्य !' असे उत्तर त्या दोघां भावांनी दिले. ते ऐकून नरेंद्राने खरोखरच श्रीकृष्णचरित्रपर असे 'रुक्मिणीस्वयंवर' हे १८०० ओव्यांचे एक काव्य रचिले. ते रामदेवराव यादवाला इतके आवडले, की त्याचा 'अभंग' म्ह. कर्तृत्व आपणास मिळावे म्हणून त्याने जितक्या ओव्या तितके सोनटके आणि सोन्याच्या मोहरा नरेंद्राला देऊ केल्या. पण नरेंद्राने 'ना राजे हो : आमुचेया कवीकुळा बोलु लागैल' असे खऱ्या

कवीच्या बाण्यास साजेल. असे रोखठोख उत्तर देऊन राजाला नकार दिला. राजसभेतील या प्रकाराने उद्विग्न होऊन तो आपले हे काव्य घेऊन सरळ नागदेवाचार्याकडे आला व त्यांच्याकडून दीक्षा घेऊन तो आपल्या ग्रंथासह महानुभाव पंथामध्ये प्रविष्ट झाला. 'स्मृतिस्थळा' तील ११३ वी स्मृती इतकेच सांगून थांबते. 'रुक्मिणीस्वयंवरा'च्या टीपग्रंथाच्या 'आदी'त मात्र थोडी आणखी माहिती दिलेली आहे. त्यावरून असे कळते, की राजा आपला ग्रंथ बळाने घेईल या भीतीने नरेंद्राने व त्यांच्या दोघां भावांनी रातोरात त्यातील सुमारे १०० ओव्यांची प्रत तयार केली व तेवढ्यात राजाकडून बोलावणे आल्यामुळे त्यांना त्याची संपूर्ण प्रत करता आली नाही. मूळचे १८०० ओव्यांचे हे काव्य महानुभावांच्या संग्रहात ८७९ इतक्याच ओव्यांचे मिळते याचे कारण वरील टीपग्रंथाच्या अधिक माहितीत सापडते.

नरेंद्राविषयी याहून अधिक माहिती मिळत नाही. त्याच्या काव्याचा रचनाकाल शके १२१४ असा डॉ. कोलते यांनी निश्चित केला आहे. अर्थात् हे काव्य त्याने महानुभाव पंथात येण्यापूर्वी रचिलेले आहे. पंथाने त्याला आपल्या 'साती ग्रंथा'त समाविष्ट करून घेऊन मान्यता दिली, इतकेच. त्यामुळे या काव्याच्या आरंभी, महानुभावांच्या परंपरेला सोडून, कवीने गणेश-शारदा यांना वंदन केलेले आढळते. अलीकडे प्रा. सुरेश डोळके यांना या ग्रंथाची एक संपूर्ण प्रत मिळालेली आहे. परंतु अद्यापि ती अप्रकाशित आहे.

भास्कर कवीश्वर ('शिशुपाळवध' व 'उद्धवगीता'कार)

भास्कराचे मूळ नाव भानुभट असून तो बोरीचा राहणारा. महानुभाव पंथात येण्यापूर्वी तो कलंकी मार्गात होता. परंतु पुढे नागदेवाचार्यांची भेट होऊन तो महानुभाव पंथात आला आणि अखेरपर्यंत आपल्या गुरुकुलाशी एकनिष्ठ राहिला. भास्कर हा वादपट्ट असून रसाळ वक्ताही होता. त्याला पुराण सांगण्याचे व्यसनच होते. त्याचे 'भागवता'वरील व्याख्यान ऐकताना नागदेवाचार्यांचे अंतःकरण द्रवून 'चंद्रमय' होई असे स्मृतिकार सांगतात (स्मृ. २१५). त्याची 'सरळ मराठी'

आचार्यांना अति प्रिय होती. त्याचे शीघ्र कवित्वही स्मृतिकारांनी वर्णिले आहे (स्मृ. ११६, २०४). भास्कर रूपानेही सुंदर होता. म्हणूनच ' सौकर्यत्वे दीसतोसि ' असे म्हणून नागदेवांनी त्याला ठिगळांचे वस्त्र पांघरण्याची सूचना केली होती (स्मृ. १२२). तसेच त्याच्या कवित्वाविषयीही ' तूं शृंगारीया कवि ' असा त्यांचा अभिप्राय होता (स्मृ. २४२), व त्याचे ' शिशुपाळवध ' हे पाहिले काव्य पाहता तो बरोबर दिसतो. भास्कर जसा प्रतिभावान कवी तसाच विरक्त तपस्वीही होता असे ' वृद्धाचारा 'तील आख्यायिकांवरून दिसून येते. त्याचे अखेरचे दिवस परिभ्रमणात गेले. दिल्लीचा सुलतान दक्षिणेवर चालून आल्यावर भास्करभटांना कोकणात जावे लागले असे दिसत. पुढे स्थिरस्थावर झाल्यावर ते देशावर परत आले व त्यानंतर लौकरच अष्टी (जि. नगर) येथे त्यांचे निधन झाले.

भास्कराच्या नावावर अनेक ग्रंथ दिले जातात. परंतु ते सर्वच त्याचे नसून ज्यांविषयी निश्चितपणे बोलता येईल असे त्याचे ग्रंथ म्हणजे (१) शिशुपाळवध, (२) एकादश-टीका, किंवा उद्धवगीता, (३) नरविलापस्तोत्र, व (४) संस्कृत श्लोकबद्ध पूजावसर हे चार होत. प्रस्तुत संग्रहात समाविष्ट केलेला मराठी ओवीबद्ध ' पूजावसर ' भास्कराचाच असण्याची शक्यता मात्र पुष्कळ आहे. तसेच, भास्कराची काव्ये ही ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वीची आहेत हा लौकिक समज त्याज्य ठरवून ती शके १२३० च्या सुमारची आहेत असे डॉ. कोलते यांनी प्रमाणांनिशी सिद्ध केले आहे.

दामोदर पंडित (' वच्छहरण ' कार)

हा महानुभाव संप्रदायातील एक अधिकारी पुरुष होऊन गेला. तो व त्याची बायको हिराइसे किंवा हिरांबा या दोघांनाही नागदेवाचार्यांपासून ' श्रवण ' घडलेले असले तरी सर्वसंग-परित्याग करून पंथाची दीक्षा घेण्याचा निर्धार प्रथम हिराइसेने केला व त्याप्रमाणे तो पतीजवळ बोलूनही दाखविला. त्यावर दामोदर पंडितांनी तिला ' तू पुढे हो; मी मुलाचे लग्न करून मागाहून येतोच ' असे सावधपणाचे उत्तर दिले. पुढे मुलाचे लग्न झाले तरी पंडित

अद्यापि प्रपंचातच रमलेले पाहून ती संतापली आणि तिने नागदेवाचार्यांच्या मठातून ' जिथे चुलीची खीर खादली तिथे चुलीची काइ राख खाल ? ' असा थोडा कडक निरोप पाठविला. तो ऐकून मात्र दामोदर पंडित वरमले आणि ' आता ही कोपली ' असे पाहून तेही घरातून बाहेर पडले आणि नागदेवाचार्यांकडून दीक्षा घेऊन पंथात प्रविष्ट झाले. यापुढील आपले सर्व आयुष्य त्यांनी ईश्वरभक्तीत वेचले. त्यांच्यापाशी गाण्याचे अंग चांगले होते व ते गातही मोठ्या भक्तिभावाने. त्यामुळेच ' गीत विखो ' असे चक्रधरस्वामींचे आचारसूत्र असूनसुद्धा नागदेवाचार्यांनी दामोदरांस गाण्याची विशेष सवलत दिली होती, इतकेच नव्हे तर ' पंडितांचें गीत तें माझे हाकारें गा ' असे गौरवाचे उद्गार त्यांच्या गाण्याविषयी काढले होते. तसेच, दामोदर पंडित व केशिराज यांना अनुलक्षून ' तुम्ही माझे डोळे कीं गा ' असे ते म्हणत, इतकी त्या दोघांची योग्यता मोठी होती. नागदेवाचार्यांच्या अंतकाळी त्यांना 'सूत्रपाठ' वाचून दाखविण्याचा मान दामोदर पंडितास मिळाला होता. आचार्यांच्या निधनानंतर त्यांनी एक ' वियोग-धुवा ' रचिलेला आहे.

दामोदर पंडितांच्या नावावर काही पदे, आरत्या, चौपद्या, धुवे आणि ओव्या अशी स्फुट स्वरूपाचीही रचना आढळत असली तरी त्यांची कीर्ती त्यांनी रचिलेल्या ' वच्छहरण ' या भागवतीय काव्यामुळे आहे. भागवत-पुराणातील दशम स्कंधामधील आख्यानकाला धरून लिहिलेले हे सुमारे पांचशे ओव्यांचे काव्य त्यांनी आपले गुरुबंधू व परममित्र केशिराज यांच्या मृत्यूनंतर शके १२३८ मध्ये रचिलेले असावे. त्याचे कर्तृत्व त्यांनी सौजन्याने व सख्यत्वाने केशिराजांकडे दिलेले असले तरी त्याचे खरे कर्ते स्वतः दामोदर पंडितच आहेत हे ' वृद्धाचारा'तील " पंडितबासीं वत्सहरण केलें : तेथ अभंगीं सौजन्यें केसोबासातें घातलें " या उल्लेखावरून स्पष्ट होते (वृ. ४). नागदेवाचार्यांच्या निधनानंतर काही वर्षांनी दामोदर-पंडित लाजी-वैरागराकडे गेले व तिकडेच त्यांचे देहावसान झाले.

नारायण बास बहाळिये (' ऋद्धिपुरवर्णन ' कार)

हा कवी राहणारा खानदेशातील बाहाळ या गावचा असल्यामुळे तो

नारायण बहाळिये या नावाने ओळखला जातो. त्याचे पूर्वायुष्य अनाचार व हिंसा करण्यात गेले असावे असे त्याच्या ' ऋद्धिपूरवर्णन ' या काव्यावरील टीपग्रंथावरून वाटते. त्याने स्वतः आपल्या काव्यात केलेले ' स्वात्मनिरोपण ' ही वरील कल्पनेस पोषकच आहे (ओ. ३१-४३). पुढे अनुताप होऊन त्याने अचळ मालोबास यांच्याकडून महानुभाव पंथाची दीक्षा घेतली. त्यानंतर एकदा ' अटन ' क्रमाने रिधपुरास नमस्कार करून तो स्वस्थी वाडेगाव येथे आला असताना त्याची व विश्वनाथ बास यांची गाठ पडली, आणि त्या प्रसंगाने त्या दोघांनी अनुक्रमे ' ऋद्धिपूरवर्णन ' व ' ज्ञानप्रबोध ' या ग्रंथांची रचना कशी केली तो वृत्तान्त प्रस्तावनेत येऊन गेलाच आहे. त्यावरून दोन गोष्टी स्पष्ट होतात. एक म्हणजे नारायण कवीने आपले ' ऋद्धिपूरवर्णन ' विश्वनाथाच्या प्रेरणेने लिहिले, व दुसरी म्हणजे त्याचा रचनाकाल त्याचे पहिले संपादक डॉ. य. खु. देशपांडे म्हणतात त्याप्रमाणे शके १२८५ इतका उत्तरकालीन नसून ते ' ज्ञानप्रबोधा 'च्याच वेळी, म्हणजे शके १२५३ मध्ये रचिलेले असले पाहिजे. नारायण कवीच्या नावावर याशिवाय ' डंक ' या नावाचे एक रूपकपर लघुकाव्यही आहे.

' ऋद्धिपूरवर्णन ' हे ६४१ ओव्यांचे स्थलवर्णनपर काव्य असून त्याचा विषय श्रीगोविंदप्रभूंचे क्रीडास्थान ऋद्धिपुर किंवा रिधपूर (जि. अमरावती) हा आहे. त्यात वर्णनाचा वारकावा साधला असून शिवाय कवीने त्यात आपला जिव्हाळाही ओतलेला आहे. त्यामुळे हे काव्य वर्णनपर, म्हणजे वस्तुनिष्ठ असले तरी त्याबरोबरच ते भावगर्भ, म्हणजे आत्मनिष्ठही उतरले आहे. तसेच कवीने श्रीगोविंदप्रभूंच्या चरणांनी पुनीत झालेली रिधपुरातील अनेक स्थाने वर्णन करताना काव्यभर त्यांची मूर्ती खेळविली असल्यामुळे त्यात त्यांचे व्यक्तिमत्त्वही सहज उमटून गेले आहे. म्हणून ' साती ग्रंथां 'त नारायण कवीच्या प्रस्तुत काव्यग्रंथाचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

विश्वनाथ बाळापूरकर (' ज्ञानप्रबोध 'कार)

हा लाड कामराज नावाच्या एका श्रीमान व्यापाऱ्याकडे कोशाध्यक्ष

होता. पुढे काही कारणाने दोघांत वितुष्ट येऊन कामराजाने विश्वनाथाला बंदिवासात टाकले. त्यातून त्याची सुटका नागदेवाचार्यांच्या परंपरेतील कमळाकराचे शिष्य गुर्जर शिव बास यांच्या कृपेने झाली. या प्रसंगाने विरक्त होऊन विश्वनाथाने संसारावर पाणी सोडले आणि गुर्जर शिव-बासांकडून दीक्षा घेऊन तो महानुभाव पंथात आला. त्याचे अखेरचे दिवस वन्हाडातील बाळापूर या गावी गेल्यामुळे तो बाळापूरकर या नावाने ओळखला जातो.

विश्वनाथाचा 'ज्ञानप्रबोध' हा ग्रंथ प्रसिद्ध असून त्याची ओवी-संख्या सुमारे १२०० आहे. त्याचे स्वरूप थोडे संमिश्र आहे. म्हणजे, त्याचा काही भाग भगवद्गीतेच्या १३ व्या अध्यायातील अमानित्वादि ज्ञानलक्षणे सांगणाऱ्या पाच श्लोकांवरील टीकेच्या स्वरूपाचा असून उरलेला भाग स्वतंत्र आहे. पैकी गीताटीकेच्या भागावर ज्ञानेश्वरीची सावली पडलेली स्पष्टपणे दिसते. 'करोनि गीतेची भिती । ज्ञानचित्र पाडिलें' हे विश्वनाथ कवीचे म्हणणे या पहिल्या भागापुरतेच खरे आहे. कारण त्याचे यापुढील विवेचन स्वतंत्र असून त्याचा गीतेशी संबंध नाही. असो. हा ग्रंथ महानुभावांच्या 'साती ग्रंथां' पैकी असून त्याच्यावरील टीपग्रंथात त्याची 'पूर्वपीठिका' पुढीलप्रमाणे दिली आहे :—

“सस्ती वाडेगांवीं बाहळे नारावा बासीं आणि गुजर सीवबासाचे वीसावा बास तयासी भेट जाली : भेटीचें वीधान जालेयां परस्परें ग्रंथकरणीं प्रार्थिलें : मग वीसोबासीं गीतेचे पांच श्लोक प्रधान करुनि : गीतार्थ ज्ञानप्रबोध : १२ : सतें आणि तीन वोवीया (१२०३) वोवीया ग्रंथ केला : ” वरील माहितीवरून व तसेच 'ऋद्धिपुरवर्णना'च्या पूर्व-पीठिकेवरून पाहता विश्वनाथ व नारायण बहाळिये यांनी आपले ग्रंथ एकमेकांच्या प्रेरणेने रचिले व दोघांचा रचनाकाल स्थूलमानाने एकच, म्हणजे शके १२५३ आहे, हे स्पष्ट होते. 'ज्ञानप्रबोधा' च्या शेवटी तसा कालोलेखही आहे (“शके वाराशे त्रेपन्नभीतरिं । प्रजापतिनाम संवत्सरीं । माघे पंचमी प्रथम प्रहरीं । तें ग्रथन पूर्ण जालें ॥ ” ओ. १२०३). हा ग्रंथ म. श्रीदत्तलक्षराज महानुभाव यांनी पंथीयांसाठी

म्हणून इ. स. १९०७ मध्ये एकदा छापून प्रसिद्ध केला होता.

रवळो बास (' सहाद्रिवर्णन ' कार)

रवळो बास किंवा राघोपाध्ये याचे घराणे मराठवाड्यातील पाथरीचे (जि. परभणी) म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याच्या चरित्राची माहिती उपलब्ध नाही. केवळ त्याची गुरुपरंपरा (जनार्दन किंवा जानोपाध्ये → कमळाइसे → हिरांबिका किंवा हिराइसे → रवळो बास), त्याने केलेली ग्रंथरचना (' सहाद्रिवर्णन ग्रंथ आन नामाचे १० ठाए ') आणि शोधून काढलेली ' नागर लिपी ' इतक्याच गोष्टींची नोंद आढळते. पैकी ' नामाचे दहा ठाय ' म्हणजे महानुभावांच्या नित्यपूजेतील एक महत्त्वाचे प्रकरण असून त्यात परमेश्वराच्या नामाची निरनिराळी दहा सामर्थ्ये सांगून त्यांचे उदाहरणांसह स्पष्टीकरणही केलेले आहे. ' सहाद्रिवर्णन ' हे ५१७ ओव्यांचे काव्य रवळो बासाने शके १२७५ मध्ये रचिलेले असावे. ' सहाद्रिवर्णन ' हे त्याचे नाव मात्र थोडे फसवे आहे. कारण त्यात अपेक्षेप्रमाणे सह्याद्री पर्वताचे वर्णन नसून महानुभावांच्या ' पंचकृष्णां ' - पैकी द्वितीय अवतार श्रीदत्तात्रेयप्रभू यांचे लीळाचरित्र आहे. ते माहूर-जवळील सह्याद्रीच्या एका फाट्यात घडलेले असल्यामुळे महानुभाव ग्रंथकारांच्या प्रथेप्रमाणे त्याला ' सहाद्रिवर्णन ' किंवा ' सहाद्रिमाहात्म्य ' म्हणतात, इतकेच. वास्तविक ' श्रीदत्तात्रेयचरित्र ' हे नाव या ग्रंथास अधिक समर्पक ठरेल.

रवळो बासाचे याहून अधिक कर्तृत्व म्हणजे त्याने तयार केलेली ' नागरी लिपी '. या नागरी लिपीलाच ' सकळ ' लिपी म्हणतात. ही सांकेतिक लिपी शोधून काढून रवळो बासांनी एका दृष्टीने आपल्या शास्त्राचे रहस्य इतरांच्या हाती पडून ते शास्त्र भ्रष्ट होण्यापासून वाचविले हे खरे. तथापि रवळो बासांच्या या उद्योगामुळेच महानुभावांचे ग्रंथ सांकेतिक लिपीच्या कुलपात अडकून पडून पंथीयेतरांच्या दृष्टीने ते असून नसल्या-प्रमाणे झाले हेही काही खोटे नाही.

शब्दकोश

(मूळ शब्दापुढील कंसातील संक्षेपचिन्हांचे स्पष्टीकरण :- अ=अव्यय; अ.व.= अनेकवचनी रूप; क्रि.=क्रियापद; क्रि.वि.=क्रियाविशेषण; कृ.= कृदन्त; धा.वि. = धातुसाधित विशेषण; ना. = नाम; वि. = विशेषण; वि.ना. = विशेष नाम; सा. = सामासिक शब्द.)

अ

अकलित-अजिंक्य, अजित.
 अंगराग-उटी, रस.
 अठसटि-अडुसष्ट.
 अतिसो-अतिशयत्व.
 अतुर-अतुल, अतिशय.
 अधांथुरी-आंथरूण.
 अनुचर-सेवक, भक्त.
 अनुवादणे-वर्णन करणे.
 अनुसरणे-शरण जाणे, दीक्षा घेणे.
 अंतरराओ-किल्लेदार, मुख्याधिकारी.
 अंतौरी-स्त्री.
 अभर-आभारित, ऋणी, संतुष्ट.
 अरोचक-अनावड, तिटकारा.
 अलोट-अभेद्य, अजिंक्य.
 अवकण-धान्य, दाणे.
 अवकळ (वि.) निस्तेज, दीन.
 अवज्ञा-ओझे.

अवतरण-अवतार धारण करणे.
 अवतरविणे-मूर्तिमंत, साकार करणे.

अवधातु-हीन प्रकारचा धातू.
 अवधारणे-श्रवण करणे.
 अवर-जड देह. (टीपा पहा.)
 अवलीला-सहज, लीलेने.
 अवस्था-मनाची तळमळ, अस्वस्थता, व्याकुळता.
 अवस्थान-बैठक, आसन.
 अवस्वर- (१) अवसर, संधी; (२) समय, प्रसंग.
 अवस्वरी-प्रसंगोचित तयारी.
 अवाच्यता-मौन.
 असिक- (वि.) सर्व, सगळे.
 असुख-दुःख.
 अळुमाळ-किंचित, स्वल्प.

आ

आइत-तयारी, सिद्धता.
 आउसा-आई, राजमाता.

आखर—(१) अक्षर, शब्द; (२) गावाबाहेरील, पण गावाला लागून असलेली जमीन.
 आगळ—(वि.) विशेष, अधिक.
 आगाध—(१२-३९) समुद्र.
 आंगवण—सामर्थ्य.
 आंगसीक—अंगावरील वस्त्र.
 आंगीटोपरें (सा.) अंगातील वस्त्र व शिरोभूषण.
 आंगुळी—हाताचे बोट.
 आटण—अटन, भ्रमंती.
 आडनाम—आडनाव, उपनाम.
 आडलाउ—संरक्षक, सहायक.
 आडा—टिळा.
 आडेनि (क्रि.वि.)—बाजूला, दूर.
 आणिक (वि.)—अन्य, दुसरे, इतर.
 आते (क्रि.)—असतो.
 आथि (क्रि.)—आहे.
 आथिल (वि.)—असणारे.
 आदळ—धडक, झगटणे.
 आन (अ.)—आणि.
 आन (वि.)—अन्य, दुसरे.
 आपणपें—स्वतःस, आपणास.
 आपैसया (क्रि.वि.)— आपोआप, सहज.
 आपैसे—आपोआप.
 आफावणे—आणविणे, बोलावून घेणे.

आंबेपालवी—आंब्याची कोवळी पाने.

आरत—आर्त, व्यथित.
 आरव—वृक्षसमूह, राई.
 आरोगणा—भोजन.
 आरोगिणे—भोजन करणे.
 आवार—मुक्तद्वार.
 आवेव—अवयव.
 आस—आशा.

आह—आग, जाळ.
 आळविणे—प्रार्थना करणे.
 आक्षेपणी—क्षोभ, कोप.

उ

उखिता—वाटसरू.
 उछाव—उत्साह.
 उछीष्ट—उष्टे.
 उजनीर्मळ—उजळ व निर्मळ.
 उजळणे—प्रज्वलित करणे, पेटविणे.
 उजाळ (वि.)—उज्वल, सतेज.
 उजाळ (ना.)—तेज.
 उठावा—उत्कर्ष, बहर.
 उणिव—दोष, न्यून.
 उतणे—उतास जाणे, आत न मावणे.
 उतती—खारकेचे झाड.
 उदयभास्कर—एक प्रकारचा कापूर.
 उदो—उदय.
 उधरण—उद्धार.
 उन्मळणे—उघडणे.
 उन्मनी—समाधी, तंद्री.

शब्दकोश

(मूळ शब्दापुढील कंसातील संक्षेपचिन्हांचे स्पष्टीकरण :- अ=अव्यय; अ.व.= अनेकवचनी रूप; क्रि.=क्रियापद; क्रि.वि.=क्रियाविशेषण; कृ.= कृदन्त; धा.वि. = धातुसाधित विशेषण; ना. = नाम; वि. = विशेषण; वि.ना. = विशेष नाम; सा. = सामासिक शब्द.)

अ

अकलित-अजिंक्य, अजित.
 अंगराग-उटी, रस.
 अठसटि-अडुसष्ट.
 अतिसो-अतिशयत्व.
 अतुर-अतुल, अतिशय.
 अधांथुरी-आंथरूण.
 अनुचर-सेवक, भक्त.
 अनुवादणे- वर्णन करणे.
 अनुसरणे-शरण जाणे, दीक्षा घेणे.
 अंतरराओ-किल्लेदार, मुख्याधि-
 कारी.
 अंतौरी-स्त्री.
 अभर-आभारित, ऋणी, संतुष्ट.
 अरोचक-अनावड, तिटकारा.
 अलोट-अभेद्य, अजिंक्य.
 अवकण-धान्य, दाणे.
 अवकळ (वि.) निस्तेज, दीन.
 अवज्ञा-ओझे.

अवतरण-अवतार धारण करणे.
 अवतरविणे-मूर्तिमंत, साकार
 करणे.
 अवधातु- हीन प्रकारचा धातू.
 अवधारणे-श्रवण करणे.
 अवर-जड देह. (टीपा पहा.)
 अवलीला-सहज, लीलेने.
 अवस्था-मनाची तळमळ,
 अस्वस्थता, व्याकुळता.
 अवस्थान-बैठक, आसन.
 अवस्वर- (१) अवसर, संधी;
 (२) समय, प्रसंग.
 अवस्वरी-प्रसंगोचित तयारी.
 अवाच्यता-मौन.
 असिक- (वि.) सर्व, सगळे.
 असुख-दुःख.
 अळुमाळ-किंचित, स्वल्प.

आ

आइत-तयारी, सिद्धता.
 आउसा-आई, राजमाता.

आखर—(१) अक्षर, शब्द; (२) गावाबाहेरील, पण गावाला लागून असलेली जमीन.
 आगळ—(वि.) विशेष, अधिक.
 आगाध—(१२-३९) समुद्र.
 आंगवण—सामर्थ्य.
 आंगसीक—अंगावरील वस्त्र.
 आंगीटोपरें (सा.) अंगातील वस्त्र व शिरोभूषण.
 आंगुळी—हाताचे बोट.
 आटण—अटन, भ्रमंती.
 आडनाम—आडनाव, उपनाम.
 आडलाउ—संरक्षक, सहायक.
 आडा—टिळा.
 आडेनि (क्रि.वि.)—बाजूला, दूर.
 आणिक (वि.)—अन्य, दुसरे, इतर.
 आते (क्रि.)—असतो.
 आथि (क्रि.)—आहे.
 आथिल (वि.)—असणारे.
 आदळ—धडक, झगटणे.
 आन (अ.)—आणि.
 आन (वि.)—अन्य, दुसरे.
 आपणपें—स्वतःस, आपणास.
 आपैसया (क्रि.वि.)— आपोआप, सहज.
 आपैसे—आपोआप.
 आफ्तावणे—आणविणे, बोलावून घेणे.

आंबेपालवी—आंब्याची कोवळी पाने.
 आरत—आर्त, व्यथित.
 आरव—वृक्षसमूह, राई.
 आरोगणा—भोजन.
 आरोगिणे—भोजन करणे.
 आवार—मुक्तद्वार.
 आवेव—अवयव.
 आस—आशा.
 आह—आग, जाळ.
 आळविणे—प्रार्थना करणे.
 आक्षेपणी—क्षोभ, कोप.
 उ
 उखिता—वाटसरू.
 उछाव—उत्साह.
 उछीष्ट—उष्टे.
 उजनीर्मळ—उजळ व निर्मळ.
 उजळणे—प्रज्वलित करणे, पेटविणे.
 उजाळ (वि.)—उज्वल, सतेज.
 उजाळ (ना.)—तेज.
 उठावा—उत्कर्ष, बहर.
 उणिव—दोष, न्यून.
 उत्तणे—उतास जाणे, आत न मावणे.
 उत्ती—खारकेचे झाड.
 उदयभास्कर—एक प्रकारचा कापूर.
 उदो—उदय.
 उधरण—उद्धार.
 उन्मळणे—उघडणे.
 उन्मनी—समाधी, तंद्री.

उपनणे—उत्पन्न होणे.
 उपर—श्रेष्ठत्व.
 उपलवणे—प्रगट करणे; फुलवणे.
 उपलाणे—(१) घोड्यावरून उतरणे;
 (२) आघाडीचे सैन्य.
 उपसाहाणे—क्षमापूर्वक सहन करणे.
 उपहुड—जागृती; जागे होणे.
 उपहुडणे—निजून उठणे.
 उपानौ—वहाणा; पायतणे.
 उपास्ति—उपासना; भक्ती.
 उव—उष्णता.
 उभड—उमाळा.
 उभणे—उभारणे; उभे करणे.
 उमटणे—प्रतिबिंबित होणे.
 उरुक—उत्कर्ष; बहर.
 उरोध—विरोध.
 उसासणे—उच्छ्वास सोडणे.

ए

एकवंकी—कृष्णाचे देहुडे, म्ह. एक
 पाय वाकडा असलेले ध्यान.
 एर—इतर.
 एर-एर—एकमेक.

ओ

ओतवर—उत्कंठित; उतावीळ.
 ओसाई—छाया; सावली.

क

कडवळिया—कडेवरील लेकरू;
 मुलगा.

कणव—करुणा.
 कनकदंडा—भालदाराच्या हातातील
 सुवर्ण-दंड.
 कमळनळ—कमळाचा देठ.
 कवाड—दार; दाराची फळी.
 कषाय—भगवे वस्त्र.
 कळरव—पक्ष्यांचा किलबिलाट.
 कळहंस—एक प्रकारचा हंस.
 (' कळेतें जाणे तो कळहंस : ')
 काकुळतैल—(वि.) -काकुळतीस
 आलेले; दीनवाणे.
 कांतिव—कातून किंवा कोरून तयार
 केलेले.
 कान्हु—श्रीकृष्ण.
 कापुरकेळी—जिच्या गाभ्यातून
 कापूर मिळतो अशी केळ.
 कामविणे—कमावणे; परिश्रमपूर्वक
 बनविणे.
 किन्नर—अश्वमुखी मनुष्य.
 कीरु—(अ.)—खरोखर.
 कीर्तिखांब—यशस्तंभ.
 कीळ—तेज; प्रभा.
 कुठार—कुन्हाड.
 कुडगी—हातातील कडे; एक
 अलंकार.
 कुढावा—संरक्षक; सहायक.
 कुंजन—कूजन; पक्ष्याचे गाणे.
 कुरवंडी—ओवाळणी; ओवाळून
 टाकणे.

कुसरी-कौशल्य.
 कुहिजणे-कुजणे.
 कृप-आड; विहीर.
 कृसीवळ-शेतकरी.
 कै-(अ.)-कोठे.
 केळवणे-उपवर होणे.
 कोमाइणे-कोमेजणे; सुकणे.
 कौभ-अंकुर.
 केउतें-कोठे, कोणीकडे.
 केव्हळीं-केव्हा, कोणत्या वेळी.
 केउत (वि.)-केवढे.
 केळी-क्रीडा.

ख

खंडीवीखंडी-हातघाई, निकराची लढत.
 खत-क्षत, व्रण.
 खाणौरी-वाटमान्या, दरोडेखोर.
 खुलौरी-शोभा, खुलावट.
 -खेअों-क्षणीच.
 खेडकुळी-पाण्याचा पाट किंवा हौद.
 खोंचणे-भेदणे, खुपसणे.
 खोंप-खोपटे, झोपडे.
 खोमणे-निस्तेज होणे.
 खोली-खोळ, गवसणी.

ग

गडगर्जन-गर्वोक्ती, खळखळाट.

गंभारी-एक प्रकारचा लिंब.
 गवसणे-झाकले जाणे, आच्छादित होणे.
 गळदंडा-गळ्यातील माळ.
 गिवसणे-शोधणे.
 गुढरणे-(हत्तीवर) झूल घालून तयार करणे.
 गुढी-पताका.
 गुप्त-गुप्तचर, हेर.
 गुल्म-झुडूप.
 गुसळणे-घुसळणे, आत घालून गरगर फिरवणे.
 गुळळा-पाण्याची गुळणी, चूळ.
 गोठी-गोष्ट.
 गोडीस (वि.)-गोड असे, मधुर.
 गोमट (वि.)-सुंदर.
 गोसांवी-(१) स्वामी;
 (२) श्रीचक्रधर.

घ

घरटी-गस्त, पहारा, टेहळणी.
 घवघवीत-सनाद, आवाज करणारे.
 घाय-घाव, आघात.
 घायेवट-घायाळ, घाव लागलेला.
 घालणे (ना.)-घाला, धाड.
 घोस-तेज, तेजःपुंजता.
 घोंसा-घड, गुच्छ, झुबका.
 घोसाळा-एक कर्णभूषण.

च

चटपटी—तगमग, अस्वस्थता.

चरणचार्या—पादचारी, पायी
चालणारा.

चवंर—चामर, चवरी.

चाउरी—चबुतरा, ओटा.

चांग—(वि.)—चांगले, नीट.

चाड—इच्छा.

चातुर्दक्ष—(क्रि.वि.) चारी दिशांना.

चाळविणे—चंचल करणे, फसविणे.

चितल—चितळ; अंगावर ठिपके
असलेले हरिण.

चिपुळी—रंगाची पिचकारी,
चिरकांडी.

चुभळणे—बुचकळून काढणे.

चोखट—शुद्ध, स्वच्छ.

चोखाळ—शुद्ध, स्वच्छ, लखलखीत.

चोखाळणे—स्वच्छ करणे.

चोखाळता—शुद्धता, पावित्र्य.

चोखाळित—(वि.) शुद्ध करणारे.

चोज—नवल, आश्चर्य.

चोळ—रंगार्ताळ एक घटक द्रव्य.

चौगुण—चौपट.

चौबारी—चार खांबी किंवा चौकोनी
बांधणीचे मंदिर.

चौहाट—चौकाकृती दुकान.

ज

जडभारी—संकट.

जडै—केसांच्या जटा.

जळकेळी—जलक्रीडा.

जाउडै—कुंकू.

जाणराय—जाणत्यांचा राजा.

जाणविणे—सांगणे, जाणीव करून
देणे.

जानवसा—जानोसा, सोयऱ्यांचे
उतरण्याचे ठिकाण.

जावळिया—बुळा भाऊ.

जिणे—(क्रि.) जगणे, जिवंत राहणे.

जिवाळी—जिव्हाळा.

जीणे—(१) जगणे, जिवंत राहणे,
(२) जिकणे.

जीती—(वि. स्त्री.) जिवंत.

जीयाळें—जीवन, जीवित.

जीव्हारं—अंतःकरण, हृदय.

जुझविणे—झुंजविणे, लढत लावणे.

जुझार—झुंजार, योद्धा.

जूझ—झुंज, युद्ध.

जोहर—अग्निगृह, पेटते घर.

जोहारणे—नमस्कार करणे.

झ

झगटणे—स्पर्श करणे, चाटून जाणे.

झडकी—झडकरी, लौकर.

झडती—शीघ्र, त्वरेने.

झडपणी—बाधा.

झर्णी (अ.)—अभाव किंवा निषेध-
दर्शक.

झळंबणे—(१) पोळणे, भाजून
निघणे, (२) सुजून लाल होणे,
भरून येणे.

झळंबुका—मोत्यांचा झुबका.

झांकविणे—चकविणे, फसवणे.

झुळुकणे—झुळुक येणे, मंद वाहणे.

झेला—फुलांचा गजरा.

ट

टांची (वि. स्त्री.)—अल्प.

टाहुवा—टाहो, आर्तध्वनी.

टाळ—झांज.

ठ

ठाए—स्थान, जागा, बैठक.

ठाओ—स्थळ, आधार, इ०

ठाणवी—समई, ठाणवई.

ठाणें—तळ (सैन्याचा).

ठिक—जडावाचे काम.

ठिकस—रत्नजडित, सुव्यवस्थित.

ठेवणाइत—ठेवणीतील किंवा राखीव
सेवक.

ड

डंभ—दंभ.

डाही—भाजून काढणे, (लक्षणेने)
नाश.

डिरणे—अंकुर फुटणे.

डीर—अंकुर.

डुलविणे—भुलविणे, वश करणे.

डोहळणे—डोहाळे लागणे, इच्छा
होणे.

डोहळा—उत्कट इच्छा.

डोळस—(वि. स्त्री.) सुनेत्री,
सुंदर डोळ्यांची.

ढ

ढाळ—डौल, घाट, आकार.

त

तगट—तबक, पातळ पत्रा.

तनुसाधना—देहविद्या (टीपा पहा).

तरळणे—दिपून जाणे, भ्रांत होणे.

तळ घेणे—बुडणे, तळास जाणे.

तळवटीं—तळास, खाली.

तातणे—तापणे.

तातल—(धा. वि.) तप्त, तापलेले.

तांबट—ताम्रवर्णी.

तीथरी—तीन खणांचे बांधकाम.

तीथवार—तिथी व वार, दिनमान.

तुकमठ—वजनात हलके, हीन
प्रतीचे.

तुरग—घोडा.

तुरे—तुतारीसारखे एक वाद्य.

तुळापुरुख—पुरुषाच्या भारंभार
वजनाचे दान.

तेलवाण—वराकडून वधूकडे पाठ-
विण्याचे गौरीहरपूजेचे तैलादि
साहित्य.

तेव्हळिं-त्या वेळी, तेव्हा.
 तें-तेव्हा.
 तोख-संतोष, आनंद.
 तोखणे-संतुष्ट होणे.
 तोडर-ब्रीदावळी कोरलेला पाया-
 तील दागिना.
 त्रिपथा-तीन परान्यांची पताका.
 त्रिपुरुष-ब्रह्मा, विष्णु व महेश.
 त्रिरेखा-(१) तीन रेखा, (२)
 परमेश्वराचे त्र्यंशत्व. (टीपा पहा).

थ

थडि-नदीकाठ.
 थाट-दाटी, लोकसमूह.
 थार-स्थिर, स्तब्ध.
 थोरी-थोरवी.

द

दरिसन, दरुसन-दर्शन.
 दरेदरकुटे-खाचखळगे.
 दळवटणे-रगडणे, चुरा करणे.
 दळवैनी-प्रधानिका, मुख्य सखी.
 दळें-शस्त्र अडकविण्याचा कमरपट्टा.
 दांडी-पालखी.
 दातार-दाता, धनी (श्रीगोविंदप्रभू)
 दादुला-स्वामी, समर्थ.
 दायपसाय-पारितोषिक.
 दारुक (वि. ना.)-श्रीकृष्णाचा
 सारथी.
 दिठी-(१) दृष्टी, (२) दृष्ट लागणे.

दीढ-दीड.
 दीपवती-समई.
 दुचीत-दुश्चित्त, संभ्रमित.
 दुर्भक्ष-दुष्काळ.
 दुवाड-कठिण.
 दुवासन-अश्वारोहण, घोड्यावरील
 मांड.
 दुस्मर-दुश्चित्त, आत्मविस्मृत.
 देखणा (वि. पु.)- बुद्धिमान,
 जाणता, चतुर.
 देखणें-(ना.)-दृश्य, ध्येय.
 देजभांडार-वराकडून वधूपित्यास
 देण्याचे मानद्रव्य.
 देवांग-देवाचे उंची वस्त्र.
 देवायतन-देऊळ.
 देशक-समूह.
 देशवटा-देशोधडीची शिक्षा.
 दैववसें-दैवयोगेकरून.
 दोख-दोष.
 दोंदिल-तुंदिल, पुष्ट, पोट भरलेला.
 दोसें (श. अ.)-उद्देशाने, हेतूने.

ध

धडाडी-धडधड, भीती, थरकाप.
 धरणे (ना.)-आग्रह, हट्ट, दार
 धरून बसणे.
 धरणे (अंग)-सावरणे.
 धर्मकुढावा-धर्मरक्षक.
 धवळ (ना.)-वरगाणे.

धवल (वि.)-पांढरे शुभ्र.
 धवळार-चुनेगव्चीचे घर.
 धाकुटी-सखी, दासी.
 धाडी-दरोडा.
 धाणे-तृप्त होणे.
 धारादामोधर-जलधारागृह,
 पाण्याची कारंजी असलेले
 शीतगृह.
 धावणी-(१) उपाय, उपचार.
 (२) उटावणी, हल्ला.
 धुणी-धुऊन टाकणे, क्षालन.
 धुपार्ती-धूपयुक्त आरती.
 धुमकस-उत्कर्ष, भर, गर्दी.
 धुमाळ-धुमाकूळ.
 धुमाळी-धुळवडीचा खेळ.
 धुर-पुढारी, नायक.
 धुळवडी-धुळवडीचा खेळ.
 धुळिसारकेत-धुळीने भरलेले;
 मलिन.

न

नवलाव-नवल, आश्चर्य.
 नव्हाळि-कोवळीक; पहिला बहर.
 नागर-गुजराथेतील ब्राह्मणांची एक
 जात.
 नागवणे-घाला घालणे, हल्ला
 चढवणे.
 नागारी-भाट, कीर्तिपाठक.
 नायकवडी-सेनानायकांचे समूह.

नाथिल (धा.वि.)-नसलेले, नसते.
 नारंगी-नारिंगाचे, संत्र्याचे झाड.
 नाळणे-बांधणे, जखडून टाकणे.
 निउनवृत्ती-न्यूनभावाने, नम्र-
 पणाने.
 निगुती (वि. स्त्री.)-यथार्थ, व्यव-
 स्थित, स्पष्ट.
 निचलव (वि.)-नित्य नवे.
 निनणे-नेणे, नेऊन घालणे.
 निपटणे-समूळ उपटणे.
 निभ्रांत-निश्चित.
 निंवलोण-ओवाळून टाकलेला
 पदार्थ. (क्षुद्रत्वदर्शक).
 निम्हाळ-उजाड, रखरखीत माळ.
 निरुत (वि.)-स्पष्ट.
 निरोध-अडथळा, प्रतिबंध.
 निर्दाळणे-नष्ट करणे, मारणे.
 निव्हां (क्रि. वि.)-अत्यंतपणे,
 अतिशय.
 निहाळणे-पाहणे, दिसणे.
 निक्षेपणे-पुरणे, गाडणे.
 नीगावा-सुटका, सुटकेचा मार्ग.
 नीडें (क्रि. वि.)-निकट, जवळ.
 नीरांजन (करणे)-आरती.
 नीलेख (क्रि.वि.)-पूर्णपणे, निःशेष.
 नीसान-डंका, भेरी.
 नुमानणे-गणना, तुलना न होणे.
 नेपाळ (वि.)-नीटस, सुंदर, सतेज.

तेव्हळिं—त्या वेळी, तेव्हा.
 तें—तेव्हा.
 तोख—संतोष, आनंद.
 तोखणे—संतुष्ट होणे.
 तोडर—ब्रीदावळी कोरलेला पाया-
 तील दागिना.
 त्रिपथा—तीन फरान्यांची पताका.
 त्रिपुरुष—ब्रह्मा, विष्णु व महेश.
 त्रिरेखा—(१) तीन रेषा, (२)
 परमेश्वराचे त्र्यंशत्व. (टीपा पहा).

थ

थांडे—नदीकाठ.
 थाट—दाटी, लोकसमूह.
 थार—स्थिर, स्तब्ध.
 थोरी—थोरवी.

द

दरिसन, दरुसन—दर्शन.
 दरेदरकुटे—खाचखळगे.
 दळवटणे—रगडणे, चुरा करणे.
 दळवैनी—प्रधानिका, मुख्य सखी.
 दळें—शस्त्र अडकविण्याचा कमरपट्टा.
 दांडी—पालखी.
 दातार—दाता, धनी (श्रीगोविंदप्रभू)
 दादुला—स्वामी, समर्थ.
 दायपसाय—पारितोषिक.
 दारुक (वि. ना.)—श्रीकृष्णाचा
 सारथी.
 दिठी—(१) दृष्टी, (२) दृष्ट लागणे.

दीढ—दीड.
 दीपवती—समई.
 दुचीत—दुश्चित्त, संभ्रमित.
 दुर्भक्ष—दुष्काळ.
 दुवाड—कठिण.
 दुवासन—अश्वारोहण, घोड्यावरील
 मांड.
 दुस्मर—दुश्चित्त, आत्मविस्मृत.
 देखणा (वि. पु.)— बुद्धिमान,
 जाणता, चतुर.
 देखणें— (ना.)—दृश्य, ध्येय.
 देजभांडार—वराकडून वधूपित्यास
 देण्याचे मानद्रव्य.
 देवांग—देवाचे उंची वस्त्र.
 देवायतन—देऊळ.
 देशक—समूह.
 देशवटा—देशोधडीची शिक्षा.
 दैववसें—दैवयोगेकरून.
 दोख—दोष.
 दोंदिल—तुंदिल, पुष्ट, पोट भरलेला.
 दोसें (श. अ.)—उद्देशाने, हेतूने.

ध

धडाडी—धडधड, भीती, थरकाप.
 धरणे (ना.)—आग्रह, हट्ट, दार
 धरून बसणे.
 धरणे (अंग)—सावरणे.
 धर्मकुढावा—धर्मरक्षक.
 धवळ (ना.)—वरगाणे.

धवळ (वि.)-पांढरे शुभ्र.
 धवळार-चुनेगव्चीचे घर.
 धाकृटी-सखी, दासी.
 धाडी-दरोडा.
 धाणे-तृप्त होणे.
 धारादामोधर-जलधारागृह,
 पाण्याची कारंजी असलेले
 शीतगृह.
 धावणी-(१) उपाय, उपचार.
 (२) उटावणी, हल्ला.
 धुणी-धुऊन टाकणे, क्षालन.
 धुपार्ती-धूपयुक्त आरती.
 धुमकस-उत्कर्ष, भर, गर्दी.
 धुमाळ-धुमाकूळ.
 धुमाळी-धुळवडीचा खेळ.
 धुर-पुढारी, नायक.
 धुळवडी-धुळवडीचा खेळ.
 धुळिसारकेत-धुळीने भरलेले;
 मलिन.

न

नवलाव-नवल, आश्चर्य.
 नव्हाळि-कोवळीक; पहिला वहर.
 नागर-गुजराथेतील ब्राह्मणांची एक
 जात.
 नागवणे-घाला घालणे, हल्ला
 चढवणे.
 नागारी-भाट, कीर्तिपाठक.
 नायकवडी-सेनानायकांचे समूह.

नाथिल (धा.वि.)-नसलेले, नसते.
 नारंगी-नारिंगाचे, संन्याचे झाड.
 नाळणे-बांधणे, जखडून टाकणे.
 निउनवृत्ती-न्यूनभावाने, नम्र-
 पणाने.
 निगुती (वि. स्त्री.)-यथार्थ, व्यव-
 स्थित, स्पष्ट.
 निचनव (वि.)-नित्य नवे.
 निनणे-नेणे, नेऊन घालणे.
 निपटणे-समूळ उपटणे.
 निभ्रांत-निश्चित.
 निंवलोण-ओवाळून टाकलेला
 पदार्थ. (क्षुद्रत्वदर्शक).
 निम्हाळ-उजाड, रखरखीत माळ.
 निरुत (वि.)-स्पष्ट.
 निरोध-अडथळा, प्रतिबंध.
 निर्दाळणे-नष्ट करणे, मारणे.
 निव्हां (क्रि. वि.)-अत्यंतपणे,
 अतिशय.
 निहाळणे-पाहणे, दिसणे.
 निक्षेपणे-पुरणे, गाडणे.
 नीगावा-सुटका, सुटकेचा मार्ग.
 नीडें (क्रि. वि.)-निकट, जवळ.
 नीरांजन (करणे)-आरती.
 नीलेख (क्रि.वि.)-पूर्णपणे, निःशेष.
 नीसान-डंका, भेरी.
 नुमानणे-गणना, तुलना न होणे.
 नेपाळ (वि.)-नीटस, सुंदर, सतेज.

प

पडिभर—उत्कर्ष, बहर.
 पढणे—स्तुती करणे.
 पढविणे—म्हणवून घेणे, समजणे,
 मानणे.
 पढियणे—आवडणे, प्रिय असणे.
 पढियंत—(वि.) आवडते, प्रिय.
 पढियार—आवडता, निकटवर्ती मित्र.
 पढियासणे—वाटणे, भासणे.
 पतंग—दिव्यावर झेप घेणारा किडा.
 पन्हरे—सोने.
 परजणे—शस्त्र चालविणे.
 परत्र—पारमार्थिक लाभ.
 परस्त्रय—शौचविधी.
 परावरविचार—पर व अवर यांचा
 विचार (टीपा पहा.)
 परावाचा—देववाणी (टीपा पहा.)
 परिणणे—विवाह करणे.
 परिपाठ—चालरीत, पद्धती.
 परियेळ—ताट, तबक.
 परी—प्रकार.
 पवाडा—पराक्रम.
 पव्हविणे—पोहावयास लावणे.
 पव्हे—पाणपोय.
 पडुड—निद्रा, आडवे होणे.
 पाउड—देवदर्शन घेताना देवापुढे
 ठेवण्याचे द्रव्यादि.
 पाउवा—(अ. व.) पादुका.

पाएपुसणें—पाय पुसण्याचे फडके.
 पाकोळी—फुलाची पाकळी.
 पाखाळ—शुद्धता, पावित्र्य.
 पाखाळी (वि. स्त्री.) स्वच्छ, शुद्ध,
 प्रासादिक.
 पांखिरुं—अश्वमुखी किन्नर.
 पांग—उत्कट इच्छा, आर्त.
 पांगुळणे—पांगळे, लुळे होणे.
 पाणें—(' पातां ') पाहणे.
 पाच—पाचू, एक रत्न.
 पांचाखरी—पंचाक्षरी, मांत्रिक.
 पाजळणे—पेटविणे, प्रज्वलित करणे.
 पाटाउ—रेशीम वस्त्र.
 पाठवणी—निरोप, जाण्याची अनुज्ञा.
 पाड—योग्यता.
 पाणियेडा—पाणवठा, जलाशय.
 पातणे—जाऊन पोचणे.
 पांती—पंक्ती, पंगत.
 पांतीकर—पंक्तीचा, पंगतीला
 बसणारा.
 पाबळ—हीन, क्षुद्र.
 पायरव—भूतबाधा.
 पारुखणे—थांबणे.
 पालव—पदर.
 पालाणणे—खोगीर घालून सज्ज
 करणे.
 पालासकुस्में (अ. व.)—पलाश-
 कुसुमे, पळसाची फुले.

पासा-पाश, बंध.

पाहाणे (' पाहातेया पाहारा ')-
उजाडणे.

पाहाता पाहार-पहाटेचा प्रहर.

पाहार-प्रहर, समय.

पाहाळ-तोंड, झाकण.

पाहुणेर-पाहुणचार, भोजनपदार्थ.

पाळणे-टक लावून पाहणे.

पाळेगण-सैन्य, सैनिक.

पिंजरी-चूर्ण, उटी.

पिसै-वेड.

पीसै (वि. नपु.)-वेडे.

पुडरा-पुरवठा.

पुढार-वचन, अभिवचन.

पुढिल (वि.) दुसरे, अन्य.

पुण / णु (अ.) पण, परंतु.

पुनिव-पौर्णिमा.

पुनैतु-पुनीत, पवित्र.

पुरस्करणे-पुरस्कार, मानसन्मान
करणे.

पुळिण-नदीचे वाळवंट.

पेठ-वसती, गावटाण.

पेणें-प्रयाण.

पैठीया (वि. स्त्री. अव.)-प्रविष्ट,
प्रवेश केलेल्या.

पोखणे-पोसणे, पुष्ट होणे.

पोखरणी-पुष्करिणी, बांधून
काढलेले लहान तळे.

पोमिणी-रुंद पानाचे तेलंगणातील
एक झाड.

प्रकाळणे-सरणे, संपणे.

प्रतदिनी (वि.)-प्रत्येक दिवसाची,
दैनंदिन.

प्रधानिका-मुख्य सखी.

प्रबंध-काव्य, काव्यरचना.

प्रमार्जिणे-धुणे, परिमार्जन करणे.

प्रसादणे-प्रसन्नपणे उमटणे.

प्रस्थान-गमनारंभाचा विधी,
जाण्यास निघणे.

फ

फुटा-अंगावरून घेण्याचे वस्त्र.

फुड (वि.)-स्पष्ट.

फुंजणे-गर्व करणे, गर्वाने फुगणे.

फोकरणे-पुकारणे, मोठ्याने
बोलावणे.

फोडी-सुपारीचे खांड.

व

वगट-मान, गळा.

वंदीखान-वंदीशाळा, तुरुंग.

वंदीजन-भाट, स्तुतिपाठक.

वंबाळ-(१) गर्जना, मोठा आवाज,

(२) प्रखर प्रकाश, झगझगाट.

वंबाळदीवी-प्रज्वलित दिवा.

वरव-सौंदर्य, शोभा.

वरव (वि.)-सुंदर.

वरवंट-सुंदर.

बहळ-बाहुल्य, विपुलता.
 बहिर्वास-बाहेरून पांघरण्याचे वस्त्र.
 बहुवस-पुष्कळ, अनेक.
 बळवत्र-बलवत्तर, बलवान.
 बळिया (वि.पु.)-बलवान्, बळकट.
 बापु (उद्गार. अ.)-बाप रे !
 (आश्चर्यदर्शक)
 बावनें-चंदनाचे लाकूड.
 बावी-विहीर.
 बाहाळी-अतिशयता, उत्कटता.
 बीक-भूषण.
 बीजे-गमन.
 बीहणे-भिणे.
 बुझावणी-समजूत, समजावणी.
 बुढ-बूड, बुंधा.
 बेल-लहान बेलफळ.
 बोणे (अ. व.)-अन्ने, अन्नपदार्थ.
 बैसणे (ना.)-वैठक.
 बोझा-अर्क, रस.
 बोनेवाटी-नैवेद्याची वाटी.
 बोवडणे-बोवडी वळणे, बोलता न येणे.
 बोभावणे-हाक मारणे, पुकारणे.
 बोल-शब्द.
 बोहरी-नाश.
 बोळणे-पुट किंवा लेप देणे, चर्चिणे.
 ब्रीद-पराक्रमचिन्ह, वीरभूषण.

भ

भक्तीजन-भक्तजन.
 भगती-भक्ती.
 भणंग-भिकारी.
 भणौनि-म्हणून.
 भद्र-सौध, सभागृह.
 भवंडी-भोवळ, चक्कर.
 भवंर-भ्रमर, भुंगा.
 भाका-आण, शपथ.
 भाजन-भोजनपात्र.
 भारदोरी-मंतरलेली दोरी, गंडा.
 भावणे-भावना करणे, वाटणे.
 भाळ-कपाळ.
 भीतरी (श. अ.)-आत.
 भीतरील (वि.)-आतील.
 भीक्षुक-वासनिक, भिक्षू; पर-
 मार्गाची दीक्षा घेतलेला साधक.
 भुररे-भूल; मोहिनी.
 भेण (तृ.)-भीतीने.
 भेरी-नगारा.
 भोरी-उटी.

म

मठ / मढ-देऊळ.
 मढमंडप-देवळापुढील सभामंडप.
 मंत्र-कानमंत्र, गुप्त गोष्ट.
 मंत्रिणी-हितगुज सांगणारी सखी.
 मशक-चिलट; (लक्षणेने)
 क्षुद्र जीव.

महुर-मोहोर.
 महुरे-गोड विष.
 मा (अ.)-मग, तर.
 मांच-सोपान, सेतू.
 मांचा-मंचक, पलंग.
 माजिर (वि.)- माजविणारे,
 उन्मादक.
 -माझारीं (श. अ.)-मध्ये.
 मात-गोष्ट, हकीगत, वृत्त.
 माताइत (वि.) उन्मत्त,
 माजलेले.
 मातावळ (वि.) उन्मादक,
 माजविणारे.
 मातुलंगी-महाळुंगाचे झाड.
 मादनै-स्नान.
 माधव-वसंत ऋतू.
 माधुकरा-भिक्षा.
 मानवणे-समाधान करणे.
 मालगंठी-वस्त्र नेसण्याची विशिष्ट
 पद्धत.
 मालहवणे-मालवणे, विज्ञाने.
 मालहाथिणे-वेधणे, आकर्षून घेणे.
 मिनणे-मिळणे, संयोग होणे, एकत्र
 येणे.
 मिरवणे-शोभणे, शोभून दिसणे.
 मिळणी-मीलन.
 मीस-निमित्त.
 मुखरणी-प्रमुख, पुढारीण.

मुद्रित-संक्षिप्त.
 मुंचणे-मुकणे.
 मूळ-वरास लग्नासाठी धाडलेले
 बोलावणे.
 मेघडंबरी-अब्दागीर, उंच छत्री.
 मेलिकार-मुक्काम, सामुदायिक
 वसती.
 मेळ-योग, आधार, संबंधी.
 मैळ-वस्त्र.
 मोचक-मोक्षदायक.
 मोट-(शिदोरीचे) गाठोडे.
 मोप-भांडार.
 मोळिकार-रानातून लाकूडफाटा
 गोळा करणारा.
 मौवाळ-मवाळ, मृदू.
 य
 यक्षकर्दम-एक सुगंधी द्रव्य.
 येकदाट-दाटीवाटीने ठेवलेले,
 भरगच्च.
 र
 रंगमाळिका-रांगोळीने काढलेली
 आकृती.
 रघमघीत-गजबजलेले.
 रसराओ-रसराज; शृंगार रस.
 रळीरापदळी-थट्टामस्करी.
 राउत-घोडेस्वार.
 राउळ-(१) राजवाडा, (२)
 राजा.

राउळगण—राजगृह, राजवाडा.
 राओ—राव, राजा.
 रांक—रंक, दरिद्री मनुष्य.
 राखणाइत—राखणदार, रक्षक.
 राज्यलोटा—राज्यलोप, राज्याचा
 अस्त.

राणीव—राज्य.
 रातणे—रममाण होणे.
 रापणे—रंगणे.
 रायमंडळीक—मांडलिक राजे.
 रावणे—रंगविणे.
 रिगणे—शिरणे, पुढे होणे.
 रीतु—ऋतु.

रुख—वृक्ष.
 रुखराय—वृक्षराज.
 रुखवत—वधूपक्षाकडून वराकडे
 पाठविण्याचा उपाहार.
 रुखसाली—झाडाची साल.
 रुंझी—गुंजारव करीत उडणे.
 रौवणे—रवंथ करणे.

ल

लंघिमा—हळुवारपणा.
 लंपट—आसक्त.
 लळेवड (वि.)—लाडके, प्रिय.
 लक्षांतरीं—लक्ष योजनांच्या अंतरा-
 वर.
 लाखौली—लक्ष संख्या.
 लाग—आधार.

लाठी—पराक्रमी, शूर.
 लाहु—धैर्य.
 लाहणे—लाभणे, मिळणे.
 लीळावसै—लीला करण्याच्या
 हेतूने, लीलेने.
 लुगडेंलेणें—वस्त्रालंकार.
 लेणें (ना.)—अलंकार.
 लेणे (क्रि.)—अंगावर घालणे.
 लोणवाण—ओवाळून टाकण्याची
 क्रिया.
 लाहणे—लाभणे, प्राप्त होणे.

व

वगत्र—वक्त्र, तोंड.
 वछ—वत्स, वासरू.
 वज्रसांखळ—वजाप्रमाणे अभेद्य
 शृंखला.
 वडप—वर्षाव, वृष्टी.
 वनकडुवाळ—रानजनावराचे पिल्लू.
 वना—औषधी.
 वयसा—तारुण्य.
 वरिखणे—वर्षाव होणे, करणे.
 वरौतें—वर, वरील वाजूस.
 वर्म—व्यंग.
 वऱ्हाड—वरजन, वरपक्षाची मंडळी.
 वस्तिकर—वाटसरू.
 वहिला—तात्काळ, आधी.
 वळघणे—वर चढणे.
 वाजांत्र—वाद्यांचा मेळ.

वाणे—(१) घेणे, ठेवणे; (२)
 वाहणे, अर्पण करणे.
 वादी—वादपट्ट.
 वाधावा—पूर्वसूचना.
 वानणे—वर्णन करणे.
 वानवती—उजळा.
 वायां—व्यर्थ, निष्कारण.
 वायेकोळें—व्यर्थ, उगीच.
 वारसूळ—घातवार; अशुभ दिवस.
 वालभ—आवड, प्रेम.
 वालभणे—मोहित, आसक्त होणे.
 वालीप—रेशमी पातळ वस्त्र.
 वास (पाहणे)—दिशा, बाजू.
 वासीपणे—भिणे, दचकणे.
 वाह—प्रवाह, पाण्याचे वळण.
 वाळणे—टाळणे.
 विकळ—विकल, गलितगात्र.
 विखाद—विषाद, दुःख.
 विखो—विषय.
 विचारणे—विचार करणे.
 विचित्र—वैचित्र्यपूर्ण, विविध.
 विजन—ईश्वरध्यानासाठी अरण्य-
 वास.
 विजणवारा—पंख्याने घातलेला
 वारा.
 विपार्ये—(अ.) कदाचित्.
 विभाडणे—तोडणे, छेदणे, विद्ध
 करणे.

विसंवरणे—विश्रांतिस्थान.
 विसुरा—सैन्याची सिद्धता.
 विसेखणे—विशेष रीतीने वर्णन
 करणे.
 वीजिणे—पंख्याने वारा घालणे.
 वीतराग—विरक्त.
 वीरगांठी—केसांची गाठ, विशिष्ट
 केशरचना.
 वीराम—विरक्त.
 वीरुं—वैरभाव.
 वीसेख—विशेष, वैशिष्ट्य.
 वेखासें—विरोधी, वाकडे, उणे.
 वेगवतर—वेगाने, शीघ्र गतीने.
 वेढणे—नेसणे.
 वेधणे—आकर्षणे.
 वेधबोध—वेधणे व बोधणे; प्रेम व
 ज्ञान.
 वेधवंती—वेधशक्ती, आकर्षणशक्ती.
 वेलाउळ—बंदर, आधार, आश्रय-
 स्थान.
 वेल्हाळ—(१) विरळ, झिरझिरीत;
 (२) सुंदर, रूपस.
 वेसन—व्यसन, आवड.
 वेळाइत—कैवारी, साहाय्यार्थ वेळे-
 वर धावून येणारा.
 वेळु—कळक, बांबूचे झाड.
 वोखट (वि.)—वाईट.
 वोखटे (ना.)—दुष्कर्म, दोष.

वोखद-औषध.
 वोगरणे (अन्न) वाढणे.
 वोज-रीत, प्रकार, पद्धत.
 वोडण-ढाल.
 वोडव-रसोत्कर्ष.
 वोपणे-अर्पण करणे, देणे.
 वोळ-ओळ.
 वोल्हावा-ओलावा, चाटण.
 वोसंडणे-ओसंडणे, भरून वाहणे.
 वोसावणे-ओसरणे; क्षीण होणे.
 वोहरी-निद्रा.
 वोळग-सेवा.
 वोळगणे-सेवा करणे.
 वोळगविणे-अर्पण करणे.
 व्याळी-सायंकाळचे जेवण.

श

शब्दवेधीया-केवळ शब्दाने किंवा
 नामोच्चाराने वेधून घेणारा.
 श्रीटांक-(१) देवाची लेखणी,
 (२) पूजेतील टांक.
 श्रीमंत-श्रीयुक्त, वैभवशाली.
 श्रुंघार-साजशृंगार, सजवणे, अलं-
 करण.

स

सनैसनै-शनैः शनैः, हळूहळू.
 संचार-भूतवाधा.
 संधान-सूत्र, संबंध, भाव.
 समेळ-एकजीव, एकरूप.

संभ्रम-आदर, पूज्यभाव.
 सर-शर, बाण.
 सरळ-हातातील कडें.
 सरांटी-बाण.
 सरिस-(१) सह, बरोबर;
 (२) योग्यतेचे, बरोबरीचे.
 सरिसैं-सारखे, व्यवस्थित.
 संवरणे-आवरणे, मर्यादित करणे.
 सवे-सवय.
 सर्वे (अ.)-(१) सहज, (२)
 बरोबर, सह.
 सळ-अभिमान, निश्चय, आग्रह.
 सळाका-शलाका, काडी.
 साउम-पुढे, समोर.
 साक-भाजी.
 सांकडें-संकट.
 साकरनिंवोणी- साखरलिंबाचे
 झाड.
 सांखळ-पायातील साखळी.
 सांघणी-घाड, घाला.
 सांघात-सोबत, साहचर्य.
 सांघातिणी-सोबतीण, मैत्रीण.
 साच-सत्य, खरे.
 साजणी-सखी.
 साजात्य-सजातीय, समानधर्मी.
 साट-अथकाश, पोकळी.
 सांतां (वर्त. घा.)-असता.
 साथ-सहाय, सोबत.

साद्रव—(वि.स्त्री.) आर्द्र, ओली.
 सांपै (क्रि.वि.)— सांप्रत, आता,
 अलीकडे.
 सापेक्ष—अपेक्षायुक्त; अपेक्षा ठेव-
 णारा.
 सावरै—‘ पटगृह ’ (टीप), कापड-
 कुंज, लतागृह.
 सामथा—भोक पाडण्याचे तीक्ष्ण
 हत्यार.
 सारक्रेत—काळिमा, मळ, घाण.
 सारिखवाटणी—सारखेपणा.
 सांचळी—तरुण स्त्री.
 सावावो—सहायक सखा.
 सासणे (‘ सासीनळी ’)—फुला-
 फळांनी बहरणे.
 साळांख—पौळी, पडशाळा.
 सांळै—मैना (पक्षी).
 सिंपणे—एकमेकांच्या अंगावर रंग
 किंवा पाणी टाकणे.
 सिरियाणी—अलभ्य लाभ; दुर्मि-
 लता.
 सिवन—स्वप्न.
 सिहाणिव—शहाणपण, चातुर्य.
 सीत—तांदुळाचे शीत, अक्षत.
 सीधणे—सिद्ध किंवा प्राप्त होणे.
 सीयाळै—‘ हींसै वस्त्र ’ (टीप),
 शीतवस्त्र.
 सीळिका—शलाका, काडी.

सुजाण—जाणता, रसिक.
 सुढाळ—डौलदार, गोळीबंद.
 सुदेश (चोल)—देशी, मराठी,
 महाराष्ट्री.
 सुधवेध—वेधशक्ती.
 सुधामती—शुद्ध मतीची, सुबुद्ध.
 सुरंग—रंगयुक्त, आकर्षक.
 सुराळय—देऊळ.
 सुहाव (वि.)—सुंदर, सुभग,
 नादमधुर.
 सूचना—‘ जाणवणी ’ (टीप).
 सूणे—घालणे, देणे.
 सेज—शय्या.
 सेजवळा—‘ सेज घालावयाचें
 उलींग ’ (टीप); शय्या
 शृंगारण्याचे काम.
 सेजार—शय्यागृह.
 सेवकर—चुरा, शिडकाव.
 सेवीं (सप्तमी)—शेवटी; अन्ती.
 सैघ—सहजपणे.
 सोखणे—शुष्क होणे, वाळणे.
 सोच्य—शोचनीय, केविलवाणे.
 सोनवै—दिवटी.
 सोनेसळा—आत सोन्याची काडी
 असलेले रेशमी वस्त्र.
 सोमयक्षिण—चंद्रलोकावरील
 यक्षिणी
 सोवाण—सं पान, पायरी.

सोहोज्वळ-सोज्ज्वल, सतेज.

सौरस-आवड, सुरसता, सुख,
कौशल्य.

स्परिस-स्पर्श.

स्थानी-सभा.

ह

हरद-हृद; पाण्याचा डोह.

हरिखणे-आनंदित होणे.

हर्म्य (वि.) - मंदिर, हवेली.

हळुवार-हलके, नाजुक.

हाट-दुकान.

हातवसणे-हार्ता घेणे, हस्तगत
करणे.

हातसुटी-औदार्य.

हातियेर-हत्यार, शस्त्र.

हाव-उत्कट इच्छा.

हिणावणे-क्षीण होणे.

हिंदोळा-झोपाळा.

हिंपुट (वि.)-दुःखीकष्टी.

हीतक्षभाव-उपकृताची, कृणाइ-
ताची भावना.

हृद-हृदय, अंतःकरण.

हों काज-जणु काही, जणु काय.

क्ष

क्षेत्री (अ. व.)-क्षत्रिय.

क्षेद-खेद.

क्षेवीं (अ.)-क्षणीं.

REFBK-0017544

